

D 2643

avgust-september

borec 8-9

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET

Franček Bohanec, Jože Dežman, France Filipič, Albert Jakopič, Vladimir Kavčič, Srečo Kirn, Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, dr. Miro Stiplovšek (namestnik predsednika sveta), Franc Šali, Lojze Štradjot, Zima Vrščaj

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Mile Pavlin, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

TAJNICA

Matjana Šömen

CENA

Celoletna naročnina 950 dinarjev, za tujino 1.100 dinarjev – posamezna številka 100 dinarjev, dvojna številka 150 dinarjev in posebna 300 dinarjev

Žiro račun 50101-603-45772 (revija Borec) – devizni račun 50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2100 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

Oproščeno prometnega davka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informacije št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

POGOVOR

Leta preverjanj in spoznanj
 Pogovor z akademikom prof. Stanetom Krašov-
 cem ob njegovi osemdesetletnici (Lojze Štradjot) 389

POEZIJA

Georgi Stalev Popovski Neuklonljivost 407

IZBOR SOVJETSKIH NOVEL IZ VOJNIH LET 1941–1945

Mihail Šolohov Šola sovraštva (1942) 421
Efendi Kapiev Rdeči lev (1942) 430
Leonid Soboljev Fedja s pištolo (1942) 432
Aleksej Surkov Materinska srca (1942) 436
Boris Polevoj Mi smo sovjetski ljudje (1943) 441
Konstantin Paustovski Sneg (1943) 451
Jelena Večtomova Vsemu navkljub (1943, 1944) 455
Aleksej Tolstoj Ruski značaj (1944) 462
Konstantin Paustovski Jutro zmage (1945) 466

OCENJUJEMO

mag. Božidar Jezernik Nacistična okupacija 1941–1945
 (Tržiški zbornik 1984) 469
Nada Gaborovič Z življenjem nad smrt
 (Janez Vipotnik: Soncu naproti) 471
Ivan Križnar Jeklo in ljudje
 (Zbornik Jeklo in ljudje V) 473

NA NAŠ NASLOV

Jože Dežman Raziskovalne naloge zgodovinskih krožkov in sre-
 čanji mladih zgodovinarjev na temo: Razvoj ljud-
 ske oblasti od kočevskega zbora do prve slovenske
 ustave 475
 Razvoj ljudske oblasti na Cerkljanskem 479

IZ VSEBINE NASLEDNJE ŠTEVILKE

Borec in kultura

Franček Bohanec

JOSIP VIDMAR IN TRADICIJA
 (Ob devetdeset letnici Josipa Vidmarja)

VSEBINA

Marksistično zasnovana zgodovinska znanost v vzgoji in izobraževanju

<i>dr. Janko Pleterski</i>	NEKAJ PRIPOMB K RAZMIŠLJANJU O PRIHODNJEM DELU PRI PISANJU ZGODOVINE ZVEZE KOMUNISTOV JUGOSLAVIJE
<i>dr. Janko Pleterski</i>	VPRAČANJE O NARODU IN REVOLUCIJI V JUGOSLOVANSKIH DEŽELAH V 19. IN 20. STOLETJU – ZGODOVINSKI POMEN SOCIALISTIČNE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE
<i>dr. Branko Petranović</i>	ZGODOVINOPISNE KONTROVERZE V JUGOSLAVIJI
<i>dr. Drago Roksandić</i>	JUGOSLOVANSTVO PRED NASTANKOM JUGOSLAVIJE
<i>dr. Mirjana Gross</i>	ZGODOVINA: IDEOLOGIJA IN (ALI) ZNANOST

Poezija

<i>Viktor Hugo</i>	EYLAUSKO POKOPALIŠČE
--------------------	----------------------

Leta preverjanj in spoznanj

Profesor Stane Krašovec je 14. junija letos praznoval osemdesetletnico svojega bogatega in plodnega življenja. Rodil se je 14. junija 1905 v Begunjah na Gorenjskem. Po končani klasični gimnaziji v Ljubljani se je vpisal na visoko komercialno šolo v Zagrebu, kjer je tudi diplomiral. Član komunistične partije je postal leta 1924. Leta 1936 je bil član pokrajinskega komiteja Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo. Istega leta je zaradi ilegalne politične dejavnosti prišel pred sodišče in bil obsojen na štiri leta ječe; prebil jih je v Sremski Mitrovici. Po vrnitvi iz ječe je nadaljeval ilegalno politično delo v Sloveniji. Leta 1941 se je vključil v narodnoosvobodilno gibanje v Ljubljani, od koder je kasneje odšel k partizanom.

Stane Krašovec sodi med tiste jugoslovanske komuniste, ki so v dvajsetih in tridesetih letih na Slovenskem orali ledino v preučevanju klasikov marksizma. S svojim bogatim znanjem, ki si ga je pridobil s trdim delom – pri tem ga je nedvomno gnala njegova neusahljiva znanstveno-teoretična »radovednost« – je v publicistiki razširjal marksistično misel; z vidikov marksizma je presojal in razlagal tedanja najaktualnejša idejna in ekonomsko-politična vprašanja po svetu in doma. Njegov prispevek k delavskemu gibanju je prav v kakovosti teoretskega obravnavanja tedanjih najaktualnejših družbenih vprašanj.

Tudi v povojnem času se ni nikoli odtrgal od klasikov marksizma, katerih nauk je doumeval globlje, ga uporabljal kot večletni šef jugoslovanske statistike v prvih povojnih letih in kot profesor na ekonomski fakulteti ljubljanske univerze posredoval študentom. Preučeval je vprašanja o agrarni ekonomiki, prehrani po svetu, svetovnem prebivalstvu in razslojevanju, pri čemer je s pridom uporabljal bogato poznavanje tujih jezikov. Pri svojem sistematičnem delu se ni pustil motiti od navidezno pomembnih vprašanj dnevne politike. Uspešno je opravljal pomembne naloge v jugoslovanski diplomaciji in zunanji trgovini kot član delegacije v Združenih narodih, kot predstavnik naše države v organizaciji FAO, kot organizator statistične službe v Afriki in kot poročevalec na mednarodnih znanstvenih simpozijih. Napisal je več knjig. Za knjigo Človeštvo, kruh in lakota je prejel nagrado sklada Borisa Kidriča.

Spomini Staneta Krašovca so izjemno zanimivi. Osvetlujejo manj znana ali nez-

Pogovor

z akademikom prof. Stanetom Krašovcem
ob njegovi osemdesetletnici

nana dejstva iz zgodovine naše revolucionarne preteklosti – pričajo o pokončnosti komunistov v boju za njihove ideale, govorijo o notranjih bojih v partiji, ki so nastali zaradi sprememb politike Komunistične partije Jugoslavije v tridesetih letih, slednje so povzročile tudi nesoglasja med komunisti, zaprtimi v ječi v Sremski Mitrovici.

* * *

LOJZE ŠTRADJOT: *Koliko je bilo svobode za politično delovanje v kraljevini Jugoslaviji? Sodelovali ste pri reviji Književnost. Izhajati je začela konec leta 1932. Kaj je vas osebno in druge spodbudilo k temu, da ste jo začeli izdajati, kako ste zbirali denar, dobili tiskarja, kakšen je bil postopek pri oblasteh glede dovoljenja za izhajanje revije in ali ste imeli pozneje težave s cenzuro?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Prvi dve leti obstoja stare Jugoslavije je bilo več svobode, potem pa je bil konec decembra 1920 izdan odlok vlade pod imenom Obznana in avgusta 1921 še zakon o zaščiti države; z njima so bile prepovedane komunistične organizacije in propaganda. Komunisti so zaradi tega mogli delovati le pod drugimi imeni, kakor so bila najprej Neodvisna delavska stranka, Neodvisni sindikati, Zveza delavske mladine. Tako so izhajali tudi razni komunistični časopisi in listi v nevtralni, »legalni« preobleki. Sredi dvajsetih let, 1925, je izhajal časopis Zapiski delavskokmečke maticе, in to je eno leto, sredi tridesetih let Književnost, vsega skupaj trije letniki. Vsak časopis je bil po enem letu ali več ali prepovedan ali finančno uničen z zaplembami. Navedena dva časopisa smo štelili za neke vrste teoretični partijski organ in sodelovanje v njem, in sicer brezplačno, smo jemali kot dolžnost. Postopek za dovoljenje, da je smel časopis izhajati, je bil razmeroma preprost, birokratsko rutinski. Tiskarne, če je bil denar, ni bilo težko najti. Tiskala sta v glavnem nam naklonjena Pavliček v Kočevju in Slatnar v Kamniku. Pač pa so bile težave s cenzuro. Če se ni posrečilo, da so predhodno cenzurirali rokopis, so zaplembe cele naklade list ali časopis lahko finančno uničile. Podrobnosti o tem bi danes vedel povedati, mislim, le še Bratko Kreft kot izdajatelj Književnosti.

LOJZE ŠTRADJOT: *Za katero znanstveno literaturo ste se zanimali vi in vaši somišljeniki pri reviji in kateri ljudje so jo preskrbeli in kako?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Iz leta v leto smo se bolj in bolj zanimali za marksistično literaturo, za izvirna dela Marxa in Engelsa, Kautskega in Hilferdinga in seveda, kolikor je bilo dosegljivo, za Lenina, Buharina in dela drugih boljševiskih teoretikov, predvsem za Leninov Imperializem in Buharinove Historični materializem, Ekonomiko transformacijske periode in Politično ekonomijo rentnika; v glavnem v nemščini, ki smo jo takrat lahko še vsi brali. Toda slednja dela smo mogli dobivati le ilegalno, ker so bila očitno komunistična, medtem ko Marx in Engels, ki so ju socialdemokrati šteli za svoja, nista bila prizadeta z zakonom o zaščiti države. Poleti 1932 sem nabavil na Dunaju polno torbo komunistične literature, predvsem Inprekorrja; ob vrnitvi sem na avstrijskem Koroškem pri sorodnikih prestenografiral najvažnejše odlomke iz Varge, Manuilskega, Radeka in drugih teoretikov kominterne. Izvirmike sem potem pustil v Avstriji in odnesel čez mejo samo kljukaste beležke. Naslednjič mi je na Dunaju naša tehnika dala to literaturo v kovčku z dvojnim dnom, tretjič pa sem jo nesel v navadnem odprtem kovčku in se zanašal na srečo. Na meji na Jesenicah me je rešila slučajna družba z nekdanjim belogardističnim generalom Denikinom in njegovim adjutantom v kupeju vlaka. Peljala sta se namreč v istem vagonu iz Pariza čez Beljak, kjer sem se jima pridružil, v Beograd na predavanje in organizacijski sestanek z ruskimi emigranti. Denikina je tako prevzela moja informacija, da sta žandar in železničar stikala po policah za peklenskimi stroji, obenem pa ga je moja gladka ruščina brez tujega naglasa tako presenetila, da je z velikim zadovoljstvom izjavil, da mi bo zelo koristila »v bližajšem budućem«, pri čemer je pomembno dvignil kazalec in pomežiknil z očesom. Ko so jugoslovanski policijski in carinski uradniki videli, da sedi pred njimi »glavnokomandujuščij ruskoj armii« v vnetem pogovoru z menoj, me niso nadlegovali s pregledom prtljage. Tako sem srečno prišel z Jesenic v Ljubljano.

Bilo je seveda še veliko drugih načinov in kanalov za nabavo komunistične literature. Tako je Boris Ziherl dobival sovjetsko

leposlovje in filozofske knjige po svoji liniji prek šefa knjigarne na Miklošičevi na vogalu z Dalmatinovo ulico v Ljubljani, Lemež in Gustinčič, Študelj in souredniki pri Glasu svobode in v neodvisnih sindikatih – vsi, kar jih je bilo na Novem trgu 2, so si dajali iz rok v roke Inprekorr (Internationale Presse Korrespondenz, agencijske vesti kominterne), posebno njegove četrtletne Vargine, konjunkturne analize kapitalističnega sveta; Inprekorr je nekaj časa prihajal na uredništvo Slovenca in našim ga je dajal njegov gospodarski urednik Drago Potočnik.

LOJZE ŠTRADJOT: *Oblast je dovolila izhajanje revije, po drugi strani pa vam je grozila zaporna kazen, če bi policija pri vas dobila prepovedano literaturo. Kako to, da tudi izhajanje revije ni bilo prepovedano, saj je bila njena usmeritev ravno sad vašega poznavanja prepovedanih znanstvenih in političnih del?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Naučili smo se pisati v »ezopskem« jeziku in namesto besed komunizem, revolucija, diktatura proletariata itd. smo uporabljali druge izraze, namesto prepovedanih imen pa druga, na primer Iljin namesto Lenin. A zaradi tega nas niso mogli prijeti ravno po črki zakona, pač pa so nam nagajali z zaplembami. Tako je ena ali druga revija ali časopis moral počasi prenehati izhajati.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kateri so bili vaši idejni nasprotniki in s kakšnimi članki, eseji ste se jim zoperstavljali vi, sodelavci Književnosti, in vaši somišljeniki v drugem legalnem partijskem tisku ter v tisku, ki ga je partija usmerjala za širjenje svojih idej?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: To sta bili predvsem obe glavni meščanski stranki: klerikalna in liberalna ter njun dnevni in revijalni tisk; polemizirali smo tudi z raznimi malomeščanskimi strujami in razčiščevali stališča s krščanskimi, narodnimi socialisti in socialnimi demokrati dveh ali treh frakcij. Bili pa smo v teh polemikah in razčiščevanjih zelo aktivni, tako da lahko rečem, da ni bilo nobenega področja političnega in znanstvenega življenja, ki se ga ne bi takrat v našem tisku vsaj dotaknili. Obravnavali smo slovensko narodno vprašanje, me-

ščansko demokracijo, fašizem, stanovsko državo, revizionizem in drugo internacionalo, masarykovstvo, osnovne sestavine in probleme marksizma, ekonomsko krizo – svetovno, ameriško z Rooseveltovimi reformami, kmečko vprašanje in agrarno prenaseljenost, žensko vprašanje, filozofijo Vebra in Ušeničnika, ekonomsko teorijo Gosarja, antisemitizem, delavsko enotnost, reformo šolstva, da navedem samo glavne teme. Aktualnega in osnovnega pomena je bila tudi tematika, ki so jo sredi dvajsetih let obravnavali Zapisniki delavsko-kmečke matic. Po ukinitvi Književnosti in Male biblioteke smo objavljali v Sodobnosti. Članke v Ljudski pravici so ljudje tako rekoč požirali.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kdaj je nasprotni tabor začel strašiti ljudi s komunizmom in kako ste komunisti reagirali? Kaj je »stražila« Straža v viharju?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Pravzaprav od samega začetka stare Jugoslavije, toda v različnih obdobjih na različni način. Prva leta, ko je bila Komunistična partija Jugoslavije legalna, je bil to volilni dvoboj brez belega in vojnofašističnega terorja. Takrat je voditelj starih liberalcev, pisatelj in župan dr. Ivan Tavčar objavil v Slovenskem narodu protikomunistični članek z naslovom »Komunizem?«. V njem je našo mladino očetovsko posvaril, da je na Madžarskem ves komunizem poginil na vislicah. Dobil je zaslužen odgovor – če se prav spominjam po toliko letih – od akademskega društva Vstajenje v listu Rdeči prapor. Kasneje, v dobi prve sovjetske petletke, so klerikalni krogi pripravili veliko razstavo o preganjanju vere v boljševiski Rusiji in jo razširili še na prikaz lakote na vasi. Zdi se mi, da je reagiral samo ilegalni tisk, vendar se podrobneje ne spominjam kako. V zadnji polovici tridesetih let, ko se je na eni strani čedalje bolj krepil fašizem, na drugi pa se je širila ljudska fronta, se je splošno javno mnenje močno zasukalo v prid komunizmu in bi se bilo še bolj, če ne bi bilo nesrečnih Stalinovih čistk in procesov. Zoper komunizem je najbolj grmelo prav fanatično katoliško krilo okrog Straže v viharju pod vodstvom Ehrliča. To je bil pravi križarski pohod proti komunizmu.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kje, kdaj in v kakšnih okoliščinah se je porodila ideja,*

da bi prevajali Kapital? Bili ste prvi prevajalec tega Marxovega dela v slovenščino. Pri objavljanju prevoda so nastali zapleti. Kako ste jih rešili?

PROF. STANE KRAŠOVEC: Ideja se je v komunističnem taboru porodila že zgodaj, in sicer hkrati z idejo o ustanovitvi Delavsko-kmečke matice, leta 1923, v vodstvu Neodvisne delavske stranke v Sloveniji, ki je vse bolj občutilo pomanjkanje teoretičnega in znanstvenega tiska. Načelno je bilo nedopustno zadovoljevati se še naprej s tem, da strankini aktivisti in vodstveni kader ta besedila berejo v nemščini, sploh pa se je število nemško beročih po letu 1918 zmanjšalo. Treba je bilo torej priti do teoretične znanstvene literature v slovenščini. Inicijativni odbor Matice je ob izdaji prve številke zapiskov leta 1924 napovedal serijo znanstvene socialistične literature, med njo tudi prevod Borchardtove poljudne priredbe Marxovega Kapitla. Za izbiro slednjega je dal neposreden povod izid srbskega prevoda te knjige leta 1922. Prevedel je Moša Pijade. Ciril Štukelj je knjige prinesel menda iz Beograda in toplo priporočil tudi izdajo slovenskega prevoda. Odbor Delavsko-kmečke matice je pa predlog sprejel. V odboru so bili (po spominu) dr. Milan Lemež, inž. Dragotin Gustinčič, inž. A. Štebi, Dušan Kermavner, France Klopčič, Ciril Štukelj, Ivan Kitek in Ivan Vuk. Vsi so bili bolj ali manj znani komunisti.

Takrat sem bil študent prvega letnika ekonomije in odbor Matice mi je zaupal prevod knjige potem, ko sva z Dušanom Kermavnerjem nekega popoldneva v takratni kavarni Tabor (danes krajevna skupnost Tabor na Rozmanovi 12) poskusila prevesti poglavje o »nadvrednosti« in vide-la, da bo »šlo«. Dotlej sem prevajal le rusko leposlovje, tako Čehova, Arcibaševa in Averčenka, največ kot feljtone v dnevniku Jutro, roman Sanin pisatelja Arcibaševa pa kot knjigo. Prevajanje latinskih in grških klasikov v klasični gimnaziji je vsekakor bilo zelo koristno. V naslednjih letih sem se lotil dela. Medtem je reakcija prepovedala nadaljnje delovanje Delavsko-kmečke matice. Položaj se je slabšal iz meseca v mesec, prišlo je do pokola Radićevih poslancev v skupščini in do šestojanuarske diktature. Šele v tretjem letu diktature se mi je posrečilo pridobiti Cirila Štuklja, ki je bil medtem prestopil v socialistični tabor in postal

funkcionar in urednik delavskega kulturnega društva Svoboda in mesečnika z istim imenom, da je v sporazumu z odvetnikom Jelencem, enim od voditeljev socialistov, privolil in se obvezal, da bo Svoboda prevzela tisk Kapitla, kar se je zgodilo konec leta 1932 z letnico 1933.

LOJZE ŠTRADJOT: *V enem izmed pogovorov ste omenili, da se je v Ljubljani nekoč med obema vojnama oglasil ruski emigrant Peter Struve, ki je bil na prelomu stoletja pripadnik skupine ruskih »legalnih marksistov«. Ali bi vedeli kaj več povedati o tem? Ali ste poznali tudi druge ruske emigrante v Ljubljani?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Peter Bernardovič Struve je bil konec prejšnjega stoletja eden od prevajalcev Marxovega Kapitla v ruščino in skupaj z Bulgakovom in Tuganom Baranovskim eden od »legalnih marksistov«. To je bil specifičen ruski pojav; »legalni marksisti« so uporabljali marksizem samo v boju proti fevdalizmu in za razvoj kapitalizma, ne pa v boju za socializem. Pred revolucijama leta 1917 je Struve postal »kadet« in monarhist, po oktobrski revoluciji pa je emigriral in živel v Pragi kot urednik, če ne celo izdajatelj praškega emigrantskega dnevnika. (Ne vem več, ali je bil to Russkoe slovo ali Obščee delo ali kaj.) Leta 1932 ali 1933 je obiskal rusko emigrantsko kolonijo v Ljubljani in je imel javno predavanje o takratni svetovni gospodarski krizi. Mož je naravnost fasciniral poslušalce. Kolikor se prav spominjam po petdesetih letih, je skušal pripisati vzrok krize demografskemu faktorju in je napovedoval novo ravnoesje (ali novo krizo?) iz istih vzrokov tam v sedemdesetih letih. Z njim se takrat seveda nisem seznanil, pač pa sem se deset let prej, ko sem bil šele na pol poti v »komunizem«, spoznal z vrsto ruskih emigrantov, ki so si v privatni knjižnici emigranta eserovca Rozova v njegovi sobi v barakah pred glavnim kolodvorom (na današnji Masarykovi) izposojali knjige. Tam sem bil leto ali dve vsak večer kuhan in pečen in se naučil ruske izgovorjave brez naglasa, k čemur sta mi pomagala podedovana belokranjska l in y. Tako so me tam nekateri obiskovalci imeli kar za Rusa, ki je dolgo bil v tujini.

LOJZE ŠTRADJOT: *Koliko knjižic Male biblioteke ste napisali vi in koliko*

drugi in katerim bralcem so bile namenjene?

PROF. STANE KRAŠOVEC: Prvo brošuro, Fašizem, je napisal Kardelj (Tone Brodar), sedmo, Trbovlje, Martin Mencej, druge jaz: 2. Stanovska država brez maske (Vladimir Kostanjevec), 3. Povojno svetovno gospodarstvo (Spectator, eno ali dve poglavji je pomagal dokončati Mirko Košir), 4-5. Dinamit na Daljnem vzhodu (A. Kovač), 6. Kako je s cerkvijo (Vladimir Kostanjevec). Vse so bile namenjene najširšemu občinstvu, predvsem pa našim političnim aktivistom, saj so obravnavale glavne aktualne politične teme.

LOJZE ŠTRADJOT: *Pisali ste tudi v Svobodo in popularizirali poglavja iz Kapitala?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Da. Pod istim psevdonimom kakor prevod Kapitala (Drenik) sem napisal nekaj poljudnih člankov o prvih najtežjih poglavjih Kapitala po zgledu nemške Witfogel-Duncker-Goldschmidtove Marxistische Arbeiterschule v nekaj številkah Svobode leta 1933 ali morda tudi 1934. Na to šolo, ki jo je organizirala in vodila KPD, sta me opozorila in se za njo zavzemala Jože Lampret in France Šmon, takrat študenta teologije v Mariboru. O tem sva imela z Dušanom Kermavnerjem z njima in z Jožetom Brilejem, tudi študentom teologije, pogovor in moji podnajemniški sobi v pritličju hiše št. 4 na sedanjem Trgu mladinskih delovnih brigad. Šmon je hotel imeti kar v prevodu Kapitala komentarje in reference na slovensko antimarksistično kritiko bodisi pod črto, bodisi med odstavki kot v omenjeni nemški šoli. Končno smo se dogovorili, da napišem komentarje in razlago v seriji posebnih člankov v Svobodi in obenem načnem še malo polemike z dr. Alešem Ušeničnikom iz ljubljanske teologije, ki je v Sociologiji iz leta 1910 citiral kritike Marxa, nekaj tudi iz ruskega »legalnega marksizma«, na kar ni vse dotlej nihče iz slovenskega socialističnega in komunističnega tabora odgovoril. Resnici na ljubo naj bo zapisano, da so vse do takrat mariborski semeniščniki ali »krščanski kolektivisti«, kakor so se imenovali, med katere sta sodila tudi Trstenjak in Štukovnik, bolje poznali Kapital kakor marsikateri komunisti. Nekaj bolje je bilo v zagrebškem Klubu studenata

marksista, ki pa se v študiju ekonomije tudi niso povzpeli dlje od Ekonomske teorije Karla Marxa, od Kautskega in Početnice komunizma Buharina in Preobraženskega.

LOJZE ŠTRADJOT: *V Književnosti ste pisali o krizi kapitalizma v Ameriki in o Rooseveltovih reformah. Ali so značilnosti ekonomskih kriz vedno enake, ali se pogledi nanje spreminjajo?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Tudi te poljudne razprave sem napisal po vzoru omenjene nemške marksistične delavske šole, misleč na Jugoslavijo in govoreč o Ameriki in Nemčiji ter v polemiki z antimarksističnimi teorijami. Takratna kriza v začetku tridesetih let je bila najhujša in edinstvena v zgodovini kapitalizma in nekateri (kakor Drago Potočnik) so napak tolmačili, da je Marx zanjo že zastarel, čemur sem jaz v teh člankih ugovarjal.

LOJZE ŠTRADJOT: *Vi in drugi komunisti prvih generacij ste se trudili, da bi tudi o težavnih ekonomskih temah pisali tako, da bi vas delavec razumel. Kaj svetujete današnjim družbenopolitičnim delavcem in ekonomistom, pri katerih ni ravno opazna skrb za poljudno pisanje, skrb za to, da bi jih delavci razumeli?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Mi smo pač pisali zaradi stvari same, da bi jo ljudem dopovedovali. Zato smo morali biti razumljivi. Držali smo se tega, kar je napisal nemški idealistični filozof prejšnjega stoletja Arthur Schopenhauer v svojem spisu Über Schriftstellerei und Stil (O pisateljevanju in stilu): če je delo težko razumljivo ali nerazumljivo, ga vrzite proč in ne izgublajte časa z njim, kajti gotovo ga tudi avtor sam ni razumel.

LOJZE ŠTRADJOT: *Še vedno premalo vemo, v kakšnih političnih razmerah – če odštejemo materialne težave – ste živeli in delovali v dvajsetih, tridesetih letih, in kako so politične razmere botrovale vaši iznajdljivosti, da ste našli somišljenike tudi tam, kjer bi človek ne pričakoval?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Pač ni bilo lahko. Prvič nas je bilo malo, med inteligenco neznatna manjšina, vezanih rok s cenzuro in zakonom o zaščiti države, za vsa-

kim oglom agent ali konfident, v nasprotni-
kovih rokah močan tiskovni in propagan-
dni aparat, pri nas pa malo denarja. Bratko
Kreft za Književnost in jaz sam za Malo bib-
lioteko sva morala zalagati vsak iz svoje pla-
če; Novo knjigo je financiral »kapitalist«
Lilijana Žagar in deloma Milan Vičič, ne vem
več, iz kakšnega socialističnega združenja
(Stan in dom?), tudi ne vem več, v kakš-
nih proporcijah. O avtorskih honorarjih ni
moglo biti govora. Razni simpatizerji in so-
potniki po boljših službah so prispevali tu
nekaj, tam nekaj. Bili so tudi taki, ki so se
politično pasivizirali ali se odpovedali svoji
politični aktivnosti, a so vendar iz osebnih
simpatij na ta ali oni način pomagali, tako
npr. gospodarski urednik Slovenca, zdaj
pokojni Drago Potočnik.

LOJZE ŠTRADJOT: *Zakaj ste bili leta
1936 obtoženi in kako ste se branili na
sodnem procesu? Ali je policija vedela, da
ste bili član pokrajinskega partijskega
komiteja za Slovenijo?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Policija je
vedela, da sem bil član sekretariata pokra-
jinskega komiteja Komunistične partije Ju-
goslavije za Slovenijo, ker je prestregla
podrobno poročilo o delovanju komiteja, ki
ga je naš, v Moskvi šolani sekretar napisal
za centralni komite na Dunaju. To je bila
neprimerna praksa in med nami je bil spor
zaradi pisanja poročil. Član našega komiteja
Jaka Žorga, ki je doživel največ izkušenj
s policijskimi vdori, je odločno zahteval, da
pismenih poročil ne pošiljajo več, jaz in še
nekateri smo zahtevali, da se imena oseb in
gostiln, kjer smo se sestajali, v poročilih za-
kamufirajo, toda sekretar se je oklepal na-
vodil. Nekaj let pozneje je Moša Pijade kot
poverjenik centralnega komiteja uvedel tak
zakamufiran način v mitroviški kaznilnici.

Zagovarjal sem se s potrjevanjem tega,
kar sem delal javno, in z zanikanjem partij-
skega dela in članstva, češ da so obvestila v
zaplenjenem poročilu ali fantazija ali sa-
mohvala pisca, toda pred sodiščem za zašči-
to države v Beogradu ta obramba seveda ni
pomagala.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali ste poznali
razmere, v kakršnih so živeli komunisti v
ječah, preden ste sami prišli v ječo?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Dobro
sem poznal te razmere. Prvič smo jih po-

znali vsi politično aktivnejši ljudje. Drugič
sem poznal svoje vrste jetnikov, pa tudi
jetnike, ki so mi po prestani kazni pripove-
dovali o življenju v ječi, na primer Kermav-
ner in Žorga. Tretjič pa sem bil dve leti pred
aretacijo, mislim da 1933 in 1934, skupaj z
Vido Tomšič, Zdenko Kidrič in Marjanom
Dermastijo član odbora Rdeče pomoči za
Slovenijo.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kako se spomi-
njate poti v ječo in prvih dni v njej?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Iz zapo-
rov na Adi Ciganliji so nas prek Glavnjače
vkljenjene po dva in dva odpeljali v Srem-
sko Mitrovico. Vkljenjen sem bil skupaj z
Otokarjem Frankom. Ker smo vsi nestrpno
pričakovali, da pridemo v sloviti kolektiv in
komunistično »univerzo«, kjer bomo živeli
skupaj s tolikerkimi znamenitimi revolucio-
narnimi osebnostmi in starimi znanci, nas
niso motile niti verige niti to, da bomo naj-
prej izolirani v samicah. V njih so prestajali
kaznjenci kazen praviloma tri mesece, toda
po večletnih akcijah in pomoči demokrati-
ske javnosti doma in v tujini so jetnikom ta
rok za politične obsojence skrajšali. V sami-
cah je bil res še pravi klasični kaznilniški re-
žim in izolacija. Samo na sprehodu smo se
videli uro na dan, vendar se nismo smeli
pogovarjati. Hodili smo v gosjem krogu v
primerni razdalji. Ko pa so nam povedali,
menda že sedmi dan, da nas bodo odpeljali
v skupne sobe na drugi strani visokega zi-
du, ki je delil stare objekte od nove mladins-
ke zgradbe, v katerih so bili takrat zaprti
vsi politični obsojenci stare Jugoslavije, na-
šemu presenečenju ni bilo ne konca ne kra-
ja. Bilo je nekoliko več, kakor smo prej sli-
šali in pričakovali. Naši obsojeni tovariši so
prihiteli iz zgradbe in z dvorišč z dvignjeni-
mi pestmi in s klici »Rot Front«. Odpeljali so
nas v zgradbo na zbor kolektiva, zapeli in-
ternacionalo, njihov orkester je zaigral
španske republikanske koračnice. Gromo-
vito so odmevale med zidovjem Varševjan-
ka, Bratje le k soncu, svobodi, Vila Velebi-
ta, Izgrej zora na svobodata. Petko Miletić
je imel ognjevit pozdravni govor; vmes smo
se seznanjali drug z drugim. Pozdravil sem
se z maloštevilnimi znanci, z Borisom Zi-
herlom in Vilijem Kontejem, spoznal sem
vsem nam po imenu znane osebnosti, Mošo
Pijadeja, Otokarja Keršovanija, Jovana Ve-
selinova, Djura Pucarja, ki pa so me tudi

poznali iz tiska, in že so se začele predhodne kritične razprave o nekaterih stališčih in sodbah. Navidezni mrličji z deset, dvanajst in šestnajst let ječe v umazano belih jetniških uniformah so se izkazali kot živi, o vsem na tekočem, vedri in polni poleta, nad ravni tistih, ki smo jih pustili zunaj. Starejši črkostavec iz Dubrovnika, Radeljević, ki so ga tega dne kot mene premestili iz samice v kolektiv, je naslednji dan povedal, da od razburjenja ni spal vso noč. To je »več kot amnestija – pravi čudež po tolikih glavnjakah, turturah in ubojih!« je dejal.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali dejstvo, da ste v Sremski Mitrovici organizirali delovanje tako imenovane rdeče univerze, pomeni, da režim v ječi ni bil tako strog?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Petko Miletić je na velikem zborovanju izrekel tezo: »Buržoazija je zgradila sistem jetnišnic in kaznilnic, da bi revolucionarje demoralizirala in ubijala, mi pa smo z vztrajnim revolucionarnim bojem spremenili jetnišnice v šolo komunizma.«

Režim, ki smo ga zatekli ob prihodu konec oktobra 1936, je bil dokončno izvojevan v letih 1935 in 1936 z vrsto gladovnih stavk in po pravi poplavi protestnih brzozavk iz Jugoslavije in tujine, ki so bile naslovljene na vlado v Beogradu in na kralja oziroma njegove namestnike. Iz tujine so pošiljali brzozavke velike osebnosti od Henryja Barbussa do Alberta Einsteina. Po takih intervencijah od zunaj in iz bojazni, da ne bi spet prišlo do akcij s štrajki in protesti, je režim postopoma privolil v našo vedno večjo samostojnost. Da smo bili vsi zaprti samo v eni kaznilnici v državi, je bila zanj še vedno manjše zlo, kakor če bi politični v skupnih zaporih in celo v isti zgradbi kvarili kriminalce, ki znajo biti – vsaj znaten del njih – po izpustitvi še »dobri državljani«. Pazniki tako rekoč niso smeli v naše sobe, samo sobna vrata so odklepali in zaklepali ter ugotavljali število prisotnih. V sobah in na sprehodih na dvorišču je bil režim dejansko tak, kakor je hotel partijski kaznilniški komite, K. K. ali »kakić«. To je veljalo tudi za namestitev v bolniške oddeleke, za dobivanje bolniške in dietne hrane in za pošiljanje v zunanjo bolnišnico, pa tudi za razmestitev jetnikov po sobah, ki se je ravnala po potrebah šole in po političnih potrebah in se je lahko menjavala vsak dan od odmora do

odmora, pač glede na potrebe šole in potrebo po individualnih predavateljih.

Poleg meščanske in »legalne« literature smo imeli tudi marksistično in komunistično, kakor nikdar zunaj. Na razpolago je bila dobesedno vsa ilegalna partijska literatura Jugoslavije. Če bi se kaj zgodilo, če bi na primer režim poskušal intervenirati, bi prišlo do rabuk, ki pa si jih vlada ni želela. »Če bi hotela policija najti vse, kar imamo,« mi je prvi dan rekel Srečko Vilhar, »bi morala razstaviti vse pohištvo, dvigniti pode in podreti vse zidove od vrha do tal.« Tu je bilo res vse dobro skrito, saj so bili med nami komunisti mizarji, zidarji in ključavničarji.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kako se spominjate Srečka Vilharja in drugih tovarišev z dolgoletnimi zapornimi kaznimi?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Vilhar je bil iz skupine primorskih komunistov, v kateri so vsi bili obsojeni na dolgoletne ječe od štiri do šest let. Vsem je po izpustitvi iz jugoslovanskih zaporov grozila še izročitev italijanski policiji, saj so bili deloma obsojeni tudi tam.

Pri Vilharju je do izročitve dejansko prišlo. Mislim, da ga je osvobodila šele zavezniška vojska in da je iz zapora odšel naravnost k našim prekomorskim brigadam in z njimi nazaj v Jugoslavijo. Ne vem, kje vse je po izpustitvi romal njegov bojni tovariš Andrej Benčič, ki se je pozneje naselil in oženil v Rovigu v severni Italiji in bil tam izvoljen za komunističnega poslanca v rimskem parlamentu. Bil je zelo nadarjen delavec in upam, da je z njim mitroviška »univerza« dala nekaj prispevek tudi našim italijanskim tovarišem. Pred kakimi petimi leti sem ga obiskal na njegovem domu. Po tolikih letih sem ga spet videl – nič se ni spremenil, ne po postavi ne po duhu. Z drugimi slovenskimi tovariši v Mitrovici sem preživel skupaj le krajši čas, bodisi ker sem prišel v kaznilnico že proti koncu njihovih kazni, kakor s Tonetom Tomšičem, Borisom Zihlrom, Milanom Apihom, Slavkom Šlاندrom, Vilibaldom Kontejem, Borisom Kraigherjem in še kakimi šestimi drugimi, bodisi da so bili na razmeroma kratek čas obsojeni, kakor Ante Novak, Tonček Žerjal in drugi. Z dvema izjemoma, ki bi sodili v posebno poglavje, so se vsi navdušeno in disciplinirano vključili v šolo in v dnevne politične razprave, in to življenje jih je po-

vsem prevzelo. Naj za ilustracijo omenim anekdoto z Maksom Sterneckim, ki je še zadnje dneve pred izpustitvijo – to je bilo nekje na začetku 1937 – dopolnjeval in krpal poročilo za neko našo šolsko komisijo, tako da se je pol za šalo pol zares postavljalo vprašanje, da bi mu odobrili podaljšanje zapora za nekaj dni, da bi mogel dokončati poročilo. Dostikrat, ko sem se okrog polnoči ali ene ponoči prebudil, sem opazil sedeti še dva ali tri zagnane tovariše za mizo ob zasenčeni luči, študirali so šolsko gradivo ali pa pisali kak članek za stenski časopis. Več kakor leto dni sem med Slovenci prebil z Otokarjem Keršovanijem, Ivanom Mačkom, Lojzetom Kocmurjem, Borisom Vojnilovičem in Ivanom Židanom.

LOJZE ŠTRADJOT: *Katero literaturo poleg Zgodovine VKP(b) ste imeli v ječi?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Predvsem smo imeli vse jugoslovanske ilegalne partijske časopise, brošure, zapisnike vseh konferenc Komunistične partije Jugoslavije od leta 1934 (Četrta zemaljska) in nekaterih prejšnjih. Imeli smo Inprekorr, če ne vseh, vsaj tiste številke, ki so prinašale važnejše sklepe, govore in razprave na kongresih kominterne. Teoretični časopis *Unter dem Banner des Marxismus* v nemščini in nekatere njegove številke v ruščini (Pod znamenem marksizma). Zdi se mi, da ne pretiravam, če rečem, da smo imeli tako rekoč popolno ekonomsko, filozofsko in politično literaturo iz komunističnega tabora. Po sedmem kongresu kominterne leta 1935 so v Mitrovico zares hitro prispeli govori Dimitrova, Ercolija (Togliattija), Piecka in Manuilskega, bodisi že v srbsko-hrvaškem prevodu ali so jih prevedli v ječi. Isto velja za francosko literaturo obdobja ljudske fronte. Francozi so – po spominu sodeč – leta 1934 krenili v popolnoma novo smer; zdi se mi, da so oni očetje ljudske fronte in so temu primerno tudi prekrójili partijsko literaturo in jezik. V Mitrovici smo bili s to francosko literaturo na tekočem in imeli smo je na razpolago več kakor drugi na svobodi.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali je bila zgodovina VKP(b) »katekizem« za vse komuniste Vzhodne in Zahodne Evrope? Kako so bila v tem učbeniku prikazana trenja med boljševiki in menjševiki ter med bolj-*

ševiki in levim krilom eserov (socialnih revolucionarjev)?

PROF. STANE KRAŠOVEC: Verjetno imate v mislih »kratki kurz« te zgodovine v Stalinovi redakciji. V Mitrovici smo se najprej učili po učbeniku Jaroslavskega, ki je bil še kolikor toliko objektiv in »historijski«. *Kratki kurz* je izšel v Sovjetski zvezi šele oktobra 1938, torej že po stalinskih procesih in likvidaciji opozicije in je klasičen zgled falsificiranja zgodovine. To bi najlaže prikazal z ilustracijami zgodovine v muzejih v Sovjetski zvezi. Na eni takih slik je prikazana seja centralnega komiteja boljševikov, mislim da leta 1912. Razen Lenina in Stalina na tej sliki ni vrste boljševikov, ki so takrat dejansko bili člani centralnega komiteja, to so bili Zinovjev, Rikov, Kamenjev, Tomski, Buharin, pač pa le vrsta popolnoma neznanih obrazov in imen. Ob tej »zgodovinski« sliki so mi prišle na misel slike v krščanskih cerkvah, ki prikazujejo Marijo in Jezusa v jaslicah in svetega Jožefa nekje bolj zadaj, a pred Jezusom klečijo sveti Ambrož, sveti Avgustin, sveti Tomaž Akvinski in še kateri od svetnikov, ki so vendar živeli šele **v različnih stoletjih pozneje**. Taka slika je pač licentia poetica. Ne more pa zgodovino pisje zbrisati človeka iz zgodovine, v kateri je v resnici bil dejaven, oziroma ne moreš ga prikazati samo takrat, kadar je kaj zagrešil ali zastopal nasprotno, ovrženo mnenje. Takšna metoda je Stalinova in tako nam jo je v mitroviški kaznilnici prikazoval Petko Miletić: Pri boljševikih si lahko imel ne vem kakšne zasluge v preteklosti, toda kakor hitro si kaj »zagrešil«, ti niso šteli več nobenih zaslug.

To so rafinirane azijske metode. Naši ljudje, skoraj vsi, se takrat še niso dokopali do tega spoznanja. V nekem pismu, naslovljenem na »kakiča« konec leta 1938, je naš centralni komite napovedal, da v kratkem prejmemo prevod *Kratkega kurza* zgodovine VKP(b) in da naj ga pazljivo proučujemo, kajti »v njem najdete vse, kar potrebujete za politično delo«. Jaz sem ga moral pretipkovati (kakor pozneje spet na Rogu med narodnoosvobodilnim bojem), da bi nato tehnika razmnožila ustrezno število izvodov za kolektiv. Ta »katekizem« je pri nas veljal vse do leta 1948, ko smo prelomili s Stalinom, in še malo čez. Z vsem tem seveda ni rečeno, da ne bi bili v *Kratkem kurzu* nekateri politični dogodki, stanje in dejanja opisani točno.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali ste komunisti takrat poznali dela Trockega tako, da so se med vami mogli pojaviti trockisti? Kdo so bili trockisti? Ker je Trocki vztrajal pri tezi o »permanentni revoluciji«, pri tezi o nadaljevanju revolucije čez meje Sovjetske zveze, bi vam moral biti bližji – saj ste sanjali o svetovni revoluciji – kot Stalin, ki je razglašal nauk o razvoju socializma v eni deželi, si podredil kominterno itd.?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Rekel bi, da je Trockega zares poznala, to je iz njegovih **lastnih** del, samo starejša generacija komunistov. Vsekakor je svoj čas napravil na nas vtis njegov bleščeči slog in suvereno poznavanje zgodovine in umetnosti ter literature. Spominjam se, kako nas je kot študente v Zagrebu, Potrča in druge, impresionirala njegova knjiga Kam plove Anglija (Wohin treibt England, brali smo jo namreč v nemščini), kjer je v eri MacDonalдове prve delavske vlade leta 1924 ali kmalu po njenem padcu polemiziral z laburisti in pokazal, da Anglija **ni** ravno klasična dežela **postopnega** razvoja (»gradacije«), temveč prav klasična dežela krvavih **revolucij**, pučev, obglavljanja kronanih glav itd. Toda s teorijo Trockega o permanentni revoluciji se takrat menda nihče ni strinjal. Pa ne zato, ker bi bili proti svetovni revoluciji, nikakor ne; temveč zato, ker je Trocki mislil, da se v zaostali deželi, kakor je Sovjetska zveza, ne more zgraditi socializma, **če** in dokler ne zajame revolucija tudi ves razviti kapitalistični svet. Zato ga je kominterna odklonila. Spominjam se dobro, ko smo na predvečer prvega maja 1924 na sestanku Zveze delavske mladine razpravljali, kakšna gesla naj bi naslednji dan klicali na prvomajskem shodu, da je ali mladi Matul ali mladi Gorenc pojasnjeval: »Živio Trocki – pa ne, ker je bolan!« Takrat je menda bil na Krimu »na zdravljenju«. Z zaostrovanjem notranje situacije v Sovjetski zvezi so začele o njem krožiti laži in zamolčevanje. Najprej, da je Trocki proglasil fašizem za nujno etapo v zgodovini kapitalizma in se v Španiji in Nemčiji povezal s fašisti. To so mu očitali tisti, ki so pozneje sami sklenili pakt s Hitlerjevo Nemčijo in izročali nemške protifašistične emigrante iz Sovjetske zveze policiji tretjega rajha. Iz pozitivne zgodovine ruske revolucije so ga črtali. Ne vem, ali mladi ljudje v Sovjetski zvezi sploh vedo, da je Trocki v prvi ruski revoluciji leta 1905

imel pomembno vodilno vlogo v sovjetih, da je po porazu revolucije bil postavljen pred sodišče, da je imel sijajen revolucionarni zagovor, bil obsojen na izgnanstvo v Sibirijo, od koder je pobegnil in emigriral. Povsem je torej razumljivo, da je v dobi prvih petletk in procesov proti opoziciji Stalin razglasil histerično parolo, da se »s trockisti ne diskutira, temveč samo obračunava«; to je bila pač najcenejša diskusija. Ta parola je službeno prišla tudi k nam v partijsko prakso in še posebej v mitroviško partijsko organizacijo in kolektiv. Čosić jo je povsem verodostojno naslikal s pobalinskimi napadi na glavnega junaka romana Grešnik, tako zunaj na svobodi kakor v kaznilnici. Kaznilniški komite je zelo poceni obdolžil trockizma dva ali tri od ducata opozicionalcev, tako Ivića (Fomo), druga dva pa, ki sta bila bolj umirjena, bolj verjetnega buharinizma, kakor Hebranga itd.

Ko je centralni komite konec leta 1937 odstavil triumvirat kaznilniškega komiteja in postavil za začasnega poverjenika Mošo Pijadeja, je Moša osebno vrnil del opozicionalcev iz izolacije v kolektiv ter na nekem sestanku ostro karikiriral kakičeve ocene trockizma, buharizma, zinovjevizma itd. z besedami, da smo hoteli »na mali površini nekaj sto kvadratnih metrov mladinske zgradbe v mitroviški kaznilnici imeti zastopane vse vrste in smeri opozicionalcev cele šestine zemeljske krogle v Sovjetski zvezi in še več, kar celega sveta«, kar je absurd.

Po vojni mi je po razpletu kominformske zadeve in vsestranske razjasnitve problema stalinizma postala stvar jasnejša. Petko Miletić, ki je v perspektivi upal na prevzem vodstva v Komunistični partiji Jugoslavije, je po mojem gotovo zavestno računal s tem, da mu bo spričo Stalinove nezaupljivosti pri kominterni najbolj pomagalo to, da peščico mitroviških opozicionalcev in ves naš centralni komite, ki poskuša tem disidentom pomagati in jim tudi pomaga, proglasi za odkrite ali prikrite trockiste in buharinovce itd. Teh obdolžitev, ki mu jih je teoretično utemeljeval Boris Vojnilović, se je Petko dosledno držal in z njimi po izpustitvi iz jetnišnice tudi odšel ilegalno v Rusijo, da bi tam pri kominterni napravil red in vzpostavil v Komunistični partiji Jugoslavije pravo »boljševiško linijo«. Zna pa biti, da so nekateri intelektualci, kakor na primer Mirko Kus Nikolajev, imeli objektivni odnos do osebnosti in zgodovine Troc-

kega in spregovorili ali celo napisali v tem smislu eno samo besedo, in že je zadostovalo, da so ga takoj razglasili za zagrizenega in nevarnega trockista. To je veljalo zlasti po sklenitvi pakta med Moskvo in Hitlerjem in po napadu na Finsko.

LOJZE ŠTRADJOT: *Če bi vam kdo dejal, da ste bili stalinist, kaj bi mu odgovorili?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Rekel bi mu, da se je prav v mitroviški kaznilnici začelo do pike natančno posnemanje Stalinove teorije »partijske izgradnje«, in sicer kot samo po sebi razumljivo nadaljevanje leninizma in procesa bolševizacije. Kolikor se spominjam, je šele v Mitrovici v letih 1936–1937 prišlo do tega – ali pa sem vsaj jaz tam prvič doživel – da so se začele partijske konference pripravljati **vnaprej** tudi v takih konkretnostih, kakor so bila besedila resolucij, kdo bo v kaznilniškem komiteju, kdo bo v centralnem odboru kolektiva (ali zajednice, COZ), kdo bodo partijski sekretarji sobnih komitejev ipd. Na konferenci pa se je samo kimalo ali »poglabljalo« in »podkrepljevalo« ali »preradjivalo« ali »razradljivalo«, enako tudi **pred** konferenco kakor tudi **po** njej.

Stvari pa so bile povsem drugačne deset let prej v partijskih organizacijah v Ljubljani in v Zagrebu, kjer sem živel in delal, v razmerah, kakor so bile v letih 1923, 1924, 1925 in še vse do leta 1927. Takrat se je dejansko **šele na konferenci med razpravo** sklepalo in odločalo, kdo bo kaj in kako bo. Takrat so partijski sekretarji oziroma voditelji iz centralnega komiteja skoraj, rekel bi, trepetaje pričakovali, kaj bo rekla konferenca, ali jih bo kritizirala za preteklo delo, kaj bo sklenila, koga bo črtala iz odbora in koga bo imenovala na novo. To je veljalo tudi za takrat zelo ugledne voditelje in teoretike, kakor so bili Sima Marković, Milan Lemež, Dragotin Gustinčič, Djuka Cvijić, Vladimir Čopić, celo Triša Kaclerović, ki je leta 1914 tako kakor Karl Liebknecht v Reichstagu v srbski skupščini glasoval proti vojnim kreditom, čeprav je Srbija za razliko od Nemčije bila napadena država.

Ker sem takrat stenografiral in prepisoval vse zapisnike tedanjih partijskih konferenc za Slovenijo, kolikor ni tega delal Dušan Kermavner, se tega sistema in načina dela zanesljivo spominjam. Mislim, da so k opisani preobrazbi v diktirano ali dirigirano

smer (»glajhšaltano« in »aminaško«, kakor jo je imenovala opozicija v Mitrovici) po eni strani prispevale prav razmere ali pogoji političnega dela pod terorjem Aleksandrove šestojanuarske diktature iz leta 1929, ko je bila izredno povečana nevarnost vdora konfidentov in provokatorjev; po drugi strani pa je k takemu razvoju prispevalo dejstvo, da je skozi kaznilnico šlo najmanj deset ali več takih obsojencev, ki so se prej šolali v Sovjetski zvezi. Le-ti so v kaznilniški politični šoli predavali med drugim zgodovino Komunistične partije Sovjetske zveze – tako Sveta Stefanović in Jovan Veselinov – najprej po Jaroslavskem in po letu 1938 po Kratkem kurzu zgodovine VKP(b), o katerem sem že prej omenil, kakšno vlogo je igral pri indoktrinaciji. S tezo o »enotnosti volje in akcije« iz Stalinovih Problemov leninizma in o strašni nevarnosti frakcionastva (ki je v razmerah fašističnega terorja in provokatorjev in stroge ilegalnosti res **moglo** biti nevarno) je zvodenelo in splahnelo nekdanje normalno ozračje resnično svobodne in odkrite diskusije in odkrite analize dejanskega stanja. Takrat tega novega režima in ustroja nismo imenovali stalinizacija, temveč »bolševizacija«; nanjo smo bili slepo ponosni, nismo se zavedali, da se v **takih** razmerah vodstvo lahko spremeni v permanentno kliko, ki proglasi vsako drugačno mnenje za frakcionško in ga izobči. O vsem je odločal in odrejal vnaprej Čosičev »človek v kotu«.

Bolševizacija v prvotnem smislu se je začela uvajati v naše gibanje po letu 1924, ko je bila razpuščena legalna Neodvisna delavska stranka. Do vrhunca je prišla v dobi vojnofašistične diktature. Toda ta bolševizacija ni bila to, kar se je pozneje izrodilo v stalinizacijo in organizacijsko zagotovitev permanence osebne klike v vodstvu, temveč je bilo to idejno gibanje v tem, da se morajo politične ideje naslanjati na Lenina in leninizem in da je temu ustrezno končno treba organizacijsko strukturo nasloniti na celice po obratih; da obstaja **do** konference **popolna** svoboda diskusije, po konferenci ali kongresu pa mora vsakdo z železno disciplino zastopati in izvajati to, kar je sklenila večina na konferenci ali kongresu. Predkonferenčna svobodna diskusija je izginila. Koliko je v prvem obdobju »bolševizacije« pri nas prihajalo članstvo do besed, se lahko sodi po tem, da je od leta 1921 do 1929 bilo v Sloveniji ducat pokrajinskih konferenc

(po spominu Franceta Klopčiča v knjigi Kritično o slovenskem zgodovinarstvu in po navedbah Franceta Filipiča v knjigi Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939) ali povprečno dve konferenci na leto. Ker so delegati prihajali iz notranjosti Slovenije, se o problemih, ki so bili poprej v legalnem tisku samo nakazani, ni dalo pogovarjati vnaprej, temveč šele na konferenci. Spričo vse nasilnejše diktature in terorja in zato s čedalje strožjo ilegalnostjo pod Aleksandrom in Živkovičem ter zaradi možnih vdorov provokatorjev so se notranje partijske demokratične možnosti boljše vizacije skrčevale in s sočasnimi prodiranjem stalinizma preko kominterne in v ZSSR šolanosti kadrov nekoliko izrodile. Kje je meja leninizma in začetek stalinizma in kje prehajata drug v drugega, je težko na kratko obdelati, zlasti ker bi se bilo treba ozirati na specifičnosti dežele, njeno socialno strukturo, pa tudi zgodovinsko epoko in svetovno konstelacijo sil.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali ste že v Srem-ski Mitrovici oziroma po prihodu iz ječe spoznali razliko med boljše vizmom (leninizmom) in stalinizmom in v čem je bila ta razlika?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Ne morem reči, da bi takrat zavestno čutili in videli razliko, ki se je za nas na široko odprla šele konec štiridesetih in v petdesetih letih, se pravi začenši s kominformsko resolucijo. Vsi pa smo po prihodu na »robijo« in po vrnitvi z nje v svoje okolje bolj ali manj čutili, da je tu in tam vsaj malce drugačen jezik in filozofija. Jaz, ki sem prišel iz Slovenije, kjer smo že skoraj leto dni živeli in dihal v duhu sedmega kongresa kominterne, se nekaj mesecev nisem mogel vživeti v mitroviški način mišljenja. Za nas od zunaj je v duhu sedmega kongresa veljal glavni udarec fašizmu, za mitrovcane pa – v duhu VI. kongresa iz leta 1928 in v skladu s Problemi leninizma – socialni demokraciji in sorodnim »sporazumašem«, ker so »najbolj nevarni, da zapeljejo večji del delavskega razreda« v razredni mir in sporazumevanje z buržoazijo. Stalinovih Problemov leninizma pa vendar ni nihče prekal! Ljudsko-frontovske publikacije francoske komunistične partije, ki so bile v Mitrovici sproti dosegljive, niso pomagale, da bi se kazniško politično vodstvo samostojno otrslo

vpliva stare partijske dokumentacije, napisane še v duhu pred sedmim kongresom. Ko je kak novinec po običaju poročal v sobi ali kar pred vsem kolektivom o stanju in delu zunaj, so imele »stare bajte« obilo pripomb z vrha navzdol, če se niso celo posmehovale, kakor takrat, ko je imel predavanje Jaka Žorga. Moram pa dodati, da je v mojem primeru »kakič« vztrajno pošiljal k meni starejše »robijaše«, kakor Vojnilovića, Keršovanija in Zihlerla, da bi me s potrpežljivimi individualnimi pogovori spravili z njegovo linijo.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali ste primerjali Leninova dela, ki ste jih poznali, s Stalinovimi?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Sem in smo primerjali. Toda ni veliko pomagalo. To, na primer, problema »glavnega udarca« ni moglo rešiti. Tu bi moral sam Stalin zanikati Probleme leninizma. Nekateri so po tihoma mislili, da se naš centralni komite in Dimitrov v tem motita.

Največje težave pa so bile v tem, da se Stalinova **imena in presoje stvari** tolikokrat razlikujejo od **resničnosti**. Danes je znano, da so v prvi petletki nasilno gnali kmete v kolhoze ali pa jih množično deportirali v Sibirijo, kar je imelo daljnosežne posledice s krizo v kmetijstvu in prispevalo k lakoti v tistih letih. Zato je bilo treba to gonjo nekoliko ustaviti. Stalin pa v svojem govoru o tem ni govoril o »glavobolu zaradi neuspehov«, temveč o »vrtoglavičevosti uspehov«; situacijo je prikazal tako, kakor da bi kmetje kar drli v kolhoze, čeprav za tako množično vključevanje razmere še niso bile zrele: ni bilo dovolj mehanizacije, organizacijske, odkupne in inštruktorske mreže itd., zato naj stvari tečejo bolj zlagoma ali naj se za nekaj časa ponekod celo ustavijo. Naj zadostuje ta primer za ilustracijo, kako so iz črnega napravili belo.

Toda napraviti belo iz črnega ni bil izključno Stalinov patent. V zgodovini petkovske frakcije ne manjka podobnih primerov, vrednih študija psihologov in sociologov. Več tednov pred odstavitvenim pismom je centralni komite poslal kaznilniški organizaciji neko drugo pismo, v katerem ga je z dokaj blagimi besedami opozoril na iste napake in ga je pozval na samokritiko. Takoj na začetku diskusije ga je Moša Pijade podprl. Toda za tem sta se drug za dru-

gim dvignila Vojnilovič in Korski ter s spretnostjo kakega Višinskega »dokazala« točko za točko, da veljajo obdolžitve v resnici disidentom in opozicionalcem, kajti sam »kakič« in partijska organizacija delata dejansko tako, kakor smatra centralni komite v tem pismu za pravilno. In glejte – ves zbor je to tolmačenje z zadovoljstvom sprejel in odobril in Moša je ostal čisto sam! Šele decembrsko odstavitveno pismo je nedvoumno pribilo, da je črno črno in belo belo, ter je postavilo Mošo za poverjenika.

LOJZE ŠTRADJOT: *Na čem je temeljilo vaše tako globoko zaupanje v Sovjetsko zvezo, da je vse krutosti stalinskega policijskega in partijskega aparata niso omajale?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Na avtoriteti Marxa, Engelsa in Lenina, na prepričanju, da meščanski tisk načelno obrekuje prvo socialistično državo na svetu, ki je dokazala, da se lahko živi brez kapitalistične lastnine in brez gospodarskih kriz in brezposelnosti. Zato pred vojno tudi nisem verjel Kautskemu in sem njegovo knjigo iz začetka tridesetih let Bolshevismus in der Sackgasse (Boljševizem v slepi ulici) označil v časopisu Književnost za pamflet, dejansko pa je Kautsky v mnogih stvareh zadel žebljico na glavico in povedal resnico.

LOJZE ŠTRADJOT: *Omenili ste kaznilniški komite v Sremski Mitrovici. Kolikšno moč je imela partija v ječi in kolikšen je bil vpliv partije od zunaj na vašo dejavnost v ječi?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Dovolite, da vprašanje preformuliram in preciziram in se pobliže vrnem k »disidentom«. Če mislite na vpliv **kaznilniške** partijske organizacije na kolektiv političnih jetnikov, je bil ta absoluten na večino kolektiva, ki je štel do 200 oseb ali več, izvenzemski ducat opozicionalcev. Govorim o stanju od leta 1936 do nekako konca 1937, ko je padla »bomba« v obliki pisma centralnega komiteja in odstavitve »kakiča«. Pred tem nas je čez vse leto 1937 vsake dva meseca iznenadil sklic zbora bodisi vse partijske organizacije, bodisi kolektiva, na katerem nas je zdaj eden, zdaj drugi navidezni »linijaš« presenetil s svojo ostro samokritiko in izpovedal, da je bil v opoziciji proti kaznilniškemu komiteju, ob-

tožil se je obrekovanja »dobrih tovarišev« in sejanja razdora, obdolžil se je malomeščanske ambicioznosti, obžaloval svoje slabo ali izdajalsko obnašanje na policiji, skratka zli na samega sebe golido gnojnice ter se po tem čutil srečnega, kakor dober katoličan, kadar pride iz izpovednice (kjer pa se je izpovedal samo nemu na ušesa, ne pa javno vsem vernikom). Tako Lojze Kocmur, Stanko Paunović in še kdo. Kolektiv pa je bil vesel nove politične »zmage« in brezpogojne kapitulacije še enega opozicionalca.

Spet drugi pa sploh niso hoteli nastopiti, ali je bila njihova »samokritika nezadostna« ali pa so trdili, da so jim nekatere stvari »nejasne«. Tako Foma-Ivić. Tako Jaka Žorga, Friderik Gerl, Andrija Hebrang, in če se ne motim, tudi Josip Djerdja. Le-ti so postopoma – kolikor jim ni prej potekla kazen – drug za drugim zapuščali kolektiv in odhajali v samice (v isti zgradbi), kjer jim ni bilo treba dan za dnev med zajtrkom, kosilom, odmorom, večerjo ali po njej poslušati napade nase, bodisi v dnevniku Udarnik, bodisi v »zinih«, (vsaka soba je imela in razširjala po vsej zgradbi svoje »zidne novine«), bodisi v časopisu Zebe (za boljševizacijo). Vse to se je glasno bralo, ko je minil »tihi čas«. Sami pa v tem tisku niso smeli odgovarjati, češ, kakor izhaja iz teorije »partijske izgradnje«, »partijski tisk« **ne** more objavljati »protipartijskih stališč«. Lepa notranja »demokracija«!

Kakor se je pozneje razkrilo, je dejanska politika »kakiča« šla za tem, da bi opozicionalcem onemogočila življenje v kolektivu in jih sprovcirala, da pobegnejo v samice in končno celo od tam prosijo za preselitev iz Mitrovice drugam. Treba pa je priznati, da so to bili zelo pisana družba, od nekaj individualistov – kapitulantov, pa do takih, ki se načelno niso strinjali s Petkovo politiko, videli pri njem ultraleve tendence, povsem nesprejemljive v eri ljudske fronte, poleg tega pa še »bolne ambicije«: postati »voditelj«. Menili so, da za to ni kvalificiran in da uporablja demagogijo, predvsem pa, da proglašja mitroviški režim kot izključen uspeh svoje »revolucionarne« linije na robiji v nasprotju s »pomirljivo« in »kapitulantsko« linijo svojih predhodnikov.

V letu 1938, torej po odstavitvi »kakiča«, se je iz enakih psiholoških razlogov koncentriral v sobo št. 13 ostanek Petkove frakcije. Skupna opozicija tedaj ni štela več kakor nekaj čez ducat oseb in pred upravo ni na-

stopala kot samostojno telo: petkovce bi še mogli enotno imenovati ultraleve, one druge pa je bilo nemogoče krstiti s skupnim imenom.

Če govorimo o vplivu »partije od zunaj«, mislim, da je treba govoriti le o vplivu centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, ki je bil v teh letih absolutna avtoriteta. Vsi v kolektivu razen nekaj izjem smo bili do jeseni 1937 prepričani, da vlada med centralnim komitejem in kaznilniškim komitejem popolna harmonija.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali lahko prikazete genezo »vprašanja Petka Miletića«? Kako ste gledali nanj kot na človeka, glede na to, da je bil star revolucionar, in kako ste gledali na njegova partijska stališča vi osebno in drugi komunisti v ječi v Sremski Mitrovici?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Petko Miletić, Črnogorec po narodnosti, izučen v Budimpešti kot mizarski delavec, politično šolan v Sovjetski zvezi, zelo nadarjen, toda slabo pismen, se je opiral na Borisa Vojniloviča iz Maribora ter Ivana Korskega iz Osijeka kot na svoja teoretična sekretarja. Prvi je bil med vojno naš likvidator v Beogradu in tam ustreljen, drugi je bil ustreljen v Kerestincu skupaj s Keršovanim, Odžijo, Grkovičem in drugimi. Okrog njegove osebnosti se je prva leta spletla neresnična fama o njegovem herojskem obnašanju na policiji in na sodišču. Sčasoma in po nekaterih akcijah je v očeh kolektiva postal oseba, ki je s svojo politiko revolucionarnega boja izvajala koncentracijo političnih obsojencev v eni sami kaznilnici, kjer so dosegli veliko samostojnosti in postali pravzaprav država v državi. Njegova stališča so zlasti potem, ko je bil skupaj s Borisom Vojnilovičem in Ivanom Korskim izvoljen v kaznilniški komite, postala partijska. Če se je poskušal Petku kdo zoperstaviti, mu je na kaznilniškem zboru predvsem očital, da zaradi raznih napak in slabosti ali nekomunističnega vedenja na policiji, na sodišču in v prejšnjih letih na robiji ni kvalificiran, da bi nastopal v tej polemiki, ter ga je tako »utilšak«. To metodo je kasneje centralni komite obsodil kot »pogromsko atmosfero«, kot nedemokratično, nekomunistično metodo za zagotovitev določenih sklepov in soglasja. Vse to se je nanašalo le na politiko v kaznilnici, medtem ko sta se za politiko zunaj kaz-

nilnice »kakič« in vodstvo šole strogo držala partijskih resolucij in direktiv, vsaj do sedmega kongresa kominterne.

LOJZE ŠTRADJOT: *Dokler ni intervenirala partija od zunaj, ste bili vi in drugi verjetno v dilemah, katera »linija« je prava.*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Do intervencije centralnega komiteja konec leta 1937, s katero je bil Petkov »triumvirat« odstavljen, v kolektivu kot celoti ni bilo nobenih dilem z izjemo prej opisane peščice disidentov, ki pa so bili utišani. Vsakega novince je prevzela avtonomija kolektiva, organizacija šole in političnega življenja in okoliščine, da so najbolj znani komunisti, kakor Keršovani, Pijade, Zihlerl, Davidović, Stilinović, Tomšič, Stermecki, Boris Kraigher in drugi, bili na liniji kaznilniškega komiteja, tako da so se tudi novi brez izjeme vključevali v kolektiv in njegovo politiko. Jurišali bi na mesec, če bi se dalo in če bi bilo treba. Zato je decembrsko pismo centralnega komiteja z vsemi obtožbami in odstavitvijo kaznilniškega komiteja bilo za večino kolektiva in za povprečnega partijskega človeka prav tako presenetljiv, nepričakovan, nerazumljiv in, če hočete, zmoten udarec, kakor je bila za povprečnega in predanega partijskega človeka resolucija Informbiroja spomladi leta 1948 s svojimi obtožbami in pozivi. Šele po pismu konec 1937 so ljudje zapadli v dileme in vsaj četrtina, če ne kar tretjina, se tudi po nekaj tednih ali celo nekaj mesecih ni mogla odločiti, na katero stran bi. Petko je na prvem zboru po prejemu pisma, zboru, ki ga je vodil že novi poverjenik centralnega komiteja Moša Pijade, premeteno in izkušeno izjavil, da se pokorava pismu centralnega komiteja in da je v njem »vse točno in velja, dokler centralni komite ne bo rekel drugače«. Podtalno pa je začel akcijo tako v jetnišnici kakor zunaj nje in z njo predvsem povzročil, da sta se konsolidacija in ponovno zedinjenje kolektiva v monolit zavlekli za kako leto. V obeh pismih centralnega komiteja, v odstavitvenem in tistem pred njim, je bilo na prvi pogled veliko nejasnosti. Najprej obtožba, da je »kakič« nasprotoval liniji sedmega kongresa kominterne. To je bilo nemogoče verjeti kar tako, ko pa smo v šoli takoj uvedli krajše in daljše programe proučevanja gradiva francoske komunistične partije o sedmem kongresu kominterne in so se vsi iz-

puščeni jetniki takoj po vrnitvi domov najaktivneje vključevali v ljudskofrontne odbore in organe! Moša Pijade je na vprašanje o tem dobil od centralnega komiteja eno samo pojasnilo, da je Vojnilovič, ko smo dobili v Mitrovico neko revijo s slikami uličnega spreveda v Parizu, na čelu katerega sta bila Duclos in Thorez z ogromnimi francoskimi trobojnicami čez prsa in hrbet, vzkliknil: »To so pa res cirkusanerji, ti francoski komunisti!« To pojasnilo nas ni moglo zadovoljiti. Nekateri druge obtožbe tudi niso bile veliko tehtnejše. Najbolj nas je motila že prej omenjena stalinska teza o glavnem udarcu, saj se pojasnilo ni ujemalo niti s Stalinom niti z Leninom. Tako je pri meni trajal odpor proti novi »liniji« nekaj mesecev. Dobil sem po svoji kasnejši ženi Štefki privatno sporočilo Kardelja, da je v pisanju centralnega komiteja vse točno, da sicer v centralnem komiteju poznajo pomanjkljivosti in slabosti Moše Pijadeja, da pa mi bo stvar jasna, ko pridem domov. Podobno pismo mi je pisal mimo cenzure moj veliki prijatelj še iz gimnazijskih let Dušan Kermavner. Pogovarjala sva se na sprehodu s Pijadejem, ki mi je rezko izjavil, da ni prišel v partijo le zato, da bi tlačil zelje v kleti. Obdeloval pa me je tudi Vojnilovič in nekateri njegovi ljudje. Od vseh sklepov, tez in sporočil mi je najbolj ostalo v glavi opozorilo na enem od pisem centralnega komiteja konec leta 1937 (menda ga je v celoti napisal Tito), da mora »komunist predvsem misliti s **svojo** glavo«. Tega sem se držal tudi pri idejnem potresu, kakor smo ga doživeli z resolucijo kominforma leta 1948, ko sem na velikem aktivu komunistov pri predsedstvu vlade FLRJ v Beogradu odkritosrčno izjavil, da so vse politične obtožbe resolucije očiten velikanski absurd, da bi se pa bilo treba nad eno samo točko zamisliti in jo prediskutirati, namreč nad očitkom, da smo v Jugoslaviji uvedli turški režim v partiji. Takrat nisem vedel, da je bil v sovjetski partiji še hujši režim. Napadel me je, na istem sestanku, Milan Gavrić, ki je tudi na svoji koži doživel preobrat v Mitrovici. Kasneje sem se čudil, da so me kljub tej izjavi pustili na miru in da nisem videl Golega otoka, temveč sem, nasprotno, šel v Ženevo na sejo komisije Združenih narodov za mamila, ki sem ji takrat predsedoval.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kakšna je sploh bila vsebina razprav o pravilnosti oziro-*

ma nepravilnosti partijske usmeritve Petka Miletića? Ali ste postavljali argumente za in proti ali pa je bil že on sam kot osebnost argument?

PROF. STANE KRAŠOVEC: Pritrdil bi zadnji alternativni. Toda treba je vedeti, da velja to le za dobo do njegove odstavitve. Že prej je začela skupina Črnogorcev šušljati o Petkovem obnašanju na policiji, sklicujoč se na izjave našega odvetnika v Beogradu Bora Prodanovića. Stvar se je končala s tem, da so se šušljači zatekli iz kolektiva v samice, kjer so imeli mir. Javne razprave o tem na sestankih partije in kolektiva pa ni moglo biti, kvečjemu grajanje raznih »kuharjev« vesti, ki so se sami slabo obnašali »pred razrednim sovražnikom«. Na zborovanjih, kakor že prej povedano, se je mogla samo »predelovati«, potrjevati in »poglobljati« linija kaznilniškega komiteja. Naša mlajša generacija si bo to stanje laže predstavljala, če ga primerja z današnjo razpravo med ortodoksnimi in modernejšimi, ki imajo nove poglede in stališča.

LOJZE ŠTRADJOT: *Ali je bilo več kanalov, po katerih ste vzdrževali stike s partijo zunaj ječe, ali je imel Petko Miletić kak svoj »kanal«, za katerega drugi člani kaznilniškega komiteja niso vedeli?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Po mojem je bil v vseh obdobjih enoten »kanal« centralne tehnike s centralnim komitejem in pa z organi in punkti Rdeče pomoči v Beogradu in po Jugoslaviji. V času Petkove vladavine je bil centralni tehnik v kolektivu Mitrovica Hivzija Čatović z Ivanom Židanom, v času Pijadeja pa najprej Stanko Paunović in potem Ivan Maček. Šele po odstavitvi je Miletić začel pisati po svojih privatnih kanalih svojim pristašem ali »emisarjem« in pošiljati pritožbe in obdolžitve na kominterno. Je pa res, da sta Petko Miletić in Boris Vojnilovič bila stalno v stikih s »puškami«, to je s svojimi najbolj vnetimi in zaupnimi pristaši, ki so po prestani kazni odšli iz kaznilnice na »teren«; oni naj bi kot »kakičevi« emisarji pripravljali tla za sklic ilegalnega kongresa. Toda največji del teh »pušk« se je zunaj kmalu spreobrnil. Tako Tone Tomšič, Slavko Šlander, Maks Stermecki, Boris Kraigher in v glavnem vsi Slovenci razen dveh ali treh.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kakšno je bilo stališče kominterne do Petka Miletića in kdaj in kako ste izvedeli zanj?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Kaj je bilo s Petkom Miletićem po njegovem odhodu iz jetnišnice in po odhodu v ZSSR, nisem mogel zasledovati, ni pa to našim ljudem, ki so bili »zgoraj«, neznano. Očitno je, da se Miletiću njegova intervencija pri kominterni ni posrečila, čeprav je znal operirati z zelo spretnimi in simpatičnimi argumenti.

LOJZE ŠTRADJOT: *Odkod ste zvedeli, da je Petko Miletić organiziral kopanje rova iz ječe, po katerem naj bi odšel iz ječe z namenom, da bi se udeležil partijskega kongresa, ki naj bi ga sklical on, in bi se potem vrnil v ječo?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: V odstavitvenem pismu centralnega komiteja konec leta 1937 je bilo povedano, da je Miletić pripravljaval »avanturističen« *prihod na ilegalni partijski kongres v domovini, na katerem bi bilo odstavljeno staro vodstvo in izvoljeno novo (razume se, da s Petkom kot delavcem in velikim legendarnim revolucionarjem na čelu). Za kanal, ki je vodil iz umivalnice v bolniški sobi čez njive, pa smo zvedeli samo nekateri, in to nekoliko pozneje. Za oblasti je ostal neodkrit, tako da so med okupacijo pod Nezavisno državo Hrvatsko jetniki komunisti pobegnili skozenj in prišli k partizanom.*

LOJZE ŠTRADJOT: *V Sremski Mitrovici sta bila zaprta obenem z vami tudi dva ruska emigranta, ki sta kasneje v Beogradu postala sodelavca sovjetske obveščevalne službe. Ali ste se v Sremski Mitrovici pogovarjali z njima oziroma kaj ste izvedeli o njih?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Bil je samo en ruski emigrant, zdravnik Linicki iz Beograda, drugi pa je bil dunajski lastnik servisa za popravljanje pisalnih strojev, narodno zelo zaveden Žid Inslicht, ki je prišel zaradi provokacije naravnost v Glavnjačo. O svojem delovanju sta nam pripovedovala malo ali nič. Ne spominjam se, ali nam je Linicki pripovedoval o svojem sodelovanju pri kaki ugrabitvi (takrat so neznanci na cesti v Parizu ugrabili emigrantskega generala Kutjepova, ki je potem za večno izginil;

sovjetski tisk je ostro reagiral na kampanjo, da je ugrabitev delo sovjetskih agentov), vsekakor je v nekak namen te vrste organiziral emigrantsko dobrodelno prireditel. Oba sta bila aktivna člana kolektiva in oglejta pristaša Petka Miletića, vendar se mu je Linicki takoj po njegovi odstavitvi odpovedal, medtem ko je Inslicht odšel iz Mitrovice kot kuhan in pečen petkovec s sovjetskim potnim listom, ki mu ga je izposloval njegov odvetnik, drugače bi bil izročen hitlerjevski Nemčiji. Linicki je bil v kaznilnici predsednik naše zdravniške komisije, ki je odločala o dodelitvi bolniške hrane ali bolniške sobe ali pregleda in operacije v Beogradu. Za naš robijaški festival pesmi poleti 1937 je po neki ruski koračnici zložil trikitično pesem. Prva kitica se je glasila: Zapamti, družo robijaše / ne gubimo mi vreme naše / badava ovde mi! Zar su badava medju nama / Pijade, Petko, Keršovani / da nas nauče borbe vani / za mir, slobodu, hleb. Druga kitica je bila na »kakičevci« *pogromaški liniji proti disidentom: Tko prakticira samičarstvo / grupaštvo, kuhinje, molbaštvo / pomaže klasnoga! Ne trpimo mi ni trockizma / ni noževa ni banditizma / jer mi smo borci lenjinizma / a Staljin vodi nas! Tretja kitica pa je napotek za zapustitev kaznilnice. A kad naučiš ti marksizam / sve materjale, lenjinizam / za rad več spreman si! A kad izadješ družo vani / na našoj liniji ostani / u radu ti ne zaostani / za narodni naš front! Rot front! (Tedaj v eni sapi: Narodni front in Rot Front!)*

Pesem, ki jo je pela soba številka 2, je na festivalu doživela velikanski aplavz. Vendar ji žirija, v kateri sta bila Keršovani in menda, Marjan Stilinović, ni prisodila prve nagrade, češ da je to kuplet. Linicki je nato skoval drugo pesem in jo prepeval v sobi s svojim ruskim naglasom: Niš ne valja žiri naš / svje pakvari što mu daš! Inslicht, za nas takrat starejši človek kakih petdesetih let, je bil najpopularnejši »čika« *v vsem kolektivu. Našel sem se z njim dobrih osem let kasneje, spomladi 1946, po čudežnem naključju v nekem majhnem hotelu v Londonu, v katerem sem obležal za gripo na poti iz Beograda čez Prago in London v Atlantic City v ZDA, kjer je bila glavna skupščina UNRRA. Nosil mi je sadje in pomaranče in še kaj, kajti v Angliji je bilo tedaj vse še strogo racionirano. Delal je v neki agenciji za repatriacijo Židov in se silno razburjal nad cionisti in njihovo politiko v tisti agenciji.*

LOJZE ŠTRADJOT: *V zadnjih nekaj mesecih se je v našem periodičnem tisku razvila ostra polemika o novem Čosičevem romanu Grešnik, ki opisuje stanje med političnimi jetniki v starih jugoslovanskih kaznilnicah, še posebno pa življenje in konflikte glavnega junaka v romanu, simpatizerja komunizma in kritika takrat prevladujoče stalinistične ideologije v partiji. Medtem ko Sava Krževac v Ninu (24. februarja 1985) in Julijana Vrčinec v Borbi obsojata Čosičevo knjigo kot komunistični pamflet, Milan Apih z dokumenti, kot je Titovo pismo jetnikom, dokazuje upravičenost Čosičevega pristopa, bivši dolgoletni jetnik Radivoj Davidović-Kepa pa je nekje na sredi. Kdo od njih ima po vašem mnenju prav?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Mislim, da sem o skoraj vseh bistvenih točkah te polemike že odgovoril na vaše vprašanje, vendar bom zaradi preglednosti poskušal nekatere stvari še posebej poudariti, čeprav je sila težko pravilno posploševati, kadar se stvari nanašajo na različne ljudi z različnimi dejanji in v različnih situacijah.

Prvič: Čosič je v Grešniku klasično in drastično prikazal »odkrivanje« in pobijanje trockizma zunaj robije in na njej in prav tako stalinizem, tu in tam. V tem ima Apih čisto prav.

Drugič: Ne strinjam pa se z vtisom, ki ga pušča Čosičevo pisanje, kakor da je bil ves kolektiv na dvojni robiji, eni kaznilniški in drugi partijski oz. »kakičevi«. Stvari, ki se dogajajo dvema posameznikoma, trem, ne moremo pripisati vsemu kolektivu. Vztrajam pri zem, kar sem povedal o naši obsojeni grupi, da je velika večina političnih jetnikov, praktično vsi, z navdušenjem in ponosom stopila v kolektiv in na »rdečo univerzo«. V tem ima Davidović prav in mislim, da bo to potrdil tudi Apih.

Tretjič: Prvič slišim, da bi bil kdo za svoje vedenje na policiji zaslisan pred kolektivom namesto pred komisijo. Tam je včasih res prišlo do burnih prizorov in medsebojnih obtožb, na primer v veliki vojvodinski grupi leta 1937 in istega leta tudi črnogorski. Ne mešati tega s čisto drugo stvarjo, namreč s kritiko in samokritiko ducata disidentov na zborovanjih kolektiva in njihovim razpravljanjem o politiki in akcijah kolektiva ali pa z njihovim »rovarjenjem« in spletkarjenjem proti »kakiču«. Miletičeva

glavno dokazno orožje je bilo, da je oponenta diskvalificiral z njegovim vedenjem na policiji. Povedal sem že, da je to metodo centralni komite označil za pogromašenje. Tudi sem povedal, da je bila v ozadju in za hrbtom kolektiva in partijske enote Miletičeva želja po vodstvu Komunistične partije Jugoslavije in je zato hotel odstraniti ljudi, ki so mu bili napoti.

Četrtrič: Bolj ko se je po Evropi širil fašizem in na drugi strani ljudskofrontovsko gibanje, bolj se je poglobljala politična razlika med centralnim komitejem in »kakičem« in večje je bilo prizadevanje slednjega, da bi po svojih »punktih« in vdanih »emisarijih« »zrevolucioniral« partijo in prevzel vodstvo. Centralni komite pa je to preprečil.

LOJZE ŠTRADJOT: *V kakšnih razmerah ste živeli, ko ste prišli iz ječe na prostost? Kakšno je bilo javno mnenje o komunistih takrat, če ga primerjate z javnim mnenjem v času, preden so vas zaprli v ječo?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: V tistem obdobju – začetku leta 1940 – je bilo javno mnenje daleč bolj naklonjeno komunistom kakor prej. Medtem je bila španska državljanska vojna z intervencijo italijanskega in nemškega fašizma, Ljudska fronta se je močno razmahnila, zlasti v Franciji, prišlo je do aneksije Avstrije in do dogodkov in sprememb na Češkoslovaškem in, končno, je bilo tu okrepljeno in nesektaško delovanje komunistov v Jugoslaviji. Seveda je pakt Hitler-Stalin precej motil. Kljub vsemu pa sem bil vrsto mesecev brezposeln.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kje ste doživeli začetek druge svetovne vojne, kdaj in kaj ste delali v Osvobodilni fronti in pozneje, ko ste bili pri partizanih?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: V sporazumu z Borisom Zihlerlom in po dogovoru s Tonetom Tomšičem sem takoj od prvih dni okupacije stenografiral avtentično dokumentacijo radija Moskva in London, ki so jo potrebovali za delo in usmeritev. Enako delo sem imel v jetnišnici v Sremski Mitrovici, kjer sem malo več kakor zadnji dve leti ponoči po skrivnem radiu poslušal vesti iz Moskve. Pri tem delu smo se izmenjevali s Keršovanijem, Pijadejem in včasih še s kom. Imel sem torej večletno prakso, po-

znal pa sem tudi Gabelsbergerjevo steno-grafiranje, aplicirano na francoščino, angleščino in italijanščino. Tako sem bil za Toneta Tomšiča in Borisa Zihlerla za ta sektor dela pripraven kot nalašč. Vendar nisem bil preveč srečen. Priskrbeli so mi tudi ilegalni neblokirani radio, brez katerega pod Italijo ne bi mogel poslušati nobene druge postaje kakor Ljubljano. Montiral mi ga je ali Dušan ali Bojan Kraigher (nisem ga poznal). Kljub vsemu je bilo treba marsikaj poslušati dvakrat ali trikrat zaporedoma, da zaradi motenj ne bi bilo lukenj v tekstu. Tako je največkrat šla vsa noč pri tem delu. Stenogram sem pretipkal v več izvodih, ki jih je vsak dan odnesla kurirka, najprej Vera Šlandrova, kasneje igralka Simčičeva in nazadnje Branka Jurca. Poldrugo leto sem opravljal to delo na osvobojenem ozemlju, v Bazi 20. Večji del zadnjega leta vojne sem prebil pri Nacionalnem komiteju osvoboditve Jugoslavije na Visu in v Beogradu, zadnji mesec dni vojne pa v San Franciscu kot član naše delegacije na ustanovni konferenci organizacije Združenih narodov.

LOJZE ŠTRADJOT: *Leta 1975 je izšla vaša knjiga Preveč ljudi – premalo kruha?, leta 1970 knjiga Človeštvo, kruh in lakota, za katero ste dobili nagrado sklada Borisa Kidriča. Pisali ste o problemih kmetijstva, o agrarno-neagrarnih pojavih. Zakaj ravno o tem?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Takrat se mi je tako v svetovnem merilu kakor pri nas zdelo nujno razkriti neomaltuzijanstvo

in mobilizirati svet za večje pridelovanje hrane v prepričanju, da je to izvedljivo. O današnji dobi demografske eksplozije in zastajanja Juga za Severom pa menim, da je pretirana nataliteta huda ovira za hiter in skokovit ekonomski razvoj, kajti vse preveč demografskih investicij je potrebnih na škodo deleža investicij za ekonomski razvoj. To se vidi tudi pri nas na Kosovu.

LOJZE ŠTRADJOT: *Kakšen cilj ste imeli pred očmi, ko ste leta 1980 izdali knjigo Japonski prodor?*

PROF. STANE KRAŠOVEC: Kot je kritika pravilno in točno opazila, sem pri pisanju te knjige predvsem mislil na Jugoslavijo in česa bi se od Japoncev morali naučiti. Na primer, kakšna revolucionarna sprememba mora biti v vzdušje celotnega kolektiva, vse do zadnjega človeka, če se hoče resnično doseči in prehiteti produktivnost dela razvitih narodov. Hotel sem obrniti pozornost na njihovo orientacijo, na splošno izobrazbo v šolah, medtem ko za usmerjanje in specializacijo skrbijo delovne organizacije po končanem splošnem šolanju, za kar so poklicane samo one. Tak sistem napravi delovno silo izredno gibčno in vstetransko prilagodljivo, kar je nujno potrebno v današnji eri permanentnih tehničnih revolucij, robotizaciji celih panog in množičnih preseljevanj iz stroke v stroko. Prepričan sem, da je predvsem s takšnim vzgajanjem kadrov Japonska tolkla in še toľče ves svet.

MIŠKO KRANJEC, KAMNITI SVET MASAYUKIJA NAGASE, MARUŠIČI, AVGUST 1985

GEORGI STALEV POPOVSKI

NEUKLONLJIVOST

(Darilo makedonskih umetnikov Kraljevu*)

»Ali ste kdaj, bratje moji mali,
ali ste kdaj grobje obiskali,
oj, raztreseno grobišče?«

1.

*L*maj podivjani
se po suhem pobočju vali,
svojo pravico deli.
Oči so mu krvav kristal.
Junak Dojčin poležuje ob platani
dolgih devet let,
ljudje so ga zapustili,
misli samo o svoji rani.
– Dojčin, vstani!
Lenuhi-smrduhi so prišli:
narod davijo
z nasiljem: od Donave, ki so jo prešli,
in od morja; davijo ljudi!

2.

*P*obolevam z vsemi sklesanimi stoletji,
z vsemi človekovimi prekletji,
izžetimi do korenin,
zaznamovanimi z jalovim plodom,
moj krik pa lovi
le podzemne vzdihe
in nemara otroške oči,
ki brez prestanka obletavajo
svet nežnih sanj.
Izpričujem bivanje
v sto in eni krvi
z ranami na svojih oteklih gležnjih.

* V Kraljevu so nemški fašisti oktobra leta 1941 ustrelili 5706 ljudi.

Ob meni je pohajala zasopla konjenica
 v pohodu na neko mesto
 in tedaj sem zagledal:
 žive so pokopavali mrtvi,
 jaz pa sem ostal,
 da bi preštel preostale zvezde
 in oslepel ob gledanju v sonce.
 Truden sem postal,
 ko sem potoval skupaj z oblaki
 v nikakršen čas
 in jočem skupaj z deževji
 ob grmenju, ki se je utrudilo,
 ko iščem v sebi srce.
 Jaz, star hrast,
 sem se počil z vašo krvjo
 in morda smo zaradi tega nerazdružni,
 s koreninami pripeti na to zemljo,
 odprto za številne smrti,
 odprto za hujša prekletja,
 kot jo je preklel njen znani in neznani rod.

Pa spet jočem:
 te čudi tudi jok moje neobčutljivosti?

Iz mojih pradavnih korenin
 se napajajo nebesa
 in zato
 jim pripovedujem to zgodbo . . .

3.

troci, otroci, hojó!
 Kopljem z nohti
 ped za pedjo
 zemljo in prod!
 Si hotel, Gospod,
 da nas bol žge,
 da življenje tre
 še en
 nepreboleli svet.

Zbor:

Črna jata
 dvokrilata
 kaj vem, kam gre v daljo z vsem!
 Zemlja, tvoja žeja sem!
 Ne odpusti jeka.
 V srcu mi je ognjenik
 in od tam odteka
 črna lava;
 v njej pa slava
 je imenu razprtija.

Po vsej zemlji se morija
je napotila.
Dim kadila
se vsiljuje v pogled bolni.
Mati, prekolni
sovražnika, naj s svojimi zobmi
svoj grob si poglobi
– naj vekomaj v tujem kraju umira!

4.

*E*sa lačen bil si ti?
Krv
človeške, otroške, nedolžne?
Zadnji razglas
napisanih povelj;
ukaz:
pred zid na strel!
Krogla ena
– v črnem žena!
Jek, odjek,
sram vsevprek.
Kje se ta izrod je vzel,
ves ta bès?
Z bučnim vikom je prispel
in raznesel hrušč in trušč,
pok in tresk,
ognja blesk.
Vsak, prav vsak
vrag vse tepta pod svoj korak,
brzostrelko spred drži,
vinjen se lovi, vali.
Vse pred sabo maže,
bláti,
dokler ga kdo ne premlati,
ko se svit prikaže!

5.

*T*i, tam, kaj si?
– Vajenec, dijak.
– Pa ti?
– Siromak.
– Pa ti?
– Nosec.
– Pa ti?

- Kosec.
- Smetar.
- V letalu krmar.
- Pletar.
- Ključavničar.
- Splavar.
- Strugar!
- Strugar.
- Tvoj par!
- Livar!
- Klepar.
- Lekar.
- Pek star.
- Smolar.
- Mizar.
- Jaz? Kovinar obdelovalec.
- Ilegalec!
- Sto ljudi na streljanje!

6.

ečen pohod je poln zvezd, ki medlijo,
dosti se zvezd nam nad glavo odteka:
s sabo trpljenja vihar na valijo.

Zdi se, kot da bi čas mrtev pritekal,
spotegoval bi v krvava se pleva
v prostor ne sončen ne zimski tja nekam.

V mrzlično praznost krik bolno odmeva:
joče ob mesecu zemlja se bolno,
mrtva sozvezdja pod sabo razseva.

V kriku golčim, saj sovraštva je polno
v duši, ki ni v koreninah se spela
z zemljo pod križem nikjer več ponovno.

Bog vse kaznuje: grešnost je žela.
Dosti se zvezd nam nad glavo odteka,
zloba se v strašno je morje ujela.

Slepi se čas več nikamor ne steka.

7.

*J*az, gospod tvoj, general Böhm:
 na kogar s prstom pomignem,
 se lahko s svojim križem dvigne
 in konča v svoji muki neenaki!
 Silaki
 bodo skopáli skupen grob
 in žrtve nametali v jamo.
 Končano dramo
 vidim v propadu
 vaše izmišljene užiške republike!

– A ta, general, ne more umreti!
 Okoli nje smo trdno oprijeti,
 da jo branimo s svojim življenjem!

– Še sto ljudi na streljanje!

8.

*P*regnani
 divji konji
 v drncu
 drhtijo.
 V sanji
 plejade
 v prepade
 vrviyo.
 Na plamenih
 me nosijo pleča
 s pogubo
 iz nič.
 V kamnenih
 obročkih, sam neviden,
 ujet
 kličem.
 Izgubljeno
 se sprašujem
 v neživost
 poslednjo.
 In zaljubljeno
 se tako darujem,
 s smrtjo
 sem vedno.

– Jaz, livar, sem se za vsakdanji kruh bojeval.
 Sanjal sem, da bom umrl pred sončnim zatonom, ali
 zajezdil sem neosedlanega konja in ga pognal,
 razvil rdečo zastavo! Jaz, človek mali...
 sem prehitro umrl.
 A boj je neusmiljen, so rekli.

9.

*D*ečku mi je pripovedoval ded
 o krvavih časih,
 vse v znamenju
 neke razcapane vojske,
 s katero je, kot so pripovedovali, koračil
 po prašnih cestah nesrečne Srbije,
 po nezdravih močvarah uboge Makedonije,
 vztrajno kolovratil po ostrem kamenju
 in zaledenelih strminah neprijazne Albanije,
 s pečine na pečino.
 Govorili so nekaj o nekem znamenju,
 govorili so – mene pa je popadel strah
 (morda pa to niti ni bil strah;) in ob sveči na zidu se mi je dozdevalo
 kot nekakšna temna podoba
 z rdečimi razbeljenimi pegami
 in s človeškimi sencami vozlatih udov.

Kam ste slepo drveli, oča, snubci smrti?
 – Naša trepetanja, naša zla prigoda,
 so se izrodili v vašo zlo usodo.
 Kot da brezuspešnost koga zaman preklinja?

10.

*M*atere, sestre!
 Z jasnine lije krvavi dež,
 pomor nas hoče pomoriti,
 a se še nismo načudile,
 od kod in zakaj priletajo grdobe in spake
 razposajene, hudobneži, ki so po svetu oživali,
 podivjali
 in se na to zemljo zgrnili,
 na to trpinko, kot so jo krstili,
 ki pa so iz gorja in razkola
 razsipali večno razkošje
 zavistnosti in povračila.
 – Oj, Radač, Raden, Radosav, Rade!
 Kako da mi, sin moj, svatovanje na misel pade
 – tako kot da bi bile svatbe
 od vekomaj nasprotstva smrti?
 Trepetam, matere,
 kot da bi sama bila edina mati,
 kot da bi bil ti edini otrok?
 Mar me je strah otel smrti:
 rod moj, sledila
 za bratom Vukašinom ti je mila
 Leposava, sestra,
 ki ti je enaka
 po letih, po postavi in obrazu!

11.

*J*anjal sem o ptici,
 roparici
 z oskubljenimi krili:
 krožila je nad travo – dvolistno morsko čebulico,
 na kateri so počivali janjci
 ob bukovem gozdu, ne da bi kaj slutili.
 Ni ti treba reči, mati,
 kaj pomeni ta sen v
 moji nespečnosti!

– Zajezdil sem pobesnelo kobilo,
 jalovo, letečo:
 pognal sem jo skoz predel, poln nesnage,
 nad katero so plahutali metulji in somračniki,
 hotel pa sem čimprej pobegniti,
 ker se je še veliko druge zalege zaleglo.

– Vrnite nam sinove!
 Može nam vrnite!
 Gorje nas je doletelo,
 nesreča je razpočila
 –, hudodelcu srce!
 Gorje nam!

– Vam
 ženske, preostaja, da preklinjate.
 Toda kletve so bile od vekomaj vaša nemoč,
 k temu pa še – vaša težka vest!
 Ne sprejemajte teh naših besed
 niti kot pridigo
 niti kot grajo:
 vemo, da so vam srca razpokala od nesreče,
 od žalovanja za mrtvimi.
 Pa vendar je za nas še bolj boleče
 spletkarstvo, četudi pride od nasilnika.

12.

*K*adar začne nasilnik besneti
 in puščati za sabo pogorišča,
 ovdovele žene,
 opustošena ognjišča,
 matere, ki jim je iztrgal otroke
 – se nam v očeh prebuja jeza!

– Zemlja, ljudje!
 Za kaj vendar gré?

Mar se lahko spokorim za svojo neprevidnost,
 za to zaupanje v odpadnika,

pritepenca objestnega, krivoprisežnika,
 ki mu je bila nečlovečnost nauk?
 Tako sem tudi jaz zamudil.
 Toda enkrat se zamudi,
 to zamudo
 pa so imenovali nepovrat.

– Bratje, ljudje!
 Za kaj vendar gré?

– Ko so nas priganjali,
 da skopljemo to črno jamo,
 nismo niti sanjali,
 da nam bo to skupen dom.
 Ko smo poslušali hladen zvenket lopat
 med molkom
 malo oznojeni na severnem vetriču,
 se nam je zdelo, kot da je ta zvok
 razbijal in ril po nas
 ter prihajal iz nekakšnih pradavnih dalj
 in spet odhajal

– kakor da bi kovinski valovi
 udarjali z morja na obrežje.
 Vse je bilo tako, kot bi se med resničnostjo in snom selili,
 dokler nismo – pokošeni z rafali – padli na kolena
 in z oči sinje dalje zgubili
 ter strmoglavili vznak v jamo,
 ne da bi pravzaprav dojeli, kako in zakaj.

13.

*D*elavci, bratje! Kaže, da je ta naša smrt
 del našega razrednega boja
 in verjetno smo se tega zavedali vsaj megleno!
 Z božjim imenom,
 vrezanim na njihove vojaške opasice,
 so slepili sebe in svet,
 ko so delili pravico skupaj s tistim hazarderskim:
 močnejšim vse pravice!

– Ko pa so osvajalcem pristigli perutnice,
 so se povolčili, prekleti,
 pa zahtevajo deset glav za eno!

– Sto glav za eno
 in sicer nepošteno,
 neumno, da bolj ne more biti:
 še mrtva ima nekakšen prezirljiv nasmeh,
 kot da se lahko nasiti
 s tem maščevanjem nore bratovščine,
 medtem ko se zemlja v vročici stresa:
 uprla bi se rada,
 da bi je ne sprejela, da bi je ne sprejela!

14.

S z razcapanega neba so privreli izviri.
 Nekakšna suha voda je stekla iz njih.
 Glavosek plaka nad glavo svoje žrtve.

Navajam mrtve,
 toda preskočim, sin, tvoje ime!
 Šest tisoč sem jih naštela doslej:
 ponosna sem na to,
 da sem bila tudi tu trdega srca,
 čeprav sem ostala polovica,
 polovica polovice
 in še manjša z bolečino veliko!

15.

*L*judje, možje:
 nobene vojske nismo z besedami prosili,
 z nobenim bogastvom se nismo odkupovali,
 ne se z močjo pokorili,
 ampak se pred vsako obranili in jo maščevali:
 s prijatelji z jezikom iz ust,
 s sovražnikom z orožjem iz rok,
 z močno mišico, z dobro prigodo . . .

– Z neko motno vódo
 so pripluli z nekakšnim zakletim ladjevjem
 tujinski potepuhi,
 sprti z vsem človeškim rodом,
 in so se razpasli,
 raztogotili
 ter streljali in požigali po tej nesrečni zemlji,
 postavili na kupe grmad,
 ne da bi se spomnili,
 kako se je vendarle treba vrniti tjakaj,
 od koder so nepoklicani tudi prispeli!
 – Švabica ima devet sinov,
 vseh devet je šlo v vojsko,
 da bi osvojili deželo, od koder ni vrnitve!
 Od devetih se jih je vračalo osem,
 od osmih se jih je vračalo sedem,
 od sedmih se jih je vračalo šest,
 od šestih – pet,
 od petih – so se vračali štirje,
 od štirih – trije,
 od treh – sta se vračala dva,
 od dveh – se je vračal eden,
 od enega – se ni vrnil nobeden!
 Uboga njihova mati!

16.

K

o se je začela hajka
na goloroke ljudi, na delavce:
jaz, Srb, sem bil tam in padel kot delavec v Kraljevu.
Pa Božo s Cetinja je bil in padel kot delavec v Kraljevu.
Pa Mekart iz Celja je bil in padel kot delavec v Kraljevu.
Pa Humo iz Zenice
pa Merxhan iz Prizrena
pa Sekula Prilepčanec
pa Marjan iz Broda
pa Jakša iz Jabuke
pa Marko pa Prvoslav pa Tihomir
pa Janez pa Meho . . .
Vsi so bili in padli kot delavci v Kraljevu.

Kakor leden odjek
skozi čas
se bo razneslo regljanje strojnice
in krik žena
in vpitje mater
in grozljiv šepet raztrganih senc:
to bo škripava marseljeza
– s steklom po pesku v srcu –
kakor prebujena zavest prihodnjega rodu
ne krivega ne dolžnega
za zločin norih očetov –
če jih moremo sploh očete imenovati!

– Le kdo bo mogel sprati
sramoto vseh teh pogoltnih norcev
z nenehnimi krvavimi godovanji,
s hudodelstvi, ki jim ni števila,
ko se zgrinjajo v krdelih
in se stoprv pripravljajo na pravo slavlje?
– Morda bo vendarle kdo iz te pasme
v kakih boljših časih
pal na kolena pred njihovimi žrtvami
kot razlagalec jutrišnje vesti edini.

17.

N

apisano bo ostalo v zgodovini:
Kraljevo: šest tisoč delavcev ustreljenih
zato, ker so bili delavci in rodoljubi!
Kragujevac: sedem tisoč moških glav,
med njimi tudi glava prenekaterega dijaka
in vsaka
sneta zato, ker bi mogla puško dvigniti
in ne le bombardirati,
ampak tudi osramotiti krvnika za njegova besnila!

Ta dežela je tisoč let trpljenja nosila,
a ni nikomur ostala dolžna:
malo temu, več onemu je vrnila.
Menim, da bodo ti potegnili najkrajšo!

– Brez sramu so mi ukazali,
naj skopljem jamo, da bodo v njej ležali brati!
Sprati
nekoč
bom znal madež pekoč
z njihovimi življenji,
čeprav so se zakleli, da bo vsak svoje varoval,
da bo za eno njihovo glavo padlo
sto Srbov – nedolžne glave!
Koga, moj bog, naj tu krivimo za kri?!

– Jasno pa je, komu bo pripadlo največ slave
bogaboječih ubijalcev vseh časov,
katere bo po krvavem pirovanju
v kakem salonu kot izbrani družbi
maestro ob dobrem igranju
premamil v dremež
ob cigaretnem dimu,
da ne bodo vedeli, kje se neha svet sanj,
kje se pojavijo podobe prave:
dan,
poln peklenskih znamenj groze in zmešnjave,
noč, polna hrepenenj po družinskem domu.
Pa kje je tu, pri moji veri, hudobni človek?!

18.

S z pesmi, ne vem, od kod,
kar od nekod sem pomislil o liliji,
o tem cvetu,
ki je doma v čarnem svetu
in ki se spopada z nevidnimi vonjavami,
pa so si mi razgaljene prsi zaželele
plesa z vetrovi.
Menil sem, da so mi prsi iz železa
za ugriz skorpijona,
za pik kače
– goža in žoltoplaza –
za kremplje kragulja.
Toda prevaril sem se, neizkušen človek:
zasvetile so luči nekakšnega tekočega bliska,
zažgale so prekopano zemljo in prod.
Tedaj sem šele začutil, da mi zmanjkuje diha:
smetje v očesu ogorelem,
gretje v srcu okorelem,
namrščil sem se zmrzljivo,
obrnil sem nebesa za en
in še za en krog,

*vsem presahlim rekam sem vrnil vódo,
poletel sem po nekakšnem ledenem svodu
in se prepustil bolščavim daljam.
Ljudje, to je bila moja smrt!!*

19.

*T*ovariši, partizani, sinovi moji:
kaj je le bilo v tisti nesrečni uri,
ko ste hoteli s puško svobodo dati
svojim tovarišem v hajki možati,
bratje pa so vam razuzdani obrnili hrbet
brez vsakršne časti in sramu
prav tedaj, ko je šlo za biti ali ne biti?

*Od vekomaj je bilo izdajstvo na svetu,
nihče ga nikdar ni mogel iztrebiti,
kakor da bi ostal svet siromašnejši brez tega!*

*Vendar je hudo, prehudo,
da se tudi ti imajo za naše,
a so se poceni prodali:
Bog, moj bog, ne bo se splačalo!*

*– Ta nebratski korak je bil kruto opravilo:
kdo naj po vsem tem odpuščanje da?
To je skrita rana, sinovi,
rana zla,
velika razbolelost krvi,
razbolelost rodu, polna pajčevin:
ozdraviti jo – kako?*

*– Kako?
Vsi se bomo pognali po požganih planinah,
oni – razpeti in razgaljeni,
mi – z vzdihljajem po svobodi,
tretji stisnjeni in preveč stisnjeni,
pri vseh pa nam bo v očeh klečala milostljiva smrt!
Kmetje to razumejo
in prihajajo z ognjenimi vilami na pomoč,
vse pograbimo z rokami za vrat
in puščamo eno oko budno,
eno glavo, eno obliko,
pokrito s smrtnimi kosami.
Če ne bi bilo rdeče zastave in bolečine zaradi domovine
– kdo ve, kaj bi bilo!*

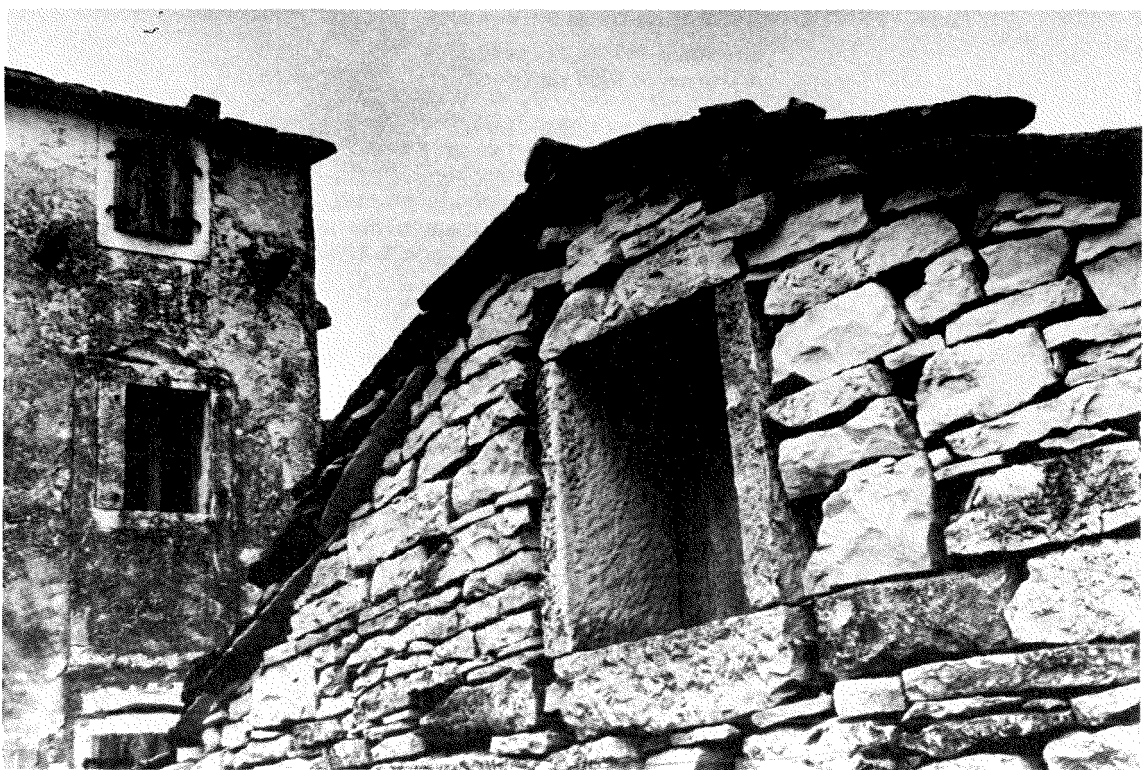
*T*ako se, pravijo, piše zgodovina . . .
 Blagoslovljena deževja,
 sončevo oko
 in neugnani vetrovi bodo sprali
 krvave madeže z usahljih trav.
 Mati bo v snu še dolgo klicala,
 tiho jokala,
 medtem ko bo čudovito Kraljevo spalo.

Otroci bodo sanjali čudežne snove,
 lovili bodo mavrične barve
 drugo za drugo kot metulje,
 medtem ko bodo pred njimi poganjale nove
 in jih mamile z nekakšno presojnostjo,
 izza katere bo neki nov svet.

V tem času
 bodo po tem mestu v zarjino brezglasje
 hitro korakali delavci novi,
 ki so zrastle kot mlado klasje:
 pet jih bo nadomestilo padlega tovariša.
 Pesnik bi rekel: istih so let bili vsi,
 iste so žuvljave roke imeli,
 v isti dvorani prebijali dneve enake,
 iste imeli vrline, napake,
 a iste sreče niso užili!

Po tem mestu bo zjutraj pred osmo
 stekla otroška vesela reka:
 vzklikala bo dnevu, svobodi, pticam,
 vzklikala tovarišu, temu sončnemu mestu,
 kajti otrokom pomeni dan isto kot svoboda,
 svoboda isto kot ptica,
 ptica isto kot tovariš,
 tovariš isto kot to mesto.
 Vzklikali bodo sebi in ljubljnemu Titu,
 saj Tito – so oni,
 saj oni – so Tito:
 zvezdna veriga, zvezdna pota,
 zvezdna, zvezdna, zvezdna!

Prevedel Andrej Arko

MIHAIL ŠOLOHOV

Šola sovraštva

V vojni imajo drevesa, tako kot tudi ljudje, svojo usodo. Videl sem ogromen kompleks gozda, ki ga je uničil ogenj našega topništva. V tem gozdu so se pred nedavnim utrjevali Nemci, potisnjeni iz vasi S., tu so se hoteli zadržati, toda smrt jih je pokosila skupaj z drevjem. Pod podrtimi stebli borov so ležali mrtvi nemški vojaki, v zeleni praproti so gnila njihova raztrgana telesa, da niti vonj borov, razklanih od granat, ni mogel zadušiti zoprno osladnega ostrega smrada razpadajočih teles. Zdelo se je, da tudi zemlja s temno rjavimi in ostrimi robovi lijakastih jam širi mrtvaški vonj.

Smrt je veličastno in molče gospodovala na tej poljani, ki so jo naredile in razkopale naše granate. Samo sredi poljane je ostala na čudežen način ohranjena breza, ena sama, in veter je pozibaval njene z drobcami ranjene veje ter šumel v mladem, lesketajočem se, lepljivem listju.

Šli smo čez poljano. Rdečearmejec – vezist, ki je šel pred mano, se je z roko rahlo dotaknil stebela breze in vprašal z iskrenim in laskajočim začudenjem:

»Kako si le ti ostala tu, draga? . . .«

Toda če bor umre od granat, padajoč kot pokošen, in na mestu prereza ostane samo igličast vršiček, iz katerega teče smola, pa se hrast sreča s smrtjo drugače.

V zgodnji pomladi je nemška granata zadela steblo starega hrasta, ki je rasel na obali brezimne rečice. Raztrgana skorja z odprto rano je izsušila pol drevesa, druga polovica, ki je bila zaradi preloma upognjena proti vodi, pa je na pomlad čudovito oživila in se pokrila s svežim listjem. Toda danes se spodnje veje pokvečenega hrasta prav gotovo kopajo v tekoči vodi, zgornje pa še venomer pohlepno raztezajo proti soncu ostro, napeto listje . . .

Visok, nekoliko upognjen poročnik Gerasimov, širokih pleč, pridvignjenih kot pri jastrebu, je sedel pri vhodu v rov in obširno pripovedoval o današnji bitki, o sovražnikovem tankovskem napadu, ki ga je bataljon uspešno odbil.

Suhljat obraz poročnika je bil miren, skoraj ravnodušen, vnete oči pa na pol zaprte. Govoril je z nekoliko hrapavim basom, tu in tam je prepognil debele vozlaste prste na rokah, in ta kretnja, ki tako lepo kaže bolečino brez besed ali globoko tegobno razmišljanje, se ni ujemala z njegovo močno

postavo, z njegovim odločnim, možatim obrazom.

Toda nenadoma je umolknil in njegov obraz se je v trenutku spremenil: zagorelo lice je pobledele, pod ličnicami so nastale bule, ki so skakale sem ter tja, a oči, srepo uperjene naprej, so vzplamtele v tako neugnanem, besnem sovraštvu, da sem se nehot obrnil v smeri njegovega pogleda in opazil tri nemške ujetnike, ki so šli po gozdu od sprednje strani naše obrambe v spremstvu rdečearmejca v ožgani, od sonca skoraj beli poletni uniformi in v kapi, potisnjeni na tilnik.

Rdečearmec je šel počasi. V njegovih rokah se je enakomerno pozibavala puška, ostrina na njej nasajenega bajoneta se je bleščala v soncu. Počasi so šli tudi ujeti Nemci, neradi so prestavljali noge, obute v kratke, z rumeno glino umazane škornje.

Nemec, ki je korakal spredaj, je bil postaran, upadlega obraza, na gosto poraslega s kostanjasto dlako. Ko je prikorakal do rova, je vrgel proti nam izpod čela volčji pogled in se obrnil, popravljajoč si med hojo čelado za pasom. Tedaj je poročnik Gerasimov sunkovito skočil in z močnim, lajajočim glasom zakričal rdečearmejc:

»Kaj pa ti, ali si mogoče na prehodu z njimi? Hitreje! Hitreje jih ženi, ti pravim!...«

Očitno je hotel še nekaj zakričati, a je od razburjenja zahlipal in se naglo obrnil ter stekel po stopnicah v rov. Politruk*, ki je bil navzoč ob pogovoru, je na moj začuden pogled polglasno rekel:

»Nič ni mogoče storiti, to so živci. Pri Nemcih je bil v ujetništvu, ne veste tega? Ob priliki se z njim pogovorite o tem. Tam je marsikaj doživel, in od tedaj ne more več videti živih hitlerjancev, poudarjam, živih! Nič mu ni, če gleda mrtve, rekel bi celo, da dela to z užitkom, toda kakor hitro vidi ujetnike, se obrne in odide.« Politruk se je premaknil k meni in nadaljeval šepetaje: »Imel sem priliko, da sem bil z njim dvakrat v napadu, močan je kot konj, ko bi samo videli, kaj dela... Videl sem veliko stvari, toda to, kako ravna z bajonetom in kopitom, veste – to je strašno!«

Ponoči je nemška težka artilerija odprla hud ogenj. Metodično, ob stalnih premorih, je od daleč prihajalo topovsko streljanje. Čez nekaj sekund se je nad našimi glavami,

visoko na zvezdnem nebu, zaslišalo železno prasketanje granate. Zvok je zavijal, naraščal in se oddaljeval, potem pa je nekje od zadaj, v smeri ceste, po kateri so podnevi vozili avtomobili na fronto vojaški material, zažarel ogenj v rumeni bliskavici in je eksplozija strašansko odjeknila.

V časovnih razmakih med eksplozijami, ko je v gozdu zavladala tišina, je bilo slišati, kako tenko so peli komarji, kako plašno so v sosednjem močvirju regljale žabe, ki jih je vznemirilo obstreljevanje.

Ležali smo pod leskovim grmom in poročnik Gerasimov, ki je preganjal komarje z odlomljeno vejo, je začel počasi pripovedovati o sebi. Sporočam to zgodbo tako, kot se mi jo je posrečilo zapomniti.

»Pred vojno sem delal kot mehanik v neki tovarni v zahodni Sibiriji. Devetega julija lani so me poklicali v vojsko. Imam družino – ženo, dvoje otrok in očeta invalida. Kot se to vedno dogaja, je žena ob slovesu jokala in mi za srečno pot rekla: 'Hrabro brani domovino in nas. Če bo potrebno, daj življenje, da bo zmaga naša'. Spominjam se, tedaj sem se zasmel in ji odvrnil: 'Kaj si mi ti, žena ali družinski agitator? Jaz sem odrasel človek, a kar se tiče zmage, jo bomo fašistom hkrati z goltancem iztrgali, ne vznemirjaj se!'

Oče, razumljivo, je bil ostrejši, toda tudi pri njem ni šlo brez nasvetov: 'Pazi, Viktor', je rekel, 'družina Gerasimovih ni navadna družina. Ti si delavskega rodu; tvoj praded je še delal pri Stroganovu, naša družina je več sto let izdelovala za domovino železo, zato bodi ti v tej vojni kot jeklo. Tvoja oblast te je pred vojno imenovala za rezervnega oficirja, zato moraš krepko tolči sovražnika.' Tako bo, kot si rekel, oče!

Ko sem šel na postajo, sem se oglasil v partijskem rajonskem komisariatu. Naš sekretar je bil dokaj hladen, a preudaren človek... No, si mislim, če sta mi žena in oče toliko govorila za srečno pot, ta me prav gotovo ne bo pustil pri miru, pripravil bo govor, ki bo trajal pol ure, prav gotovo bo toliko časa govoril! A zgodilo se je nekaj čisto drugega: 'Sedi, Gerasimov,' je rekel moj sekretar, 'preden se odpraviš na pot, še po starem ruskem običaju posediva kako minuto.'

Posedela sva nekaj časa, se pošalila, potem je vstal in videl sem – očala so postala nekako vlažna... Glej, si mislil, kakšni čudeži se dandanes dogajajo! In sekretar mi

* politični instruktor v vojski.

je govoril: 'Vse je jasno in razumljivo, tovariš Gerasimov. Tebe se spominjam še od takrat, ko si bil še čisto majhen, ko si še nosil pionirsko rutico, spominjam se te kot komsomolca, kot komunista pa te poznam že deset let. Pojdi, tolci gade brez milosti! Partijska organizacija ti zaupa.' Prvikrat v življenju sem se poljubil s svojim sekretarjem, in hudič naj ga pocitra, tedaj se mi je zazdelo, kot da sploh ni tak brezčutnež kot prej ...

Od te njegove odkritosti mi je postalo tako toplo, da sem odšel iz rajonskega komisariata vesel in vznemirjen.

A tudi žena me je razveselila. Sami razumete, da ni nobeni ženi v veselje spremljati moža na fronto; tudi moja žena se je seveda prav tako malo zmedla od žalosti, nenehno je hotela povedati kaj pomembnega, toda v glavi ji je nastal preprič, vse misli so ji izpuhtele. In že se je vlak premaknil, ona je tekla vzporedno z mojim vagonom, ni izpustila moje roke iz svoje in hitro je govorila: 'Glej, Vitja, pazi se, ne prehladi se tam, na fronti.' 'Kaj ti je, Nadja,' sem ji rekel, 'kaj ti pade na pamet! Za nobeno ceno se ne bom prehladil. Tam je odlična klima, dokaj umirjena.' In težko se mi je bilo ločiti od nje, a polotilo se me je veselje zaradi ženinih milih in neumnih besed. Prevzel me je neizrekljiv gnev do hitlerjancev. Oh, sem si mislil, dvignili ste nas, verolomni sovražniki, zdaj se pazite! Prvega vam bomo poslali račun!«

Nekaj trenutkov je Gerasimov molčal in prisluškoval strojničnemu streljanju, ki je zadonelo pred nami, potem pa, ko je streljanje prenehalo ravno tako nepričakovano, kot se je začelo, je nadaljeval:

»Pred vojno so prihajali v našo tovarno stroji iz Nemčije. Dogajalo se je, da sem pri sestavljanju po nekajkrat otipal vsak detajl, si ga ogledal od vseh strani. Ničesar ne moreš reči – večje roke so izdelovale te stroje. Bral sem knjige nemških pisateljev, imel sem jih rad in navadil sem se nekako s spoštovanjem gledati na nemški narod. Res je, tu in tam mi je postalo žal, da tako marljiv in talentiran narod trpi pri sebi najbolj odvraten hitlerjanski režim, ampak to je bila na koncu koncev njihova stvar. Potem se je začela vojna v Zahodni Evropi ...

In tako sem potoval na fronto in si mislil: tehniko imajo Nemci močno, a tudi armadi ne bo kaj očitati. Vrag jih naj vzame, s takšnim sovražnikom se bo zanimivo tolči in

mu polomiti rebra. Tudi mi nismo bili enainštiridesetega včerajšnji. Priznam, kakšne posebne poštenosti od tega nasprotnika nisem pričakoval – kakšno naj bo poštenje, ko imaš opravka s fašizmom – toda nikoli si nisem mislil, da se bomo borili s tako brezvestno golaznijo, kot se je pokazala hitlerjanska armada. A o tem pozneje ...

Konec julija je naš odred prišel na fronto. V boj smo šli sedemindvajsetega zgodaj zjutraj. Sprva nam je bilo kot novincem grozno. Močno so nas obstreljevali z minometi, toda proti večeru smo si nekoliko opomogli in smo jim dali po zobeh, vrgli smo jih iz neke vasi. Že v tem boju smo ujeli skupino štirinajstih ljudi. Spominjam se jih kot danes: privedli smo jih prestrašene, blede; moji borci so se do tedaj ohladili od boja in vsi so ponujali ujetnikom vse, kar so mogli: ta porcija juhe, drugi tobak ali cigarete, tretji čaj. Trepljali so jih po ramenih in jih klicali »kameradi«. Zakaj se pravzaprav vokusujete, kameradi?

Neki borec, kadrovec, je opazoval in opazoval to ganljivo sliko, potem pa je rekel: 'Raznežili ste se nad temi prijatelji. Tukaj so vsi kameradi, a morali bi videti, kaj delajo ti kameradi tam, za frontno črto, in kako oni postopajo z našimi ranjenci in civilnim prebivalstvom.' To je povedal tako, kot bi bil izlil na nas čeber hladne vode, potem pa je odšel.

Kmalu smo prešli v ofenzivo in tedaj smo resnično imeli kaj videti ... Do tal požgane vasi, stotine ustreljenih žena, otrok, starcev, iznakažena trupla ujetih rdečearmejcev, posiljene in zverinsko ubite žene, dekleta in na pol odrasle deklice ...

Posebno ena mi je ostala v spominu: bilo ji je kakšnih enajst let. Kot je bilo videti, je šla v šolo. Nemci so jo ujeli, odvlekli v vrt, posilili in ubili. Ležala je v krompirjevem cvetju, majhna deklica, skoraj otrok, okrog nje pa so ležale razmetane, s krvjo poškopljene šolske knjige in zvezki ... Obraz je imela strašansko iznakažen s sabljo, v roki je stiskala odprto šolsko torbico. Njeno telo smo pokrili s šotorskim platnom in molče stali ob njem. Potem so se borci prav tako molče razšli, jaz pa sem ostal in spominjam se, da sem brezumno šepetal: 'Barkov, Polovinkin, Fizična geografija. Učbenik za nepopolno srednjo in za srednjo šolo.' To sem prebral na enem od učbenikov, ki so ležali tam v travi, in ta učbenik mi je bil znan ... Tudi moja hči je hodila v peti razred ...

To je bilo blizu Ružina. Pri Skviru smo v jarku naleteli na mesto usmrtitve, kjer so mučili ulete rdečearmejce. Ste bili kdaj v mesnici? Tako nekako je bilo videti to mesto... Na vejah dreves, rastočih v globeli, so visela krvava trupla, brez rok, nog, z na pol obeljeno kožo... Na nekem kupu na dnu jarka je bilo zloženo osem ubitih ljudi. Tam je bilo nemogoče razpoznati, komu od mučencev kaj pripada, bila je ena sama velika kepa nasekanega mesa, nad njo pa kot krožniki zloženih osem rdečearmejskih kap.

Mislite, da se lahko pove z besedami vse, kar sem videl? Ne! Takšnih besed ni. To moraš videti sam. Sicer pa, dovolj tega!« Poročnik Gerasimov je za daljši čas utihnil.

»Je dovoljeno kaditi?« sem ga vprašal.

»Lahko. Kadite in z roko zakrivajte cigareto,« je s hripavim glasom odgovoril, prižgal cigareto in nadaljeval: »Razumete, da smo se poživinili, ko smo videli, kaj vse so počenjali Nemci, drugače niti ni moglo biti. Vsi smo razumeli, da nimamo opravka z ljudmi, ampak s pasjimi izrodki, pobesneli mi od krvi. Pokazalo se je, da Nemci z isto natančnostjo, s kakršno so nekdaj izdelovali stroje, sedaj ubijajo, posiljujejo in mučijo naše ljudi. Zaradi tega smo spet odstopali, toda borili smo se kot hudiči!

V moji četi so bili skoraj vsi borci Sibirci. Kljub temu smo silovito branili ukrajinsko zemljo. Precej mojih rojakov je padlo v Ukrajini, še več pa smo tam položili Nemcev. Res je, umikali smo se, a nismo jim pustili, da bi si oddahnili.«

Strastno požirajoč cigaretni dim, je poročnik Gerasimov spregovoril z drugačnim, mehkejšim glasom:

»Zemlja v Ukrajini je plodna in narava je čudovita! Vsaka vasica, mestece se nam je zdelo domače, morebiti zato, ker smo tam prelivali kri, kri pa, kot pravijo, zbližuje... Zato pa te srce boli, ko zapustiš kako vasico, in boli kot prekleto. Žalostno je bilo, zelo žalostno! Umikali smo se, a nismo gledali drug drugemu v oči.

... Tedaj še nisem mislil, da me bodo Nemci ujeli. Prav to se je tudi zgodilo. V začetku septembra sem bil prvič ranjen, a sem kljub temu ostal v četi. Enaindvajsetega, v boju pri Denisovki v poltavski oblasti, sem bil ranjen drugič in v jeti.

Nemški tanki so se prebili skozi naš levi bok, z njimi pa pehota. Z bojem smo se prebili iz obroča. Tega dne je pretrpela moja

četa velike izgube. Dvakrat smo odbili sovražnikove tankovske napade, sežgali in uničili šest tankov in en oklepni avtomobil, ustrelili na koruznem polju kakih sto dvajset hitlerjancev, potem pa so oni privlekli minometne baterije, zato smo bili prisiljeni zapustiti vzpetino, ki smo jo držali od pol dne do štirih. Že zjutraj je bilo vroče. Na nebu ni bilo niti oblaka in sonce je žgalo tako, da je bilo nemogoče dihati. Granate so padale na gosto, spominjam se, da sem hotel piti, ustnice so nam počrnele in razpokale od žeje in jaz sem dajal povelja s tujim, hripavim glasom. Preskakovali smo grapo, ko je pred mano eksplodirala mina. Videl sem stolp črne zemlje in prahu, in to je bilo tudi vse. Minski drobci mi je prebil čelado, drugi me je zadel v desno ramo.

Ne spominjam se, koliko časa sem ležal v nezavesti. Zavedel sem se šele, ko sem zaslišal topot korakov. Dvignil sem glavo in opazil, da ne ležim na mestu, kjer sem padel. Nisem imel več bluže, rama je bila na hitro z nečim obvezana. Tudi čelade nisem imel več na glavi. Tudi glavo sem imel obvezano, a zavoj ni bil zategnjen, košček zavoja mi je visel na prsi. Za trenutek sem pomislil, da so me vlekli s sabo naši borci in me na poti obvezali. Ko sem s težavo dvignil glavo, sem upal, da bom zagledal naše. Toda proti meni niso tekli naši, ampak Nemci. Topot njihovih nog mi je vrnil zavest. Videl sem jih razločno kot v dobrem filmu. Z rokami sem začel otipavati okrog sebe. Ni bilo orožja, niti revolverja, niti puške, niti granate. Torbo in orožje je nekdo od naših potegnil z mene.

»Tako, smrt je tu,« sem pomislil. Kaj sem še mislil v tistem trenutku? Če vam je to potrebno za vaš bodoči roman, napišite, kar hočete, a tedaj nisem utegnil misliti na nič. Nemci so bili že zelo blizu, jaz pa nisem hotel umreti leže. Ali razumete, umreti leže? Zbral sem vse svoje moči in se dvignil na kolena, z rokama sem se opiral na zemljo. Ko so pritekli do mene, sem že stal na nogah. Stal sem in se majal in se močno bal, da bom vsak hip padel, da me bodo zaklali ležečega. Ne spominjam se niti enega obraza. Stali so okrog mene, nekaj govorili in se smejali. Rekel sem jim: »No, ubijte me gadjee! Ubijte, sicer bom padel.« Eden izmed njih me je udaril s kopitom po vratu. Padel sem, a sem takoj spet vstal. Zasmejala so se in eden izmed njih je zamahnil z roko, kot bi mi hotel reči: Pojdi naprej! Stopil sem.

Obraz mi je bil oblit s strnjeno krvjo, iz rane na glavi mi je še vedno tekla kri, topla in lepljiva. Rama me je bolela, tako, da nisem mogel dvigniti desne roke. Spominjam se, želel sem si leči in nikamor več iti, a sem vendarle šel...

Ne, nisem hotel umreti, a še manj ostati v ujetništvu. Z velikim trudom, premagujoč omotico, bljuvanje, sem šel, kar pomeni, bil sem živ in sem se še mogel premikati. Oh, kako me je mučila žeja! V ustih me je žgalo in ves čas, dokler so moje noge šle, mi je pred očmi migljala nekakšna črna zavesa. Bil sem skoraj brez zavesti, toda šel sem in si mislil: »Kakor hitro se born le malo napil in odpočil, bom pobegnili!«

Na robu gozda so nas vse, ki smo bili ujeti, zbrali in postavili v vrsto. Vsi borci so bili iz sosednega odreda. Iz našega polka sem spoznal samo dva rdečearmejca iz tretje čete. Večina ujetnikov je bila ranjenih. Neki nemški poročnik nas je v polomljeni ruščini vprašal, ali so med nami komisariji in komandirji. Vsi smo molčali. Nato je še enkrat rekel: 'Komisariji in oficirji naj stopijo dva koraka naprej.' Nihče ni stopil iz vrste.

Poročnik je počasi šel vzdolž vrste in izbral kakih šestnajst mož, ki so bili po zunanosti podobni Židom. Vsakega je vprašal: 'Jude?' in mu, ne da bi bil počakal na odgovor, ukazal stopiti iz vrste. Med tistimi, ki jih je izbral, so bili Židje, Armenci in navadni Rusi, samo temnejše polti so bili in črnih las. Odpeljali so jih malo stran in jih z avtomatom postrelili pred našimi očmi. Potem so nas na hitro preiskali, nam odvzeli listnice in vse osebne stvari. Partijske izkaznice nisem nikdar nosil v listnici, bal sem se, da bi jo izgubil; imel sem jo v notranjem žepu hlače in pri preiskavi je niso našli. Človek je vendarle čudovito bitje: bil sem trdno prepričan, da visi moje življenje na nitki – če me ne bodo ubili pri poskusu bega, me bodo ubili na poti, saj sem zaradi velike izgube krvi komaj dohajal druge. Toda ko je preiskava bila končana in je partijska izkaznica ostala pri meni – sem se vendarle razveselil, da sem celo pozabil na žejo!

Razvrstili so nas v pohodno kolono in pognali proti zahodu. Ob straneh nas je spremljala dokaj močna straža, okrepljena z desetimi nemškimi motociklisti. Gnali so nas s hitrim korakom in moje moči so bile pri koncu. Dvakrat sem padel, vstal in šel, zato ker sem vedel: če bom obležal le eno

odvečno minuto, bo kolona odšla, in ustrelili me bodo kar tam na cesti. To se je zgodilo z vodnikom, ki je šel pred mano. Bil je ranjen v nogo, zato je težko hodil, stokal je in včasih zavpil od bolečine. Prehodili smo slab kilometer, potem pa je glasno rekel: 'Ne, ne morem več. Bodite mi zdravi, tovariši!' In je sedel na sredo ceste.

Tovariši so ga poskušali med hojo pobrati, ga postaviti na noge, toda on se je znova in znova sesedal na zemljo. Spominjam se kot v snu njegovega zelo bledega mladeniškega obraza, namrščenih obrvi in oči, mokrih od solz... Kolona je odšla. Nesrečnik je ostal za nami. Ozrl sem se in videl, kako se je pripeljal motociklist prav do njega, kako je, ne da bi zlezal z motorja, potegnil iz toka revolver, ga prislonil k ušesu podoficirja in ustrelil. Preden smo prišli do rečice, so oboroženi spremljevalci ubili še nekaj zaostalih rdečearmejcev.

In glej, že smo uzrli reko, podrt most in tovornjak, ki je obtičal bočno na prehodu. Tedaj sem padel z obrazom navzdol proti zemlji. Sem izgubil zavest? Ne, nisem! Ležal sem popolnoma iztegnjen, v ustih sem imel polno prahu, z zobmi sem škripal od jeze, a dvigniti se nisem mogel. Mimo mene so korakali moji tovariši. Nekdo izmed njih je tiho rekel: 'Vstani brž, saj te bodo ubili!' S prsti sem si začel trgati usta, stiskati oči, da bi mi bolečina pomagala vstati...

Kolona je odšla, že sem slišal ropotanje motocikla, ki se je približeval. Toda vseeno sem se pobral! Ne da bi se ozrl na motociklista, nihajoč kot pijan, sem se prisilil, da sem dohitel kolono in stopil v zadnje vrste. Nemški tanki in kamioni, ki so šli čez reko, so skalili vodo, a smo kljub temu pili rjavkasko godljo in zdela se nam je slajša od najboljše studenčnice. Zmočil sem si glavo in ramo. To me je precej osvežilo in vrnila se mi je moč. Šele zdaj sem lahko šel naprej z upanjem, da ne bom padel in obležal na cesti...

Komaj smo odšli od rečice, smo se srečali s kolono srednjih nemških tankov. Vozili so naravnost proti nam. Voznik prvega tanka je opazil, da smo ujetniki. Pritisnil je na ves plin in se z vso hitrostjo vrezal v našo kolono. Tankovske gosence so zgrabile in zmlele prednje vrste. Pehotno oboroženo spremstvo in motociklisti so s krohotom opazovali ta prizor, kričali na ves glas nekaj tankistom, ki so pokukali iz kupol, in mahali z rokami. Potem so nas spet postavili v vr-

ste in nas pognali ob robovih ceste. Veseli ljudje so ti Nemci, treba je priznati, ni kaj reči . . .

Tistega večera in ponoči nisem poskušal zbežati, saj sem vedel, da ne morem pobegniti, ker sem zelo oslabil od izgube krvi, a tudi stražili so nas močno in vsak poskus bega bi se bržkone neuspešno končal. Kljub temu sem pozneje preklinjal samega sebe, ker nisem tvegaj! Zjutraj so nas gnali skozi neko vas, v kateri je bivala nemška enota. Nemški vojaki so drveli na ulico, da bi nas videli. Straža nas je prisilila, da smo tekli skozi vas v drncu. Treba nas je bilo ponižati pred nemško enoto, ki je prihajala na fronto. In mi smo tekli. Kdor je padel ali zaostal, so ga takoj ustrelili. Proti večeru smo že bili v taborišču za vojne ujetnike.

Dvorišče neke strojnotraktorske postaje je bilo na gosto ograjeno z bodečo žico. Znotraj so tesno drug ob drugem stali ujetniki. Izročili so nas straži taborišča, ki nas je s puškinimi kopiti nagnala za ograjo. Če bi rekel, da je bilo taborišče pekel, s tem ne bi povedal še nič. Stranišča ni bilo. Ljudje so opravljali potrebo na mestu, kjer so stali in ležali, v blatu in smradu. Najbolj slabotni sploh niso več vstajali. Vodo in hrano so delili enkrat na dan. Porcija vode in prgišče surovega prosa ali nagnitih sončnic – to je bilo vse. Bili pa so tudi dnevi, ko so nam pozabili karkoli dati . . .

Čez dva dneva je začelo močno deževati. V taborišču smo blato tako premesili, da smo se pogrezali vanj do kolen. Zjutraj se je od premočenih ljudi dvigala para kot od konj, dež pa je lil brez prestanka . . . Vsako noč je umrlo nekaj desetih ljudi. Od stradanja smo bili z vsakim dnem vedno bolj oslabei. Mene so poleg tega mučile še rane.

Šestega dne sem čutil, da me rama in rana na glavi bolita še močneje. Začelo se je gnojenje. Potem se je pojavil oduren smrad. Zraven taborišča so bile kolhozne konjušnice, v katerih so ležali hudo ranjeni rdečearmejci. Zjutraj sem se obrnil k podoficirju iz straže in ga prosil, naj mi dovoli iti k zdravniku, ki je bil, kot mi je rekel, pri ranjencih. Podoficir je odlično govoril rusko. Odvrnil je: 'Pojdi, Rus, k vašemu zdravniku. Ta ti bo takoj pomagal.'

Tedaj nisem razumel njegovega nasmeha in vzradoščen sem odtaval h konjušnici.

Vojaški zdravnik tretje stopnje me je srečal pred vhodom. To je bil človek, ki je že opravil svoje, saj je bil skoraj čisto uni-

čen. Bil je suh, izčrpan, na pol nor od vsega, kar je doživel. Ranjenci so ležali na gnojni stelji in se dušili v smradu konjušnice. Pri večini bolnikov so v ranah gomazeli črvi in tisti ranjenci, ki so imeli vsaj še malo moči, so vlačili črve iz ran s prsti in paličicami . . . Tu je bil tudi kup umrlih ujetnikov, ki jih niso utegnili odnesti.

'Ali ste videli?' me je vprašal zdravnik. 'S čim vam lahko pomagam. Nimam niti enega zavoja, ničesar nimam! Za božjo voljo, pojdite od tod, pojdite! Obveze si potegnite z ran, rane pa posipajte s pepelom. Tukaj pri vratih je svež pepel.'

Tako sem tudi storil. Podoficir me je srečal pri vhodu in se na vsa usta zarezal: 'No, kako je? O, vaši vojaki imajo odličnega zdravnika! Pomoč pa taka!?' Hotel sem molče mimo njega, toda udaril me je s pestjo v obraz in zakričal: 'Ti nočeš odgovoriti, živinče?!' Padel sem, on pa me je dolgo tolkel po prsni in glavi. Tako dolgo, dokler se ni utrudil. Tega esesovca ne bom pozabil niti do smrti, ne, ne bom ga pozabil! Tudi pozneje me je večkrat pretepal. Kakor hitro me je zagledal skozi bodečo žico, mi je ukazal, naj stopim k njemu, potem pa me je začel tepsti, molče, premišljeno.

Sprašujete me, kako sem ostal živ.

Pred vojno, ko še nisem bil mehanik, sem delal kot nosač na Kami. Pri iztovarjanju sem nosil po dve veliki vreči soli, v vsaki je bilo sto kilogramov. Močan sem bil, nikdar se nisem pritoževal. Nasploh sem imel zdrav organizem, a najvažnejše je to, da nisem hotel umreti, volja po odporu je bila velika. Moral sem se vrniti v bojne vrste kot borec za domovino in vrnil sem se, da bi se dokončno maščeval sovražniku!

Iz tega taborišča, ki je bilo prehodno, so me premestili v drugo, ki je bilo okrog sto kilometrov oddaljeno od prvega. Tudi to je bilo urejeno tako kot prehodno: visoki stolpi, prostor za jetnike, obdan z bodečo žico, nad glavo niti strehe, nič. Hranili so nas ravno tako, samo kdaj pa kdaj so nam namesto surovega prosa dali porcijo kuhanega gnilega zrnja ali pa so v taborišče privlekli crknjene konje, jetniki pa so si potem lahko sami razdelili mrhovino . . . Da ne bi umrli od lakote, smo jedli in umirali na stotine . . . Vrh tega je postalo v oktobru še hladneje, neprestano je padal dež in zjutraj je bila že slana. Zelo smo trpeli zaradi mraza. Z umrlega rdečearmejca mi je uspelo sleči bluzo

in plašč. A tudi to mi ni pomagalo pred mrazom, na lakoto smo se že navadili . . .

Stražili so nas od ropanja zaliti vojaki. Značaj so imeli vsi narejen po istem kopitu. Naša straža je bila sestavljena iz razvpitih ničvrednežev. Njihova zabava je bila, na primer, takale: zjutraj pride k žici kak gefrajter in pravi po tolmaču: 'Zdaj bo razdeljevanje hrane. Delitev se bo začela na levi strani.' Gefrajter odide. Na levi strani ograje se zgnetejo vsi, ki se še lahko drže na nogah. Čakamo uro, dve, tri. Na stotine živih skelletov podrhtava, vztrepetava, stoji na vetru, ki jih prepriha do kosti, stoji in čaka.

Nenadoma se na nasprotni strani prikazuje stražarji. Čez bodečo žico mečejo kose nasekanega mesa. Vsa množica ljudi, stradana od gladu, skoči tja. Za kose konjskega mesa, umazanega od blata, se začne pretep . . .

Nemci se krohotajo na ves glas, potem pa zadoni dolg, rezek rafal iz mitraljeza. Kriki in stokanje. Ujetniki beže od leve strani ograje, ostanejo le ubiti in ranjeni . . . Visok nadporočnik – načelnik taborišča – pristopi s prevajalcem k bodeči žici. Nadporočnik težko zadržuje smeh, ko govori:

'Pri razdeljevanju hrane je prišlo do nesramnega nereda. Če se bo to ponovilo, vas bom ukazal, ruske svinje, neusmiljeno ustreliti! Odnosite ubite in ranjene!' Esesovci, zbrani za komandantovim hrbtom, kar pokajo od smeha. Všeč jim je »duhovita«
burka njihovega komandanta.

Molče vlačimo iz taborišča ubite, zakopjemo jih nedaleč od taborišča v jarku . . . V tem taborišču so nas topli s pestmi, palicami in puškinimi kopiti. Tolkli so nas iz dolgočasja ali za razvedrilo. Moje rane so se zacelele, toda znova so se najbrž zaradi večne vlage in udarcev, odprle in me neznosno bolele. Vendar sem jaz še živel in nisem izgubil upanja na rešitev . . . Spali smo pravzaprav v blatu, ni bilo niti slame niti česa drugega. Zgnetli smo se na tesen kup in ležali. Celo noč je bilo slišati tihi direndaj: zmrzovali so tisti, ki so ležali prav na dnu v blatu, zmrzovali pa so tudi tisti, ki so bili na vrhu. To ni bilo spanje, ampak grenko trpljenje.

Tako so minevali dnevi kot v težkem snu. Z vsakim dnem sem vedno bolj slabel. Tedaj bi me bil lahko podrl na zemljo celo otrok. Včasih sem z grozo gledal svoje koščene roke, ki jih je obdajala samo koža, in si mislil: 'Le kako bom pobegnil od tod?' Vi-

diš, tedaj sem preklinjal samega sebe, ker nisem poskusil pobegniti že prve dni. Pa kaj, če bi me bili tedaj ubili, bi se vsaj tako hudo ne mučil.

Prišla je zima. Skidali smo sneg in spali na mrzli zemlji. V taborišču nas je bilo vedno manj. Končno so nam sporočili, da nas bodo čez nekaj dni poslali delat. Vsi smo oživel. Pri vsakem se je zbudilo upanje, čeprav slabotno, a vendar upanje, da se mu bo mogoče posrečilo zbežati.

Tiste noči je bilo tiho, toda hladno. Pred sončnim vzhodom smo zaslišali topovsko bobnenje. Vse okrog mene se je premaknilo. In ko je kanonada spet zadonela, je nenadoma nekdo glasno rekel:

'Tovariši, naši prodirajo!'

In potem se je zgodilo nekaj, česar si človek ne more predstavljati: vse taborišče se je dvignilo na noge kot na povelje. Vstali so celo tisti, ki se niso mogli dvigniti že nekaj dni. Zaslišalo se je goreče šepetanje in pridušeno ihtenje . . . Nekdo čisto poleg mene je krčevito jokal kot ženska . . . Tudi jaz . . . Tudi jaz . . . » je s pretrganim glasom hitro spregovoril poročnik Gerasimov in za hip utihnil, potem pa, ko se je premagal, je mirneje nadaljeval: »Solze so mi tekale po obrazu in zmrzovala na vetru . . . Nekdo je s slabotnim glasom začel peti Internacionalo in mi smo poprijeli s tankimi, škripajočimi glasovi. Stražarji so odprli ogenj na nas iz mitraljezov in avtomatov. Zadonelo je povelje: 'Lezi!' Legel sem, stisnil telo v sneg in zajokal kot otrok. Toda to niso bile samo solze radosti, to so bile solze ponosa nad našim narodom. Nemci so nas lahko ubili, neoborožene, oslabele od gladu, lahko so nas mučili, toda našega duha niso mogli zločiti in ga tudi nikdar ne bodo! Niso naleteli na take, to vam odkrito povem.«

. . . Tiste noči mi ni uspelo do konca poslušati pripovedi poročnika Gerasimova. Poklicali so ga v štab enote. Toda čez nekaj dni sva se spet srečala. V zemljanki je dišalo po plesni in borovi smoli. Poročnik je sedel na klopi, upognjen, na kolena je položil ogromne dlani s prekrizanimi prsti. Ko sem ga gledal, sem nehotne pomislil, da se je navadil tako sedeti, krčiti prste, tam, v ujetniškem taborišču; sedeti ure in ure in napeto, brezplodno premišljevali . . .

»Sprášujete me, kako mi je uspelo pobegniti? Takoj vam bom povedal. Kmalu potem, ko smo ponoči zaslišali streljanje topov, so nas poslali na delo graditi utrdbe.

Mraz je popustil, nastala je odjuga. Deževalo je. Iz taborišča so nas gnali proti severu. Spet je bilo tako kot v začetku. Izčrpani ljudje so padali, streljali so jih in puščali na cesti . . .

Med drugim je nemški podoficir ustrelil nekega ujetnika zato, ker je spotoma pobral z zemlje zmrznjen krompir. Šli smo čez krompirjevo njivo. Starešina Gončar, po narodnosti Ukrajinec, je pobral tisti prekleti krompir in ga hotel skriti. Podoficir je to opazil. Niti besedice ni rekel, stopil je h Gončarju in ga ustrelil v tilnik. Kolono so zaustavili in jo postrojili. 'Vse to je lastnina nemške države,' je rekel podoficir in na široko zamahnil z roko. 'Vsak izmed vas, ki bo samovoljno karkoli vzel, bo na mestu ustreljen.'

V vasi, skozi katero smo šli, so nas opazile ženske. Začele so nam metati kose kruha in pečene krompirje. Tu in tam se je kateremu posrečilo pobrati kak kos hrane, večina pa ni imela srečne roke: oboroženo spremstvo je začelo streljati v okna, nam pa je bilo zapovedano iti hitreje. Toda otroci – ti ne poznajo strahu, so tekli po več sto metrov naprej in polagali na cesto kruh, ki smo ga pobirali. Posrečilo se mi je zgrabit veliki pečen krompir. S sosedom sva si ga razdelila na pol in ga pojedla z lupino vred. V življenju nisem jedel slajšega krompirja!

Utrdbe smo gradili v gozdu. Nemci so stražo precej poosttrili, dali so nam lopate. Ne, jaz nisem hotel graditi njihovih utrd, hotel sem jih podirati.

Tega dne pred večerom sem se odločil: zlezel sem iz jame, ki smo jo kopali, vzel lopato v levo roko in pristopil k stražarju . . . Opazil sem bil že prej, da so bili drugi Nemci v rovu, razen tistega, ki je pazil našo skupino, ni bilo nikogar od straže v bližini.

'Lopata se mi je zlomila . . . pogledjte,' sem blebetal, ko sem se bližal k vojaku. Za trenutek me je prešinila misel, kaj, če ne bom imel dovolj moči in ga ne bom prevrnil s prvim udarcem – potem bo po meni. Stražar je bržkone nekaj opazil v mojem izrazu na obrazu. Premaknil je ramo in začel snemati jermen avtomata, in tedaj sem ga udaril z lopato po obrazu. Nisem ga mogel udariti po glavi, ker je imel na njej čelado. Moči sem imel še kar, Nemec se je brez krika zvalil po tleh.

V rokah sem imel avtomat in tri šaržerje. Čas bi bil, da bežim. Toda šele tedaj sem ugotovil, da ne morem. Nisem imel moči, in

konec! Stal sem, si oddihoval, potem pa začel s težavo teči v rahlem drncu. Za bregom je bila hosta gostejša in hitel sem v tisto smer. Ne spominjam se več, kolikokrat sem padel, vstajal in spet padel. Toda z vsakim trenutkom sem se odmikal vedno dlje. Pohlipaval sem in težko dihal od utrujenosti. Ko sem se že bližal gozdu na drugi strani brega, so daleč zadaj odjeknili rafali iz avtomatov in zaslišalo se je kričanje. Zdaj me ni bilo več lahko ujeti.

Bližal se je večerni mrak. Če bi Nemci prišli na mojo sled in se mi približali, bi samo zadnji naboj prihranil zase. Ta misel me je spodbudila, stopil sem tiše in previdneje.

Prenočil sem v gozdu. Neka vasica je bila oddaljena od mene vsega pol kilometra, vendar si nisem upal tja, ker sem se bal, da bi naletel na Nemce.

Naslednjega dne sem srečal partizane. Kaka dva tedna sem poležaval v njihovi zemljanki, se popravil in si nabral moči. V začetku so bili do mene nekoliko nezaupljivi, čeprav sem iz podloge plašča izlekel partijsko izkaznico, ki sem si jo za silo všil v taborišču, in jim jo pokazal. Pozneje, ko sem začel sodelovati v njihovih akcijah, se je njihov odnos do mene popolnoma spremenil. Šele tam sem začel šteti Nemce, ki sem jih ubil, in to delam še zdaj. Zdi se mi, da se število vzpenja proti stotici.

V januarju so me partizani spravili čez frontno črto. Približno mesec dni sem ležal v bolnišnici. Iz ramena so mi odstranili drobec granate, revmatizem, ki sem ga dobil v taborišču, in vse druge tegobe pa si bom zdravil po vojni. Iz bolnišnice so me poslali domov, da si opomore. Doma sem zdržal teden dni, več nisem mogel. Polotilo se me je hrepenenje po boju! Kaj hočete, moje mesto do konca vojne je tukaj, med vami.«

Pri vходу v zemljanko smo se poslovili. Zamišljeno smo gledali na gozdno jaso, obisijano s svetlimi sončnimi žarki. Poročnik Gerasimov je rekel:

»Naučili smo se vojskovati, kot je treba, sovražiti in ljubiti. Na takšnem brusu, kot je vojna, se vsa čustva odlično nabrusijo. Zdelo bi se, da ni mogoče postaviti skupaj ljubezni in sovraštva; ali veste, kako pravijo ljudje: 'V en voz ne moreš vpreči skupaj konja in plahe srne.' Pa pogledjte, pri nas sta v enem jarmu in odlično vlečeta! Močno sovražim Nemce za vse, kar so naredili moji domovini in meni osebno, a hkrati z vsem

svojim srcem ljubim sovjetski narod in ne želim, da bi trpel pod nemškim škornjem. Vidite, to je tisto, kar sili mene in vse nas, da se bijemo tako neusmiljeno. Pravzaprav nam bosta ti dve čustvi, preleti v akcijo, prinesli zmago. In dokler bomo nosili ljubezen do domovine v svojih srcih, in nosili jo bomo vse dotlej, dokler nam bodo srca bila, bomo branili naš svet in nosili sovraštvo na konicah bajonetov. Oprostite, če je to zamotano povedano, toda jaz tako mislim,« je končal poročnik in se prvič, odkar sva se

poznala, nasmehnil s preprostim in milim otroškim nasmehom.

In prvič sem opazil, da ima ta dvaintridesetletni poročnik, ki ga je nalomilo preživel trpljenje, ki pa je kljub temu še vedno močan in krepak kot hrast, sive pramene las na senceh. In tako čista je bila ta srebrnina las, nastala v velikem trpljenju, da je bela nitka pajčevine, ki se je prilepila na poročnikovo kapo, izginila, ko se je dotaknila senc. In naj sem se še tako trudil, da bi jo opazil, mi to ni uspelo.

EFFENDI KAPIEV

Rdeči lev

Glej, to je on, mladi hribovec Abaš Čamajev, topovski merilec frontnega odseka N. Črnolas in vitek mladenič, ki že od prvega dne vojne častno in junaško izpolnjuje svojo vojaško dolžnost.

Umirjeno si prižge cigareto, ko se usede pri svojem topu. Njegov zagoreli obraz je zamišljen.

»Pred dvema letoma sem obvladal samo svoj jezik,« pravi mirno. »Vojna me je naučila ruščino, v vojni sem postal precej odraslejši. Veliko mest sem videl, veliko ljudi sem srečal. Oh, oh, bilo je tako, kot da bi obiskoval visoko šolo ...

»A tako učenje najbrž ni šala! Si se utrudil?« Čamajev se je nasmešnil:

»Čez dan se utrudimo, ponoči si odpočijemo, kaj več ne morem reči. Vojna je pač moja stvar. Moji hiši se reče bunker, sovražniku je ime Nemec; glej, tamle je – Nemec. Nemec je naš kruh in pije našo vodo ...«

Čamajev vzdihne in njegov obraz postane nepristopen, potem pa umolkne.

... Pogovarjamo se z njegovimi prijatelji, širokoličnimi ruskimi fanti, v katerih kipita zdravje in vedrina. O njem radi pripovedujejo. Njegov top, s katerim potuje že od meje in ki ga spremlja čez neštete reke in rečne rokave, je bil že večkrat zadet. Toda ne glede na vse to, še danes slovi kot najboljši top v bateriji. V prostem času lahko vidiš, kako Čamajev brunda sam zase kako pesem, stopa okrog topa in pregleduje zaklep, potem spet preizkuša panoramo ali pa preprosto briše s topa prah. Znana ljubezen kavkaških borcev do konja se je spremenila pri Čamajevu v ljubezen do topa in celo ime mu je dal kot pravljičnemu konju Kzil aslan, Rdeči lev.

»Moj Rdeči lev je danes bolan,« pravi žalostno merilec. »Vidiš, kako revček gleda tja: rad bi streljal ...« Nenadoma objame z obema rokama cev kot konjski smrček in pogleduje vanjo kot v oči, nato pa reče:

»Oh, oh, junak, streljala bova po psu fašistu!« Nekoč v junijskem znoju, v hudem boju pri prehodu čez reko, je baterija dobila ukaz, naj krije naše enote, tako da se sovražni tanki in pehota ne bodo mogli prebiti do ceste. Top Čamajeva se je znašel na odločilnem odseku.

Ker je imel sovražnik v boju premoč, je bilo onespособljeno za boj skoraj vse moštvo. Čamajev se je kmalu znašel pri topu sam. Toda pogumni vojak se ni zmedel, top je streljal naprej. Čamajev je delal za tri.

Sam je prinašal granate, sam je meril in sam streljal. Tako je zadrževal z ognjeno šapo svojega »leva« sovražnike, prebijajoče se k cesti, in jim sekal glavo za glavo. In zmagal je!

Štirikrat so Nemci napadli vzpetino, štirikrat so bili zmleti. Ko je prišlo povelje, naj gredo na nov položaj, in ko je prišla pomoč, je bil že večer. Čamajeva je oblival pot, temna srajca je bila na prsih raztrgana. Prvič se je zravnal in pogledal okrog. Daleč na obzorju je zahajalo sonce, na vsem zahodu je plapolal ogenj. Ob cesti so se valjala izmaličena, krvava telesa sovražnikov, iz uničenih tankov se je kadilo. V očeh utrujenega in izčrpanega Čamajeva so se zlile barve sončnega zahoda in kri v eno samo modro-škrlatno meglo in brez zavesti je padel na roke tovarišev.

»Vidiš, to je junak,« je rekel komandir, ko je s ponosom stisnil vojaku roko. »No, ti si pravi korenjak!«

Za to junaštvo so Čamajeva nagradili z redom rdeče zvezde. In ali veste, kaj je najprej vprašal, ko se je zavedel: »Kje je moj Rdeči lev?«

Medtem ko smo se pogovarjali, je Čamajev zamišljeno sedel nekoliko stran od topa, potem pa je nepričakovano vstal in zaskrbljeno stopil k nam.

»Povej, tovariš,« je vprašal, »mar hočeš napisati o meni članek v časopis?«

Odgovoril sem pritrdilno.

»O meni lahko pišeš, samo o tem; da pa imam pametno, lepo nevesto Ajšo, ki mi piše pisma, ne smeš pisati. Prav? Sicer si bi lahko mislila, če bi to zvedela, da se pred vsemi baham z njeno ljubeznijo in da vsem pripovedujem o njej. Užaljena bi bila! Ko bomo temu cucku Hitlerju zavili vrat, ko bom prišel domov, se bom oženil. Imel bom otroke in tedaj, prosim, pridi in napiši, kar hočeš. Za zdaj je to še skrivnost.«

Vsi smo se zasmejali.

»Kakšna skrivnost neki! Če imate lepo dekle, godno za možitev, je treba o njej kaj napisati. Naj vsi zvedo.«

Zdaj se je zasmejal tudi Čamajev.

»Tokrat piši samo rusko, po naše boš napisal pozneje. Naj nihče v naši kavkaški gorski vasi ne zve, da se imava rada.«

... Vidiš, o čem premišljuje Čamajev. V prostem času stoji ali pa se stiska k svojemu Kzil aslanu in premišljuje o bodoči zmagi, o svoji nevesti, o hiši, o sreči, ki mu jo je vzel podli sovražnik in ki si jo bo prav gotovo spet priboril v krvavih spopadih na bojišču. Svojemu topu je dal ime Kzil aslan, toda ali ni tudi sam s svojo močno voljo podoben močnemu levu?

LEONID SOBOLJEV

Fedja s pištolo

Tistega dne v tretjem mornariškem polku niso imeli pregleda nad številom nemških napadov. Po petem ali šestem napadu so se mornarji sami pognali v protinapad na vzpetino, od koder so Nemci tolkli polk z bočnim ognjem. V enem izmed rovov, ki je vodil proti fašistom, so obrnili proti njim lasten, zapuščen mitraljez; ob njem so našli truplo sovjetskega vojaka.

Bil je v čeladi in v maskirni vojaški bluzi. Toda ko so mu pri iskanju dokumentov odpeli ovratnik, so zagledali pod njim znane modro-bele proge mornariške majice. In molče so sneli čepice brez ščitkov ter z očmi zaobjeli bojišče neenakopravnega boja.

Okrog in okrog so ležala fašistična trupla – vse mitralješko moštvo in tisti, ki so bržkone pritekli semkaj na pomoč. V podoficirjevih prsih je štrlel nemški bajonet. V nazaj iztegnjeni roki je umrl mornar stiskal nemško granato. Sovražnikov avtomat, katerega krogle so poletele v fašiste, je ležal zraven. Za pasom je tičala prazna pištola, z jermenčkom lepo pričvrščena k toku.

In tedaj je nekdo tiho rekel:

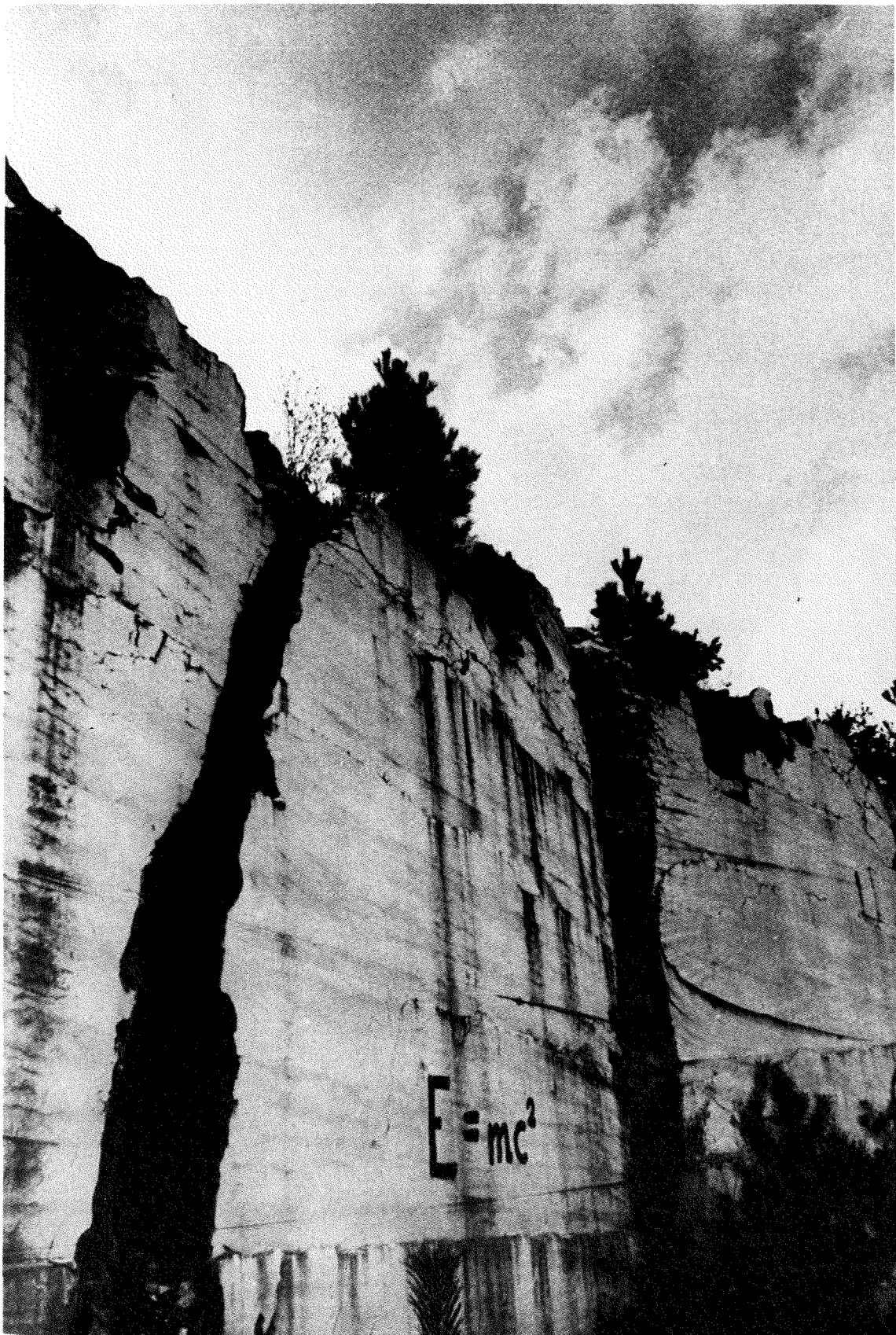
»To je verjetno tisti... Fedja s pištolo...«

V tretjem polku se je prikazal tik pred protinapadom, a soborci so si ga zapomnili pravzaprav samo po tej pištoli, ki je izzvala v avtomobilu precej šale. Naravnost s tovrnjaka se je pognal v boj in dohitel mornarje v polku. V prvih minutah so ga videli spredaj: mahal je s pištolo in nekaj kričal. Medtem ko se je obračal, je njegov mladi obraz žarel v besnem napadalnem zanosu. Nekdo je potem opazil v njegovih rokah nemško puško. Uperil je njen bajonet naprej in se sam vrgel nad sovražnika.

Zdaj, ko so ga našli tukaj pri mitraljezu, ki ga je sam uničil, sredi desetin ubitih fašistov, so mornarji rdeče vojne mornarice šele razumeli, kako se je v boju izkazal neznan črnomorski mornar, ki se je v zgodovino obrambe Sevastopola zapisal z imenom »Fedja s pištolo«.

Njegovega priimka niso zvedeli: dokumentov ni bilo mogoče razbrati, ker jih je prepojila kri. Obraz je bil izmaličen od strela iz neposredne bližine.

O njem so vedeli samo to, da je bil mornar. O tem so govorile modro-bele proge majice, pod katero je vrela pogumna in srdita »mornariška duša« tako dolgo, dokler je nista besnost in neustrašenost vrgli iz krepkega telesa.

ALEKSEJ SURKOV PISATELJEV UVOD

Materinska
srca

»Na tvojih ramenih je usoda ruskega rodu, trpeča in mogočna mati.«

N. Nekrasov

To, kar je povedano v tej črtici, se je zgodilo v strašnem juliju 1942. Bilo je v dušeče nemirni ruski stepi med Oskolom in Donom, prepojeni z obcestnim prahom. Vojaško katastrofo tistega leta je bilo mogoče vnaprej uganiti od onega časa, ko se je ponesrečil tako imenovani »izjum-barvenkovski žep«. Celo nam, ki smo preživeli v letu 1941 neozdravljivo bol zaradi umikanja od meje do Podmoskovja, so se zdele razsežnosti te velikanske katastrofe kakor strela z jasnega. Pod uničujočimi udarci z zemlje in iz zraka se je razklala fronta pri Harkovu, a njeni gibajoči se drobci so se skotalili tudi proti vzhodu, preskočili Don pri spodnji Volgi in zadeli kavkaško predgorje. Srca so gorela od sramote in bolečine kakor 1941. leta, spet so starčki in starke, žalostne matere in lahkomiselni otroci molče gledali v oči umikajočim se vojakom, ki so prebivalstvo prepustili na milost in nemilost naglo prodirajočemu sovražniku. Ob takšnih dnevih se je včasih zdelo, da je za živo človeško srce smrt, ki prileti od krogle ali bombnega drobca, lažja kakor bolečina umikajočega se vojaka. Potrebna so bila resnično nečloveška prizadevanja volje, da si se lahko pravočasno umaknil pred plamenom nesreče, da si lahko ohranil v globini svojega srca brsteči cvet upanja.

Moja pokojna mati, ki je preživela grenko težaško življenje, v nočeh pogosto prepojeno s solzami, mi je rekla, da solza umije bolečino s srca. Mogoče je imela prav, ravno zato sem napisal v teh težkih mesecih to črtico. Moj urednik, pogumen in odločen človek, je vendarle menil, da ni primerno s to pripovedjo brskati po že tako skeleči bolečini vojaškega srca. Zato mi jo je vrnil. Tako je ostala črtica pri meni v notesu kot nema priča velike bolečine velikega časa, bolečine, iz katere so začele poganjati mladike naše bodoče zmage.

Naj pa zdaj, po dvajsetih letih od zmagoslavnega konca vojne, srečni vrstniki komunizma prebero s spoštovanjem in ponosom te vrstice, posvečene velikemu dejanju naših mater.

To je bilo v tem letu. To je bilo tedaj, ko je zvenela od znoja stepla med Donom in Oskolom, na drugi strani Dona – na kozaški zemlji.

Po izkopanih prehodih in po vaških poteh so bobneli tanki. Topovska kanonada je prihajala od vseh strani. V nočeh je ognjeni sij gorečih vasi in mest krvavo osvetljeval nebo nad stepo. Grozni so bili dnevi in strašne so bile noči.

V teh dnevih je zamigljalo pred mojimi očmi tisoč človeških obrazov, toda izmed njih sem si za celo življenje zapomnil tri oblike ruskih mater.

Nad globoko grapo za Valujkami stoji tiha ruska vasica. (Tam so zdaj Nemci.) Vanjo smo se pripeljali proti koncu dneva. Vas je zaplavala proti nam od zgoraj, iz sinje globine neba, po širokem, valovitem klasju dozorevajoče rži, iz globokih zalivov cvetočih travnikov. Iz temno zelenih krošenj sadovnjakov so se bleščale bele stene ilovnatih koč, ki so postajale rožnate pod zadnjimi žarki večernega sonca. Še pred tremi dnevi je bila tu tišina. In to tišina je prestrašila vojna. Vojna renči blizu, čisto vstric, za holmi, poraslimi z gozdom, v dolini stepne reke Oskol.

V cestnem prahu se podijo beloglavi otroci. Krave mukajo. Pastir poka z dolgim konopnim bičem. Vse je tako in ni tako kot prej. Pod slamnatimi napušči streh stojе starke, ožgane od znoja. K očem pristavljajo dlani, ki so počrnele od dela. Nemirno in pozorno gledajo na jug in poslušajo. Na mimoidoče rdečearmejce gledajo molče in strogo. V njihovih očeh je otrpnilo nemo vprašanje:

»Ali res pride 'on'?»

... V koči, kjer smo po naključju prenočili, sta živeli dve ženski. Starejša, gospodinja, je tukaj odrasla, tukaj preživela svoje življenje, hodila po majhnem dvorišču od kočice do hleva, od hleva na vrt in v sadovnjak. V nekakšni nerazumljivi otopelosti tudi sedaj teka sem ter tja po dvorišču in sprašuje že desetič, ali bi pustila čez noč Sivko v hlevu ali pa bi jo bilo boljše privezati v sadovnjaku pod jablano.

Druge ženska je mlada, bolj mestna. Ko smo stopili na dvorišče, je stala pri podboju in nerazumljivo ter žalostno opazovala svojo neutrudljivo svakinjo. Na rokah je držala dveletno deklico. Otrok je stegnil proti meni suhljate ročice, se prijazno nasmehnil z

očmi, modrimi kot poljske plavice, in zajec-ljal: »Očka... Očka...«

Mati je vztrepetala in skrila svoj obraz za hčerkinjo ramo. Potem ko se je premagala, me je pogledala naravnost s ponosnimi, globokimi očmi:

»Smešna je moja hčerka. Komaj zagleda vojaka, že sili k njemu in ga ima za očeta. Tudi njen oče je bil vojak. Čisto majčkeno je zapustil lani, a si ga je vseeno zapomnila...«

Deklico sem vzel v roke. Zaupljivo je objela moj vrat s tenkimi ročicami pa laskajoče začela nekaj jecljati, kar razumejo samo matere. Otrokovo telesce je bilo skoraj brez teže. Redki rusi lasje so se rahlo kodrali nad senci, očrtanimi z modrimi vejastimi žilami. Rahitične nožice so bile sloke in tanke. Celo drobčkano telesce se je privijalo k velikemu človeškemu telesu, kot se oklepa tople hišne stene od mraza ožgan bršljan.

»Obleganka je. Prejšnjo zimo sva prebili v Leningradu pod blokado. Nisva se nadejali, da bova prestali. S svojim telesom sem jo grela. Odvadila sem se spati, venomer sem se bala, da bi se v spanju ne zadušila. Pa je le ostala živa, moja sirotka... Da, ostala, trpljenje je vzdržala...«

Dva messerschmitta sta planila iz oblaka in brneče poletela nad vaško ulico. Deklica je tolkla v dlani in zakričala:

»Ptički... Ptički...«

Zazeblo nas je od tega otroškega vzklika, nato smo urno stopili v kočo.

Od ilovnatega poda, na debelo postlane-ga z dišečimi stebli čobra in mete, je bilo v koči hladno. Na »rdeči« steni so visele družinske fotografije. Deklica se je stegnila k sliki mladega, postavnega mornarja rdeče vojne mornarice s komsomolsko značko na bluzi: »Očka...«

Skozi temačne dni leningrajske blokade, skozi nemirne noči bombardiranj, na tovornjaku, ki se je tresel po tajajočem, luknjičavem ledu Ladoge, in v zakajeni tesnobi begunskih tovornih vagonov s pečjo – je prinesla mlada žena na svojih prsih to dragoceno fotografijo, kot svetel spomin na nedavno srečo, kot spomin na to, da je imela moža, a hči očeta...

Zvečerilo se je. Gospodinja je odšla s sednimi priletnimi ženskami v zaklonišče, ki smo ga izkopali pred kratkim. Marusja je ostala z nami v koči. S hčerko je legla v kuhinji na klop pri peči.

Vso noč je na zahodu renčala artilerija in skozi zvezdno modrino so létala sem ter tja naša in tuja letala. Spali smo slabo, nemirno. Tovariši, utrujeni od poti, so navsezadnje zaspali kot ubiti. Skozi njihovo nemirno dihanje in smrčanje sem ujel tiho šepetanje za pregrado. Pridvignil sem se na lakteh in jel prisluškovati.

Vznemirjena mati je med nočno nespečnostjo nekaj šepetala nad deklico, ki se je premetavala v snu. V vročem šepetu nad spečim otrokom je izlivala pelinje grenko bolečino svojega prezgodnjega vdovstva, globok nemir svojega materinskega srca in skelečo skrb za bodočnost.

»Le zakaj sva pripotovali semkaj? ... Tukaj bova umrli ... Očka ne boš več priklicala nazaj ... Ne bo prišel, ne bo te obrnil ... Zapuščeni sva ... Nesrečni ...«

Kje si zdaj, Leningrajčanka Marusja? Mogoče se je spozabil nad tabo pijani nemški kaplar. Mogoče te je ustrelil pod jablano, posiljeno, razmesarjeno ... Mogoče pa je tresnil ob steno belo glavico tvoje drage hčerke ...

... Iz Valujek v Rossoši pelje makadam-ska cesta. Poleti je bil na njej gladek, stlačen černozejom, da je bil videti kot asfalt. Poleg ceste, malo na desno, za gajem je vasica. Tudi tam so zdaj Nemci. V vas smo se pripeljali po polnoči. Postarana gospodinja nas je sprejela v koč kot dobrodošle sorodnike. Na mizo pred nas je postavila vrč mleka, za spanje pa pripravila svežega dišečega sena. Moji sopotniki so se hitro pomirili, jaz pa do jutra nikakor nisem mogel zaspiti. Od vseh strani so se zgrinjale nad mano misli, premetaval sem se in prisluškoval noči. Noč je bila povsem navadna, obfrontna, artilerijska. V oknih so trepetali odsevi nemških osvetljevalnih raket, ki so jih spuščala letala nad cesto. Izmenoma s topovsko kanonado je basirala katjuša. Brneli so tovrnjaki. Tanki so potreskavali z gosenicami. Oken-ska stekla so otožno trepetala zaradi topovskega grmenja in bombnih eksplozij. Tovariši so v snu stokali, bledlo se jim je o domovih ...

Poleg mene v hiši ni spal še en človek. Po vzdihih, po komaj slišnih drobcih šepeta je bilo čutiti, da se na gospodaričini strani nekdo muči, ker ne more zaspiti. Preden se je zdanilo, sem zaslišal, kako so začofotala po podu bosa stopala, kako so zaškripala vrata.

Ker sta me nespečnost in osamljenost izmučila, sem se dvignil s poda in odšel k vratom. Po vrtu, kjer so se na listih zelja in sončnic ohlajale mrzle kaplje rose, je med gredicami stopicala naša gospodinja. Plela je plevel, a po njenih gibih je bilo moč opaziti, da ji delo ne gre kaj prida od rok, da so njene misli nekje drugje. Stopil sem na vrt skozi ozko leso.

»Kaj pa ti, tovariš komandir, kaj delaš ob tako zgodnji uri? Moral bi spati. Vidiš, v obraz si upadel. Najbrž že nekaj noči nisi spal? Pojdi, dragec, leži ... Saj ne pravijo zaman, da je ob zarji posebno sladek sen ...«

»Ne morem spati, mati ... Srce mi naga-ja ... Zakaj pa ste vi vstali navsezgodaj? Kako vam je ime? ...

»Ime mi je Marina Vasiljevna. A če po resnici povem, tudi z mojim srcem ni nekaj v redu. Spati ne morem. Že tretjo noč je tako. Boleče misli mi blodijo po glavi. Prav hudo mi je, ker se je 'on' tako približal. Zdaj pa ni čas za to, da bi odloka. Kam naj se umaknem s svojimi starimi ženicami in majhnimi otroki ... Si me razumel, fant?«

Pogledala me je z utrujenimi, žalostnimi očmi, v njenem pogledu pa nisem opazil niti očitka niti razburjenja.

»Če pa se že ti nespečnež mučiš, ti bom nekaj povedala. Mogoče ti bo v srcu postalo lažje po tem pogovoru. Prevrnila je vojna naše življenje. Naše vasi so postale razdejana mravljšče. Vse je narobe. Živeli smo, se trudili, pričakovali smo veliko veselje, a glej – prišla je vojna, prišla je nesreča.

Spravila sem na noge dva sina in tri hčere. Komaj pa sta se deklini poročili, se nista več zmenili zame. To je pač znano, ženska dobi novo družino, na prejšnjo pozabi. Taka je družinska usoda. Sinovi pa vse življenje stojijo okrog materinega srca. Starejši sin je bil tak korenjak kot tale klen. Izmed vseh je bil najbolj odprte glave, zgodaj se je osamosvojil. S trinajstimi leti si je začel sam služiti kruh. Najboljši komsomolec je postal v okolišu. Povzpел se je celo do urednika pokrajinskega časopisa. Odšel je k vojakom, čez pol leta je postal komisar. Pred vojno je vzel k sebi v Lvov ženo z otroki. Komaj pa se je začela vojna, se je vrnila gola in bosa snaha z otročiči. To je bilo vse njeno premoženje. Fedja je izginil neznano kam. Od njega ni ne sluha ne duha že enajst mesecev. Zelo mi je hudo, tovariš komandir. Fedja je moj prvi sin. Ko sem ga rodila, sem občutila prvo materinsko bolečino in prvo

veselje. Težko mi ga je bilo pokopati v srcu. Pokopala sem ga v svojem materinskem srcu, zadnje solze sem izjokala v nočeh. Zdaj je padla ta bolečina v globino srca, prav na dno. Od mlajšega že drugi mesec ni vesti. Uči se v Liskah v železničarski šoli. Pravijo, da je 'on' zbombardiral železniško kurilnico tako, da so ostale samo križem kražem ležeče opeke. Na najhujše niti ne mislim. Mogoče pa slabo dela pošta. Ali pa sinek ne piše zaradi svoje otroške svojeglavosti . . . Jaz pa vseeno ne morem biti brez skrbi . . .«

Marina Vasiljevna se je zravnala nad gredico, prišla me je za laket in me odvedla v koč.

Na preprosto izdelani postelji v veži sta spala fantek in deklica, tesno privita drug k drugemu. Pogled in glas Marine Vasiljevne sta postala topla, na uho mi je zašepetala:

»To je tisto, zavoljo česar ponoči ne spim. To sta Fedjini sirotici, moja vnučka. Starejši je čisto podoben očetu. Gledam ga in se spominjam svoje materinske mladosti. Včasih pozabim na vse in se mi zazdi, da nisem stara bolehnata babica, ampak mlada zgovorna Marinka, prva pevk v vaškem zboru, prva plesalka v kolu. Težko mi je bilo Fedjo pokopati v srcu, ko pa je bil moj žarek veselja. Mislila sem si, postavila bom na noge sirotici, potem pa bo že nekako šlo. Življenje bo postalo lepše in veselejše. Mislila sem si, dokler bo sovjetska oblast, otrokom ne bo sile. Fjodor mi je pisal, ko so napovedali vojno: 'Ne bodi žalostna, mama, če bom padel. Če ne bomo mi branili sovjetske oblasti, kdo jo pa bo? Sovjetska oblast bo vzdržala nemški pritisk, moja malčka ne bosta umrla.' Verjela sem Fjodorju. Zaradi njegovih trdnih besed je bilo lažje prestajati gorje.«

Marina Vasiljevna si je oddahnila in popravila odejo na otročičih.

»A kaj naj zdaj počnem? . . . Z njima ne morem bežati, a tudi mož je star in bolehen. Prišel bo 'on', moja malčka ne bosta več živele, ne bo več radosti.«

Umolknila je, se zravnala in videti je bilo, kakor da je postala mlajša.

»Pa saj ne odhajate za vedno? Saj se boste vendar vrnili? Če se ne boste vrnili, vas bodo preklele matere, zemlja vas ne bo hotela sprejeti vase, ko boste umrli.«

Stala je pred mano v temini veže, zravnana in srdita, s svojim telesom je varovala vnuka pred nevidnim sovražnikom. In zadelo se je, kakor da se je Rusija dvignila

pokonci nad pogorišči in ožgano zemljo, vsa srdita, vsa oblastna. Vzel sem v svoje roke razpokano in žuljavo dlan Marine Vasiljevne in se je dotaknil s svojimi ustnicami. Starka se je omehčala. S svojimi dlanmi je stisnila moje sence in me je poljubila na čelo s trikratnim poljubom.

»Nemiren človek si. Nemirni ljudje težko živijo na svetu. Zakaj si sprejel v svoje srce mojo starkino bolečino? Ali nimaš svoje dovolj?«

. . . V dušechi poletni noči tistega nesrečnega julija se mi je pripetilo, da sem prenočil v majhnem stepskem mestecu, ki je bilo svoje dni kozaška vas. Dali so mi ležišče v stanovanju žene mestnega zdravnika Jevdokije Nikolajevne N. Komaj sem prestopil prag, komaj sem pogledal v oči osamljeni, priletni ženi, vrženi v puščobnost siromašnega stanovanja, že sem razumel, da ne bo spanja v tej noči.

Tako je tudi bilo. Samo od sebe se je privajilo to, kar vznemirja ljudi povsod: v Tambovu, Kazanu, Jaroslavlju, pri Voronežu in v Sibiriji, oddaljeni od fronte. Gospodinja je ugasnila luč in na široko odprla okna. Iz sadovnjaka je veter prinesel nočni hlad. Sveži veter je odnesel zaspanost. Pogovor se je zavlekel do svitanja. Iz temne, dušechi zadonske noči je vstala pred menoj še ena boleča materinska usoda.

S preprostimi besedami je Jevdokija Nikolajevna povedala svojo zamotano življenjsko usodo. Živela sta na svetu mirna človeka – rajonski zdravnik in žena. Na noge sta postavila sina in hčer. Mož je bil komunist iz vrste resnicoljubov in iskalcev resnice. Z rajonskim načelstvom je težko shajal. Tako se je postaral v večnih »premetitvah«.

Prišla je vojna in preobrnila vse življenje. Sina poročnika so ubili tik na meji v prvih bojih. Mož je prve dni odšel kot prostovoljec in nekje na jugu dela v evakuacijski bolnišnici. Hčerka, ki je komaj končala desetletko, je odšla za medicinsko sestro. Osirotela mati lahko samo še ure in ure tisočkrat prebira pisma in gleda fotografije svojih družinskih članov.

S svojim ruskim srcem je začutila Jevdokija Nikolajevna, da je vojna beda prišla čisto blizu. Ta je povzročila, da življenje ni bilo več podobno življenju. Pred mano sedi na stolu Jevdokija Nikolajevna, v temi je

nevidna, z zahtevnim in nemirnim glasom sprašuje:

»Prav . . . To vem . . . Moj mož je ravno takšen kot vi . . . Povejte pa mi vendarle, 'ga' bodo zadržali? . . . Ne mislite si, da se bojim smrti. Hujša od smrti je bila izguba sina, a sem le vzdržala, ni me zlomilo. S svojo usodo moram urediti pred smrtjo. Od tod ne smem oditi. Imam slabo srce. Po desetem kilometru se bom zgrudila v obcestni jarek. Sicer pa, zakaj naj odidem? Z 'njim' ne morem živeti. 'On' je mojega sina ubil. 'On' je mojo družino razmetal po svetu. Pa vi morete razumeti, kako naj se 'mu' prilagodim jaz, Rusinja? Kaj mi še preostane? Naj se vržem v Hoper?

V nočeh brez sna sem si izmislila to stvar: Če bodo prišli Nemci v mesto, bom poklicala oficirje, naj pridejo stanovat k meni. Hišica je čista in udobna, mislim, da jim bo všeč. Do njih bom pozorna. Pod noge jim bom pognila preprogo. Postelje bom postlala s svežim perilom. Mizo bom pognila praznično. Ko se je vojna začela, sem kupila iz ženske previdnosti pet litrov vodke in jih zakopala na vrtu pod jablano. Mislila sem si, da bom pripravila pirovanje, ko se bodo moji vojaki po končani vojni vrnili pod domači krov. Izkopala bom to vodo kljub svoji pelinasto grenki bolečini. Postavila jo bom na mizo – pijte, nepovabljeni gostje, to je ruska pogostitev! Z gnjatjo jih bom nasitila, s svežimi kumaricami, z ruskimi pirožki. Pravijo, da so pohlepni na ruske jedi in vodko. Najedli se bodo do sitega, napili do pijanosti, potem jih bom spravila spat. S svojimi rokami jim bom sezula škornje in slekla nemške plašče. Ko bodo začeli smrčati, bom odšla v shrambo, tam stojijo ve-

lika kanta s petrolejem. Predvčerajšnjim sem v vse kote postavila konopno predivo. S petrolejem bom polila predivo, potem pa – grejte se nepovabljeni gostje pri ruskem ognju . . . Potem pa naj se zgodi . . .«

Iz teme pred svitanjem, ki se je vedno bolj redčila, je gledalo vame dvoje velikih sivih oči. Prepričal sem se, da bo Jevdokija Nikolajevna, če bo prišlo tako daleč, naredila tako, kot si je zamislila. V smrt bo odšla odločno in neustrašeno. Oditi v smrt po cesti, steptani od tujih nog, je za srce lažje . . .

Na visokem gozdnem bregu zgornje Volge pred ruskim mestom Ržovom, plapolajočim kot sveča v zlati severni jeseni, sem se spomnil vaših obrazov, ruske vojaške matere – Marine Vasiljevne in Jevdokije Nikolajevne. Spomnil sem se tudi tebe, borka Marusja in tvoje drobčkane hčerkice. Povedal sem o vas tovarišem borcem, ki stoje v okopih nad Volgo. Poslušali so me in obraz jim je vztrepetal. Videl sem, kako so njihove roke stisnile hladno jeklo avtomatov.

Zapomnili smo si tvoje navodilo, Marina Vasiljevna. Vrnili se bomo in vse poplačali, za vse bomo obračunali.

Iz močvirne vlage sevefnega gozda se klanjamo do zemlje pred vašo materinsko bridkostjo, pred vašo viteško močatostjo, pred vašim materinskim srcem. S svojimi ustnicami se dotikamo zemlje, po kateri je stopala vaša noga. Vaše materinske solze žgejo srce in ne dovolijo zaspati . . .

Operativna armada
Rajon Ržova
September 1942

BORIS POLEVOJ

Mi smo sovjetski ljudje

Temu dekletu bi bili prisodili kakih devetnajst let. Bila je vitka in poskočna. Zago-rel obraz še ni zgubil otroške nabreklosti, velike, jasne, široko odprte oči, obrob-ljene z dolgimi trepalnicami, so gledale tako veselo in začudeno, kot bi bile spraševale: »Tovariši, ali je zares na svetu tako lepo ali pa se mi to samo zdi?«

In samo nepotrebno muhasta pričeska, v katero so bili zviti bujni temno kostanjevi lasje, je nekako kazila ta svetli izraz obraza, kot napačna nota čisto, odlično pesem.

Oblečena je bila v rožnato obleko, zlata verižica se je vila okrog visokega, zagorelega vratu, na katerem je ponosno sedela pri-kupna mlada glavica.

Ko je verjetno sama sprevidela, da se precej loči od drugih ljudi v pobledeli, za-prani vojaški vrhnji srajci in od vetra ožga-nim in med vojnimi pohodi počrnelim vo-jaškim obrazom, si je ogrnila velik vojaški plašč in sedla v njem pred čisto in belo uk-rajinsko kmečko hišico, kljub vročini tihe-ga in dušečega avgustovskega večera.

Njene oči so nenavadno pohlepno sledi-le vsakdanjemu štabnemu življenju, ki je teklo v čisto neznatni vasici. Prav s tako prijetno pozornostjo so se zaustavljale tako na zarjavelih, zamaščenih kombinezonih šoferjev, ki so se gnetli v senci višnjevega sadovnjaka okrog motorja prevrnjenega te-renskega avtomobila, kot na vojaškem po-štarju z vojaško kapo, potisnjeno na uho, in s trebušasto torbo čez ramo. Mimo nje je šel s tistim zmagaujoče zanosnim videzom, s ka-kršnim hodijo samo vojaški poštarji, ki neso velik kup sveže pošte. Oči so se zapičile v načelnika izvidnice, v rejenega in tesno z jermeni opasanega polkovnika, ki se je s prekrizanima rokama na hrbtu sprehajal sem ter tja za ograjo sadovnjaka in poškri-paval z bleščečimi škornji. Očitno je o ne-čem globoko razmišljal. Naposled so se oči ponovno zaustavile pri lovcih štabne straže, ki so sedeli za hišo v zaprašeni mehki travi in zapovrstjo brali drug drugemu komaj sprejeta pisma od doma.

»Kot sestradano bitje sem, gledam in gledam – in ne morem se nagledati. Ne, tega občutka vi ne morete razumeti. To lahko razumejo samo tisti, ki se jim je bilo treba za dolgo časa odtrgati od svojcev, od vsega tiste-ga, kar je človeku drago in milo, da se jim je potem naredila v tem tujem svetu pajče-vina pred očmi!« je rekla z nizkim, globo-kim glasom.

Otroški izraz, ki se je hip prej še bleščal na njenem obrazu, je izginil, kot da bi ga odpihnil veter, in zazdelo se mi je, da je od gnusa trznila z rameni, pokritimi z okornim vojaškim plaščem.

Zdelo se je neverjetno, da je to mlado in na videz brezbržno dekle opravljalo med vsemi vojaškimi nalogami najbolj nevarno in odgovorno, da je to tista anonimna junakinja, ki je živela na drugi strani vojne črte in ki je vsako minuto tvegala življenje, pošiljala v naš štab take podatke, na podlagi katerih je lahko poveljstvo pravočasno razvzlozilo nasprotnikove namene. Izvidniki – to so nedostopni in redkobesedni ljudje. Toda kadar so govorili o tem dekletu, niso skoparili s pohvalami.

Dali so ji vzdevek: Breza. Ne vem zakaj, toda težje bi bilo izbrati boljše. Resnično je bila podobna mladi, beli, vitki in prožni brezi, takšni, ki zatrepeta z vsemi listki, ko zapiha najrahljejša sapica. In nič na njenem obrazu ni izdajalo hladnokrvne močnatosti, volje, odločnosti in preračunljive zvitosti, teh nujno potrebnih lastnosti človeka njenega poklica. Verjetno ji je ravno to zagotavljalo neverjeten uspeh, ki jo je spremljal pri izpolnjevanju najtežjih nalog.

Ko sem polkovniku, načelniku izvidnice obljubil, da ne bom nikdar omenil Brezinega pravega imena, mi je povedal nekaj besed o njenem vojaškem življenju.

Bila je edina hči znamenitega učenjaka. Odrasla je v patriarhalni družini in dobila odlično vzgojo. Učila se je glasbo, petje. Od otroških let je enako tekoče govorila ukrajinščino, ruščino, francoščino in nemščino. Ko je izbruhnila vojna, je bila že pri koncu univerzitetnega študija. Navduševala se je za jezikoslovje, za zahodnoevropsko književnost iz obdobja renesanse in pod psevdonimom v enem izmed akademskih zbornikov celo objavila razpravo o dramaturgiji Racina – polemično in zanimivo delo, ki je zbudilo pozornost v znanstvenih krogih.

Proti volji staršev je v začetku vojne odložila učenje za državne izpite in se vpisala v tečaj za medicinske sestre. Odločila se je, da bo odpotovala na fronto. Toda ni se ji posrečilo dokončati tečaja: sovražnik je prišel pred njeno mesto, tako da je že predmestje postalo fronta. Nekaj časa je skupaj s sošolkami iz tečaja odnašala z bojišča ranjence in delala na postaji za evakuacijo ranjencev. Sovražnik je obkolil mesto. Prišlo je povelje

za umik. Starši so vztrajali, naj bi vsekakor odpotovala z njimi.

»Stara resnica je: kdor ima veliko, od tega mnogo pričakujejo,« jo je prepričeval oče. »Ranjence lahko rešuje vsako dekle, a za tvojo izobrazbo je država porabila ogromno denarja. Tako kot obvladaš ti jezike, jih obvlada le malokdo. Ti lahko državi veliko bolj koristiš tam v zaledju.« Dekle je vedelo, da je oče zvijačnež. Tako prav gotovo ni mislil. Toda ob slovesu ni hotela užaliti starčka, zato je nežno rekla:

»Očka, slišala sem, da že zdaj celo železno ogrodje Doma sovjetov pretapljaajo v granate in tankovski oklep. Zmagati moramo za vsako ceno. Zdaj ni čas, da bi previdno varčevali.«

Zaradi vojne nevarnosti ni odpotovala. Toda očetove besede so jo prisilile, da se je zamislila. Da, veliko jezikov obvlada. Bržkone lahko prinese domovini s tem večjo korist, kot če med vojno samo neguje ranjence. S to mislijo je odšla v rajonski partijski komite.

Bile so poslednje ure pred evakuacijo mesta. Utrujeni, na smrt izmučeni ljudje, potlačeni od gorja, so v pečeh sežigali dokumente. Srdito so brneli telefoni. Zanj se ni zmenil nihče. Nihče ni hotel poslušati tega drobnega, lepo oblečenega dekleta. Toda med vsemi temi tujimi ljudmi je to običajno boječe, rahločutno dekle prvič pokazalo svoj značaj. Nekatere je potegnila za nos, z drugimi se je pošalila, tretje pa preprosto zrinila s poti. Tako si je utrla pot do sekretarja rajonskega komiteja. Tam je omenila svoj priimek, dokaj znan v mestu, in izjavila, da odlično obvlada jezike. Prosila je, naj ji dajo kakršnokoli vojaško nalogo.

»Kaj, kaj? Vi ste hči profesorja N.? Zakaj niste odpotovali?« je rekel sekretar rajonskega komiteja in pozorno pogledal njene dokumente.

Nenadoma se je nečesa spomnil in jo vprašal:

»Znate nemško?«

»Tako kot ukrajinščino.«

Sekretar je še enkrat nezaupljivo pogledal to drobno, mlado postavo, obraz, na katerem je bilo videti tako veliko otroških potez.

»Naloga je lahko zelo zapletena, in da naravnost povem, nevarna.«

»Soglašam.«

Prosil je, naj vsi odidejo ven. Dvignil je telefonsko slušalko poljskega telefona, ki je bil na njegovi mizi, in zavrtel številke.

»Me slišite? Jaz sem, našel sem primer-no kandidatko,« je govoril nekomu. »Da, nemško, odlično. Popolnoma ustreza, poznam njene starše. Spoštovanja vredni, vdani ljudje. Takoj jo bom poslal k vam. Opozoril sem jo in jo bom še.« Odložil je slušalko in ji spet, zdaj že s prijazno pozornostjo, pogledal naravnost v oči: »Dobro, pove-zal vas bom z nekim tovarišem, ki bo ostal tukaj, da bo delal ilegalno. Toda vi si verjet-no ne predstavljate, kaj vas čaka. Ves čas boste morali tvegati življenje.«

»Prosim vas, ne izgublajte časa, odgo-vorila sem vam že,« je reklo dekle.

In glej, hčerka znanstvenika je ostala v mestu, ki ga je okupiral sovražnik. V nemško komandanturo so sporočili, da so jo ob evakuaciji pozabili.

Ni bila edina, ki so jo pustili v mestu za podtalno delo, toda ravno njej so naložili najbolj zapleteno, najbolj nevarno nalogo. Drugi so morali zasledovati okupatorje in izdajalce ali pa so dobili nalogo, naj požene-jo v zrak skladišče, pokvarjajo lokomotive ali pa lovijo fašistične uradnike. Po naročilu ilegalnega komiteja je morala Breza igrati malomeščansko gos, hčer znamenitih star-šev, ki so se klanjali pred Zahodom, dekle, ki ni hotelo v imenu nekakšnih tujih idej za-pustiti udobja, zapustiti vsega in odpotovati neznano kam na vzhod. V veliko profesor-jevo stanovanje se je vselil nemški polkov-nik. Kmalu mu je mlada lastnica stanova-nja postala všeč. Ob večerih je igrala na klav-ir Wagnerja in brala Goethejeve pesmi v nemščini. Polkovnik jo je vpeljal v krog svojih prijateljev – štabnih oficirjev, ki so se shajali pri njem, seznanil jo je z načelnikom – generalom.

Ukrajinska fräulein je imela uspeh. Pro-fesorjeva hči, in kot je namigoval polkov-nik, potomka nekakšnih ukrajinskih mag-natov, se je precej razlikovala od vulgarnih, kričavih in debelih nacističnih dam in nji-hovega okolja. Oficirji so si na vso moč pri-zadevali, da bi ji delali usluge, in nikomur izmed njih ni prišlo na misel, kam hodi to prikupno dekle, potomka magnatov, dva-krat na teden, potem ko vzame s seboj pisan dežnik, torbo za nakupovanje in firerjevo knjižico *Mein Kampf*, ki ji jo je podaril polkovnik s svojim lastnim posvetilom.

»Kako mi je zoprno! Če bi vi vedeli, stri-

ček Levko, kako me prežema gnus, ko ži-vim med njimi, ko poslušam njihovo ba-haštvo, kako mučno mi je nasmihati se tis-tim, ki bi jim bilo treba pregrizniti grlo, ka-ko ogabno mi je, ko stisnem roko tistemu, ko bi ga bilo treba ustreliti, če pa že ne ust-reliti, pa vsaj obesiti!«

Šla je v primestno vas ob reki, vstopila v belo hišico, kjer je bilo čevljarjevo stano-vanje. Iz torbice je potegnila lične čevljevke s pošvedranimi petami in jih položila na čevljarско mizo, prenapolnjeno s staro šaro. In ko se je prepričala, da ni nikogar v bliži-ni, je na prsih starčka »čevljarja« zaihtela s solzami besa, srditosti in studa. Tukaj, v snažni hiši, stoječi sredi zelenjavnih vrtov, so njeni živci popustili, saj so bili ves čas skrajno napeti. Koketna, neumna gospo-dična, čedno zmuznè, ki je znala brezskrb-no kratkočasiti grobe, neotesane, samovolj-ne oficirje, je postala kar na lepem iskreno, pošteno sovjetsko dekle, v katerem je kipe-lo domotožje in sovraštvo.

»Čevljar«, stari boljševek, ki je delal v ile-gali že med državljansko vojno, jo je miril, kot je vedel in znal. Potem sta v zadnji izbici sestavljala poročilo o vsem, kar je videla in slišala. Pila sta čaj iz lipovega cvetja, po-sladkan s saharinom, jedla sta žolico, poso-ljene paradižnike in kislo mleko. V doma-čem ozračju se je njena duša, izmučena od otožnosti, nekoliko popravila. In potem je prikupno dekle s pisanim dežnikom odhite-lo nazaj v mesto in brezskrbno prepevalo nemško pesmico Lili Marlen, lačni meščani pa so jo spremljali s sovražnimi pogledi. Pri opravljanju dolžnosti ji je bilo najtežje mol-če prenašati te sovražne poglede, saj niti z namigom ni smela sporočiti vsem tem lju-dem, kdo je, zakaj je tukaj, za kaj se bori.

Imela je močne živce. Odlično je igrala svojo vlogo in naredila veliko dobrega. Na-vsezadnje so ji živci začeli nagajati. Vedno težje je bilo manevrirati. Na skrivnih shaja-liščih ilegalcev je bilo prosila »čevljarja«, naj jo odpokličejo, ji dajo oddih in ji zaupajo kako drugo nalogo. Oddih si je zamišljala kot napade na sovražnikova prevozna sred-stva, železniške kompozicije, požige, boj z orožjem v rokah, kakršnega so bili drugi ile-galci. V tistih dneh so v mestu osnovali štab vojaške skupine. Njene oči in ušesa so po-stale zdaj celo bolj potrebne kot prej, in »čevljar« jo je napotil nazaj.

Končno je štab odpotoval. »Čevljar« je rekel, naj ostane še kak dan ali dva – potem

pa lahko izgine. Toda zdaj je napočilo zlo. Njen podnajemnik, polkovnik, je bil povišan v generala. Zato se je napil in ponoči vlomil v njeno sobo s steklenico šampanjca. Prisolila mu je zaušnico. Samo zasmejal se je, ji poljubil roko in nastavljal še drugo lice. Ne, te čudovite majhne roke ne morejo užaliti nemškega generala. Da, da, podjarmil je šest držav in zdaj se vojskuje v sedmi! In to dekle je zanj najlepša nagrada v letih vojne! Ponudil ji je roko in srce.

Dekle se je zgrozilo, od gnusa jo je spreletelo. General se je plazil za njo po kolenih in jo lovil za krilo. Poskušala je zbežati pred njim v drugo sobo. A tudi tja je vlomil. Govoril je, da sovjetska oblast doživlja smrtni boj, da so boji v Moskvi, da bodo dobili vsi bojeviti Nemci tukaj, v rodovitni Ukrajini, bogata in velika posestva, da bo ona njegova žena. »Ha, ha, žena nemškega veleposestnika!« In vsi ti kmetje, ki so menili, da so gospodje v življenju, ki so govorili o socialistični enakopravnosti, bodo hlapci in delovna živina na njihovi zemlji. Pijani fašist je užalil njen narod – in dekle se ni moglo več obvladati, zadržanost se je izneverila: potegnila je iz njegove nožnice bodalo s fašističnim orlom, ki se je šopiril na ročaju, in ga čisto do ročaja porinila v grlo novopečenega generala.

Vsa mestna vojaška in civilna policija, vsa žandarmerija in specialne esesovske enote, ki so prišle v mesto, so jo iskale mesec dni; pretaknili so vsako ulico, vsako hišo in delali nenadne preiskave in racije. Toda dekle se je skrilo, srečno je prestopilo frontno črto.

Ko se je znašla med domačimi ljudmi, se je začela prizadevno in vestno učiti vsega, kar ji je lahko pomagalo v zapletenem in nevarnem delu za domovino.

Sled za profesorjevo hčerko, ki je ubila nemškega generala, se je izgubila v velikem ukrajinskem mestu. A čez nekaj časa je vojaški komandant v Harkovu vzel za prevajalko lepo dekle Erno Weiner. Usoda fräulein Weiner je zbudila globoko sočutje pri komandantu, ki je bil zadnji potomec usahle veje pribaltskih baronov in ki je poleg splošnofašističnih nagibov imel za sovraštvo do sovjetskih ljudi tudi osebni motiv. Erna Weiner je povedala šefu, da je hči nemškega kolonista, ki je živel v okolici Odese. Njen oče je imel v posesti sadovnjake, vinograde in njive z melonami. Na njegovih poljih je delalo čez poletje več sto dninar-

jev. Na veliko je kupoval žito, ker je imel tudi mlin. Toda vse to so mu neusmiljeno vzele boljševiki. Po vsem tem je klavirno živoritaril, vendarle mu je uspelo nekaj skriti, da je otrokom lahko omogočil izobrazbo. Potem so ga zaprli zaradi simpatije do nove Nemčije, ki jih kot odkrit človek ni mogel in ni hotel skrivati . . .

Fräulein Erna, ki je pri boljševikih prestala veliko hudega, je kmalu postala glavna prevajalka v nemški komandanturi in poslali so jo prav k načelniku garnizona.

Novi šef, brigadeführer esesovskih enot, je tudi sočustvoval z ubogo fräulein. Neoporečen nemški jezik, petje starih bavarskih pesmi, ki so posebej ugajale sentimentalnim zločincem, igranje na klavir – vse to je pridobil Erni velik krog oboževalcev. »Da, staremu Johannu Weinerju je celo uspelo dati otrokom v tej nerazumljivi državi veliko izobrazbo!« Zato so se čudili. In ko so Nemci nenadoma odkrili, da so izginili pomembni dokumenti, ko jim je postalo jasno, da ve sovjetsko poveljstvo preveč o njihovih skrivnih namenih, ni padla na Erno Weiner niti senca suma. Toda za kakšno ceno je dobivalo dekle te skrivne podatke od fašistov? Zdaj je bila prisotna pri najbolj zoprnih zasliševanjih. V njeni navzočnosti so zločinci mučili na smrt obsojene sovjetske ljudi in morala je prevajati njihove predsmrtne krike; mučeni so preklinjali Nemce, njo pa žalili. Samo ljubezen do domovine – velika in neizmerna ljubezen – ji je dajala moči, da je lahko prestajala vse to. In samo vezist – vdan vojak, ki je nenehno sedel ob radijskem oddajniku v kleti razdejane hiše, človek, ki ga je dokončno uničil revmatizem, je slišal njene pritožbe, ko mu je prinašala podatke.

Bil je blede kot mesec v hladni noči; kako leto dni je že sedel tukaj brez sonca in zraka, tako da se je komaj premikal. Samo ta človek jo je tolažil z nerodno, grobo vojaško besedo, obenem pa ji je bil za zgled vdanosti veliki stvari. Njegova potrpežljiva moštost je spodbujala dekle.

In ravno nekaj tednov pred osvojitvijo Harkova je čakala Brezo zadnja, najhujša preizkušnja. O njej je pripovedovala vedrega avgustovskega večera, sedeče pred hišo:

»Veste, kako so se razburjali, ko so se enote Konjeva, ki so prodrle pri Belgorodu, približevale Harkovu od vzhoda! Moj bog, kako je bilo tam! Kot bi v pravo mravljišče porinil živ ogorek. Vojaki so se še kar držali

– ti so v bistvu dobri in ne tako slabi ljudje. Toda videti bi morali njihove kolovodje! Preprosto so pozabili na spodobnost, pakirali so slike, muzejske redkosti, pohištvo, vse, kar so nagrabili in privlekli. Vse to so pošiljali v zaledje pred očmi vojakov. Krožile so različne govorice. To ni bil štab, ampak nekakšna tržnica, kjer so krožile govorice, ena bolj neverjetna od druge. Posebej veliko je bilo slišati najrazličnejših zgodb o sovjetskem letalstvu. Govorili so, da so priletele z Daljnega vzhoda nove, ogromne letalske formacije, na desettisoče neznanih letal, nekakšna nova, pošastna oborožitev. Vsi oficirji so bežali prenočevat v kleti. Celo sama sem bila presenečena, ko sem jih videla, kako so bili ob hudi uri malodušni, bojazljivi in nebolgli. In v srcu sem se veselila. Zjutraj, ko sem prišla na delo, sem rekla šefu s smeravim glasom:

'Gospod načelnik, ali je zares vse izgubljeno? Saj me bodo ubili! ...'

Opazila sem, kako je pobledel. Toda še vedno se je šopiril:

'Kaj vam je, fräulein? Nemčija ima še veliko moči! Morebiti še celo preveč! Ta bolezen je polnokrvnost.' Končal je s tem, da me je prepričal, da navsezadnje lahko še pobegnem v njegovem avtomobilu.

Neke noči so me prebudili in poklicali v njegov kabinet. Bil je vznemirjen, da so mu lica kar žarela zaradi pomembnega zasliševanja, od katerega naj bi bila odvisna njegova kariera. Zazeblo me je pri srcu: le koga so ujeli? Vedela sem, da so postali harkovski ilegalci, ki so neprestano držali Nemce v strahu in napetosti, posebno v zadnjem času bolj dejavni, in bala sem se, da so ujeli koga izmed njih. Loteval se me je vse večji nemir.

'Ali je pripotoval kak gospod iz armade?' sem vprašala, kolikor se da brezbržno in sedla v kot, kjer sem navadno sedela pri zasliševanju.

'Ah, neumnost, ne bi izgubljal časa za te birokrate iz armade!' je odgovoril šef. 'Gre za važnejšo in za bolj zanimivo stvar! Naše mreže so prinesle bogat ulov. Danes bo končana ta prekleta negotovost. Zvedeli bomo, kakšno presenečenje so nam pripravili. Oho, to jim lahko zmeša vse karte.'

Pomislila sem, da so ujeli koga izmed naših vodilnih komandantov. Toda na moje presenečenje za mizo ni sedel šef, ampak major, njegov pomočnik. Potem so v spremstvu straže prinesli v sobo nosila. Po-

stavili so jih poleg pogrnjene mize. Vojake, ki so se z avtomati postavili pred vrata, je major s kretnjo roke zapodil ven. Tistega, ki je ležal na nosilih, nisem videla. Medtem se je majorjev obraz razpotegnil v enega izmed najslajših nasmehov in prosil me je, naj prevedem 'gostu', da je tudi sam letalec in da z veseljem pozdravlja hrabrega kolega. Po njegovih odlikovanjih je moč soditi, da je znamenit ruski as. Ko je bilo treba, se je ta major lahko prelevil v ljubeznivega in celo prostodušnega človeka, čeprav je bil eden izmed najostudnejših gadov, kar sem jih srečala tam. Oh, koliko takih sem videla!

Na nosilih je ležal mlad, čisto mlad človek, oblečen v takole obledelo vojaško bluzo, kot jo imate vi, in na njej so bila pripeta tri odlikovanja z rdečo zastavo in še več drugih. Imel je letalske našivke starejšega poročnika. A kakšen je bil videti ... oprostite ... samo malo ...'

Dekle je tako pobledelo, da je postal njen obraz bolj bel kot stena. Potem je stresla z glavo in pojasnila:

'Ah, živci ... Na nogah je imel mavec, glavo je imel obvezano, toda iz gazastega turbana so me vprašujoče gledale velike, sive oči, resnicoljubne in uničene od preganjanja.'

'Fräulein, prevedite prosim, kolegu, da neoborožen nasprotnik za nas ni več sovražnik, po mednarodnem dogovoru obravnavamo v novi Nemčiji močatost in vojaško čast. Prevedite, da bom kot pomočnik načelnika garnizona in kot letalec po poklicu z veseljem izpraznil z njim bokal ... ah, ah – to že ni rusko – kozarček dobrega vina.'

Ko sem prevajala, so se sive oči letalca zaustavile na mojem obrazu. V njih je bilo toliko sovraštva – ne, ne sovraštva, ampak nekakšnega brezkončnega prezira, ogabnosti, da so se mi v očeh proti moji volji skoraj nabrale solze užaljenosti.

Nič mu ne bom povedala. Sicer pa, naj mu da cigareto.

Majorju so se oči zaiskrile, skočil je in mu ponudil cigaretnico. Letalec se je pridvignil na laktih, vzel cigareto in strastno potegnil. Oba sta molčala. Potem je major vstal, udaril s peto ob peto, povedal svoje ime in spoštljivo izjavil, da bi želel vedeti, s kom ima čast ...

'Naj me odnesejo,' je odgovoril letalec.

Naj se je major še tako trudil z njim, ranjenec je ležal z obrazom proti steni in molčal. Videla sem, kako živčen je major, kako

si grize ustnice in kako muličnici podrhtavata. Bala sem se, da bo zdaj zdaj eksplodiral, tedaj pa . . . vedela sem namreč, česa vsega je sposoben ta človek. Toda podatki o našem letalstvu so jim najbrž bili krvavo potrebni. Zato se je zadrževal. Ukazal je, naj ujetnika odnesejo, celo lahko noč mu je želel. Toda komaj so se zaprla vrata, je začel divje preklinjati, prijel je steklenico konjaka in se z docela izmučenim videzom in tavajočimi očmi onemoglo spustil na divan. Vstopil je šef, mene so odpustili in odpeljali domov.

V tej noči nisem zatisnila oči, čeprav sem se počutila popolnoma izčrpano: ta pilot . . . njegove oči so me gledale, v ušesih mi je zvenel njegov zvonki, mladi in odločni glas. Zjutraj sem hotela oditi na skrivno shajališče ilegalcev, da bi jih opozorila, da so ujeli sovjetskega asa, ki so ga sestrelili nad mestom. Toda tega nisem utegnila storiti: do hišnega vhoda se je pripeljal avtomobil. V njem je sedel sam major.

'Ukazano nam je, naj za vsako ceno izvlečemo iz njega o letalstvu, kolikor se da. Imamo podatke, da je iz novih enot, ki so pred nedavnim priletele semkaj. Fräulein, vi se morate pogovoriti s tem prekletim boljševikom. Recite mu, kar hočete, toda izvlecite iz njega, kar se da. Nagradili vas bomo z zlatom! Častna beseda, zaslužite si železni križ.'

Še nikdar nisem videla tega mirnega, hladnokrvnega karierista, zločinca, tako razburjenega. Ušlo mu je celo to, da so iz glavnega stana poslali letalskega generala samo zato, da bi dobili podatke . . . Nisem imela izbire. Pogovoriti se z letalcem iz oči v oči na samem je bilo več kot potrebno. Nujno sem ga morala opozoriti. Ponovno sem se spomnila njegovega pogleda in čeprav sem se v teh mesecih privadila marsičemu, sem s težkim srcem stopila v njegovo celico. Lahko si predstavljate, kaj sem bila v njegovih očeh!

Toda prisilila sem se, da sem vstopila. Ko so se vrata za mano zaloputnila, sem celo stopila k njemu. Od prejšnjega dne je še bolj upadel v obraz in še bolj shujšal, njegove oči so se odprle še bolj široko. Sprejel me je s tistim prezirljivim pogledom. Zazdela se mi je celo, da se je zdrznil, ko sem se mu približala.

'Kako se počutite? Je bil pri vas zdravnik?' sem vprašala, samo da bi začela pogovor.

'Sami niso dosegli nič, zdaj ščuvajo nam nemško ovčarko,' se je zlo nasmehnil in odkrito dodal: 'Prav tako ne bo nič.'

Vzrojila sem, verjetno so se v mojih očeh pokazale solze.

Glas je imel čisto medel, očitno je v tej noči zelo oslabil, toda nadaljeval je ravno tako trdo in ostro:

'Kaj zardevaš? Prodane duše ne smejo zardevati! Počakaj malo, prišla nam boš v roke, tedaj jih boš že dobila.'

Komaj sem se zadrževala, da nisem padla pred njim na kolena in mu povedala vse: tako močno so zvenele v njegovih ustih žalitve.

A on je nadaljeval in vedno bolj zviševal glas:

'Misliš, da se boš umaknila z Nemci, zbežala od nas? Dohiteli te bomo! Prav v Berlinu te bomo poiskali! Nikamor ne boš mogla zbežati pred nami, nikamor se ne boš mogla skriti!'

In zasmejal se je. Njegov smeh ni bil živčen – po vsej verjetnosti ni imel živcev – zasmejal se je škodoželjno, zmagoslavno, kot da stoji v Berlinu kot zmagovalček, ki obsoja in kaznuje. Ni bil podoben ujetemu ranjencu, ki leži obvezan in umirajoč v sovražniškovi mučilnici.

In tedaj sem se vrgla k njemu, pozabila na vsako previdnost in zašepetala:

'Nič ne vedo. Radi bi zvedeli od vas nekaj o novih letalskih enotah. Tukaj je strašna panika. Bojijo se, smrtno se bojijo. Nič jim ne povejte, niti besede. Posebej se bojte rdečelasega majorja, tistega od včeraj. To je strašen človek.'

Odmaknil se je in s presenečenjem poslušal. 'Tako,' je presenečeno izgovoril in ponovil: 'Ta-a-ak!' Njegove oči, se mi je zadelo, so postale ljubeznivejše, a gledale so prodorno in raziskujoče. 'Ta-ak, tako se dogaja.' Nasmehnil se je, a zdaj je bil njegov smeh dobrohoten, in ko mi je namignil, je nenadoma zakričal na ves glas: 'Proč, prodana duša! Ničesar ti ne bom povedal! Ne tebi ne tvojim gospodarjem! Od mene ne boste dobili niti besedice!'

Dolgo je kričal, da so ga lahko slišali po vsem zaporu. Potem je tiho vprašal:

'Zares, vi ste . . .'

Prikimala sem z glavo. Po vsem telesu sem trepetala in šklepetala z zobmi.

'No, pomirite se,' je končno rekel, 'in povejte mi, pošteno: je z mano konec?'

‘Če boste molčali, vas bodo ustrelili.’ In spet sva se vprašujoče pogledala.

‘Škoda, malo časa sem živel ... A tako rad bi živel! No, pojdite od tod.’

‘Je treba sporočiti kaj tja?’

‘Imate zelo utrujene oči, skoraj vam verjamem,’ je zamišljeno odgovoril. ‘Skoraj. Pa vendarle vam ne bom nič povedal. Ni treba ... Tako je bolje za vas in zame ... Pa z bogom vi, dekle ...’ Vzdihnil je in me spet začel glasno žaliti, tako da so ga lahko slišali na hodniku.

Dušile so me solze. Takšen človek! Takšen človek! In z ničimer mu ne morem pomagati ... Stekla sem iz celice. Komaj sem se držala na nogah. Bilo mi je vseeno. Od zlobe blede major je podrhtaval z ličnicami.

‘Ne jočite se, fräulein, vi ste v službi. Samo ko nam ne bo več potreben ...’ Ni povedal do konca.

Ne spominjam se več, kako sem prišla iz ječe.

Dekle je vzdihnilo in umolknilo. Verjetno je bila zdaj z živci popolnoma na koncu. Stresla jo je mrzlica, spodnja čeljust je trepetala, živčno drgetanje je zapotegnilo obraz. Dolgo je molčala.

»Težko pripovedujem to, a želim si, da bi vsa domovina zvedela, kako se tam vedejo sovjetski ljudje, saj o tem vi samo ugibate. Moja dolžnost je, da povem to do konca, saj nihče razen mene ne ve za zadnje ure tega človeka ...

Po najinem pogovoru v ječi sem ves dan hodila v nekakšni zamračenosti. Naprezala sem vso svojo voljo, izurjenost, vse, kar je bilo v meni dobrega, da bi se zadržala, da ne bi popustila v prisotnosti teh – prekletih. In vendar mi to ni uspelo, ko so spregovorili o njem, sem zatulila. Na srečo je že major povedal šefu o najinem obisku v jetnišnici, zato sta moj jok po svoje razumela in me začela tolažiti. Poslušala sem ju in si zakrivala obraz z rokami, da bi ju ne gledala. Bala sem se, da ne bom vzdržala in da bom naredila kako neumnost.

Toda najstrašnejše me je še čakalo. Verjetno poznate naše delo? Poznate tudi mene? Nisem novinka. Toda to je bila zame najhujša preizkušnja. Prav general letalstva, nekakšen njihov ‘narodni heroj’, Göringov ljubimec – vsi so se mu prilizovali – je sklenil, da bo sam zasliševal pilota. To je bil visok, samozavesten človek, z rdečkastim, porcelanastim obrazom in z brezbarvnimi, prašičji trepalnicami. Stopil je v je-

čo. Spremljali smo ga moj šef, major in jaz. Stopil je k pilotu, se mu predstavil z dokaj zvenečim imenom in mu ponudil roko. Ranjenec se je obrnil stran in ni nič odgovoril.

‘Grdo se obnašate, mladenič! Jaz sem general, heroj dveh vojn. Zakon časti ukazuje vojaku, da odgovarja na vojaški pozdrav starejših.’

Prevedla sem te besede. Verjetno je bil general odličen igralec. Vsi tisti, ki se kopirajo na fašističnem vrhu, so sposobni komedijanti. Toda govoril je s tako podkupljivo naklonjenostjo!

‘Kaj štejete za čast?’ je posmehljivo odgovoril pilot.

Prevedla sem. Generala to ni spravilo v zadrego. Samo za minuto se je nasršil, nato pa takoj vprašal:

‘So z vami morebiti grdo ravnali? Zakaj ste tako razkačeni? Niste zadovoljni z nego, z zdravniško pomočjo? Samo povejte mi, takoj bom ukazal, da se bo stvar uredila. Heroj ostane heroj v vsakršnih okoliščinah.’

‘Vprašajte ga, kaj potrebuje,’ je utrujeno odgovoril pilot.

Očitno je zaradi ran zelo trpel, a ni želel, da bi sovražniki opazili njegove bolečine, in samo znoj, ki je oblival njegovo čelo in namakal obveze, je pričal, kako mu je.

General je očitno zgubljal prisebnost.

‘Povejte mu, prekletemu hudiču, da ima dobro izbiro. Majhna informacija o letalskih enotah, o katerih tako ali tako nihče od njegovih vojakov ne bo zvedel, in tiho, mirno življenje do konca vojne v enem izmed boljših evropskih zdravilišč – Nica, Baden-Baden, Badwildungen, Karlsbad ... O njegovi kljubovalnosti tudi nihče ne bo zvedel: mrtvaški črvi z enakim apetitom žro trupla herojev in bojazljivcev.’

Prevedla sem.

Pilot se je prisiljeno nasmehnil.

‘Prevedite generalu, da je dostojen ‘rejenec’ svojega frirerja.’

Ker v nemškem jeziku nisem našla besede ‘rejenec’, sem jo prevedla v ‘gojenec’, in na moje začudenje je ta samozadovoljni topoglavce zažarelo od radosti. Našopiril se je in naduto spregovoril:

‘Tako je, poročnik je pravilno poudaril, zame je frirer – nedosegljiv zgled.’ In dodal, da bosta zdaj nedvomno našla skupen jezik – dva vojaka, dva heroja. In vprašal: ‘Naj gospod poročnik, ki je pravkar pokazal, da je veliko razumnejši od svojih vojakov, pove, zakaj se tako obupno upirajo ti Rusi, za-

kaj sami požigajo hiše, ko se umikajo, zakaj se za frontno črto nočejo pokoriti in nadaljujejo brezupen boj in kličejo s tem nad svojo glavo represalije in kazni, zakaj raje umirajo in ne pokažejo kart, ko je že tepcu jasno, da je vojna izgubljena. Zakaj?"

Ko je ta samozadovoljni butec slišal od pilota, da je dostojen Hitlerjev učenec, je sodil, da mu je dal poklon in da bo privolil v vse pogoje. General je začel filozofirati in se očitno postavljati pred svojim šefom in majorjem, ki sta bila v njegovih očeh osramočena.

Takoj sem prevedla pilotu vprašanje.

"Tepec!" je razločno izgovoril. "Zato, ker smo mi – sovjetski ljudje, ker smo drugačnega kova kot oni."

Ko bi ga videli v tistem trenutku! Pridvignil se je na ležišču, njegove obrvi, ki so bile še bolj črne, ker so štrlele iz 'okvirčkov' zavojev, so se namrščile, oči pa zabliskale.

General se je razkačil, poskočil, grdo zaklel in povedal pogovor, ki nekako ustreza našemu: 'Volk dlako menja, a narave nikoli.' Rekel je, da je poročnik neumna, zabita žival, da z grdo nehvaležnostjo plačuje vihteško ravnanje z njim, takšno nego.

'Mislim sem, da mi ta nega pripada po mednarodnem dogovoru o negi ranjencev,' je odgovoril poročnik.

'Dogovor! Ha – ha! Naj bi tratili nemške zavoje za ruske svinje, od katerih nimamo nič drugega razen smradu!'

General je kričal, cepetal z nogami. Moj šef je razumel, da mu to jemlje zadnje možnosti, da bi vsaj kaj izvel iz pilota, zato je poskušal generala spoštljivo in prizadevno pomiriti. Toda ni bilo časa!

Ko sem prevedla generalove besede, je ranjeni pilot poskočil na nosilih, si s pestmi razbil mavec na nogah in si začel trgati z glave, z vratu gazaste obveze. Na obraz mu je bušnila kri.

'Ne potrebujem fašistične usmiljenosti!' je zamrmral.

'Umazani fanatiki, barbari, dežela severnih Papuancev!' je kričal general.

Nenadoma pa – to je bilo v trenutku – se je opotekel in si z roko pokril obraz: poročnik mu je pljunil v oči krvavo slino.

Vsi trije so se vrgli nanj in ga začeli tolči z nogami, kamor je padlo. Ranjenec je rjul, se jih otepal – bil je še krepak, besnost mu je desetkratno povečala moč. Oblit s krvjo je sedel na nosilih in jih tolkel po obrazih; in nikakor ga niso mogli zgrabiti.

Stala sem zraven. Razumete, videla

sem, kako zveri mučijo tega poštenega, ponosnega človeka, najboljšega izmed ljudi, ki sem jih kdaj srečala v svojem življenju. Z vsem svojim bistvom sem si prizadevala, da bi mu pomagala, in če že ne pomagala, pa vsaj skupaj z njim umrla. Smrti se nisem bala. Ne! Toda bila sem na straži in vedela sem, da je zdaj, na predvečer naše ofenzive, moje delo tukaj posebno potrebno, ne nimam pravice izdati se. Če bi se izdala in umrla pri tem, ko bi ga branila, bi bilo to izdajstvo domovine, udarec naši skupni stvari.

Tistega dne sem napravila edinstveno, morebiti zares najbolj junaško dejanje. Celo zakričala nisem, sedela sem in se z nohti uprla v naslanjač tako, da so posinjeli, ter si prizadevala, da bi si zapomnila vse. Pred mojimi očmi so ga pretepli do smrti. Ta čudoviti, meni neznani človek, je umrl, ko se je branil. Vsa celica je bila poškopljena z njegovo krvjo. Toda tudi jaz sem v tej uri postala njega vredna, ker se nisem izdala. In naj mi je bilo potem še tako težko, nadaljevala sem svoje delo do tistega dne in ure, dokler niste zavzeli Harkova . . .

To slabotno dekle nežne zunanosti, z živci prekaljenega borca in z močjo starega vojaka se je treslo po vsem telesu.

»Celo njegovega imena ne vem – niti zdaj ga ne vem, čeprav ga ne bom nikdar pozabila. Vedno bo pred mano, tako mogočen, možat, čudovit! . . .«

In ko si je nenadoma zakrila obraz z rokami, je zaihtela, zadrhtela in zatrepetala kot mlada brezica v besnih sunkih jesenskega vetra. Visoka pričeska se je razpustila, lasnice so padle na zemljo, valoviti kodri so se spustili po grobem suknu plašča, in pokazal se je širok, siv pramen las.

Potem se je dekle umirilo. Njen obraz, moker od solza, je postal odločen in celo nepristopen. Obrisala si je oči, si popravila lase in se masmehnila.

»Živci . . . Nič se ne da storiti, treba si je oddahniti . . . Dali mi bodo dopust.«

»In potem?«

»Spet bom šla tja, k njim, saj vojna še ni končana.«

Postala je resna, nepristopna, kot da se je v tem trenutku postarala za kakih deset let.

»Tja? Po takšnih preizkušnjah?«

»On je takrat rekel: 'Mi smo sovjetski ljudje.' V tem stavku je on. To sem si zapomnila za vse življenje.«

KONSTANTIN PAUSTOVSKI

Sneg

Starec Potapov je umrl mesec dni potem, ko se je Tatjana Petrovna naselila pri njem v hiši. Tatjana Petrovna je ostala sama s hčerko Varjo in staro varuško.

Majhna hiša, samo s tremi sobami, je stala na hribu nad severno reko, tik ob poti, ki pelje iz mesteca. Za hišo, za sadovnjakom, ki mu je že odpadlo listje, se je bleščal brezov gaj. V njem so od jutra do večera krakale kavke, se spreletavale v kopastih oblakih nad golimi krošnjami in naznanjale slabo vreme.

Po prihodu iz Moskve se Tatjana Petrovna dolgo ni mogla navaditi na puščobno mestece, na njegove hišice, škripajoča vrata, tihe večere, ko je bilo slišati, kako prasketa v petrolejki plamen.

»Kakšna norica sem!« si je mislila Tatjana Petrovna. »Zakaj sem odpotovala iz Moskve, zapustila gledališče in prijatelje! Morala bi bila odpeljati Varjo k varuški v Puškino – tam ni bilo letalskih napadov – sama pa bi bila morala ostati v Moskvi. Moj bog, kakšna norica sem!«

Toda vrniti se v Moskvo ni bilo več mogoče. Tatjana Petrovna se je odločila, da bo prirejala koncertne točke v lazareti, ki jih je bilo v mestecu nekaj. Potem se je umirila. Mestece ji je postajalo celo všeč, posebno ko je prišla zima in ko ga je pokrila debela snežna odeja. Dnevi so bili še kar topli in vlažni. Reka dolgo ni zamrznila, od njene zelene vode se je dvigala para.

Tatjana Petrovna se je navadila na mestece in tudi na tujo hišo. Navadila se je razglašenega klavirja, porumenelih fotografij na stenah, ki so prikazovale okorne oklepnice obalne obrambe. Starec Potapov je bil nekdanji ladijski mehanik. Na njegovi pisalni mizi z obledelim zelenim suknom je stal model križarke Gromoboj, na kateri je plul. Varji niso dovolili dotikati se tega modela, a tudi drugih stvari se ni smela dotakniti.

Tatjana Petrovna je vedela, da je ostal za Potapovom njegov sin mornar, bil je v črnomorski mornarici. Na pisalni mizi poleg modela križarke je stala njegova fotografija. Včasih jo je Tatjana Petrovna vzela v roke, jo ogledovala, namrščila tenke obrvi in se zamislila. Venomer se ji je zdelo, da ga je nekje že srečala, toda davno davno, že pred svojo nesrečno poroko. Toda kje? In kdaj?

Mornar je gledal nanj z mirnimi, skoraj posmehljivimi očmi, kot bi spraševal: »No, kajpak! Mar se ne boste spomnili, kje sva se srečala?«

»Ne, ne spominjam se,« je tiho odgovorila Tatjana Petrovna.

»Mama, s kom se pogovarjaš?« je vzkliknila iz sosednje sobe Varja.

»S klavirjem,« se je zasmejala v odgovor Tatjana Petrovna.

Sredi zime so začela prihajati pisma na ime Potapova, napisana z roko. Tatjana Petrovna jih je nalagala na pisalni mizi eno na drugo. Nekoč ponoči se je prebudila. Sneg se je medlo bleščal skozi okno. Na divanu je smrčal sivi maček Arhip, ki je ostal kot dediščina po Potapovu.

Tatjana Petrovna si je ogrnila haljo, odšla v kabinet Potapova in obstala pri oknu. Z drevesa se je neslišno odtrgala ptica in otresla sneg. Dolgo je padal kot bel prah in zameglil okna.

Tatjana Petrovna je prižgala svečo na mizi, sedla v naslanjač, dolgo gledala jeziček plamena – ki niti ni dosti utripal. Potem je previdno vzela eno izmed pisem, ga odprla, si ga ogledala in začela brati.

»Ljubi moj očka,« je brala Tatjana Petrovna, »zdaj je že mesec dni, odkar ležim v bolnišnici. Rana ni huda. Sicer pa se celi. Za božjo voljo, ne vznemirjaj se in ne kadi cigareto za cigareto. Prosim te!«

»Pogosto se spomnim nate, očka,« je brala dalje Tatjana Petrovna, »spomnim se na našo hišo in na naše mestece. Vse to je tako zelo daleč, kot da bi bilo na koncu sveta. Zaprem oči in tedaj vidim: odprem lesa, stopim na vrt. Zima je in sneg, toda stezica k stari utici nad pobočjem je skidana in grmičke španskega bezga pokriva ivje. V sobah so zakurjene peči. Diši po brezovem dimu. Klavir je končno uglasen in v svečnike si postavil vitke rumene sveče – tiste, ki sem jih prinesel iz Leningrada. In še tiste note ležijo na klavirju: uvertura k Pikovi dami in romanca Za bregovi oddaljene domovine. Zvoni zvonček pri vratih? Nisem ga utegnil popraviti. Ali bom še vse to spet videl? Ali se bom spet umival z vodo iz našega obcestnega vodnjaka? Ali bo spet voda tekla iz vrča? Se spominjaš? Oh, ko bi ti vedel, kako sem vse to vzljubil tukaj, daleč! Ne začudi se, toda pravim ti čisto resno: tega sem se spomnil v najbolj groznih trenutkih boja. Vedel sem, da ne branim samo vso državo, ampak tudi ta mali, meni najdražji kotiček – in tebe, in naš sadovnjak, in naše razkuštrane malčke, in brezove gaje za reko, in celo mačka Arhipa. Prosim te, ne smej se in ne zmajaj z glavo.

Ko bom prišel iz bolnišnice, me bodo verjetno pustili za kratek čas domov. Ne vem. Toda boljše je, da ne čakaš.»

Tatjana Petrovna je dolgo sedela za mizo, s široko odprtimi očmi je gledala skozi okno, kjer se je v gosti modrini začelo svetlikati. Premišljevala je o tem, da lahko vsak čas pripotuje s fronte v to hišo neznani človek in težko mu bo, ko bo v njej srečal tuje ljudi in ne bo videl vse ravno tako, kot bi hotel videti.

Zjutraj je Tatjana Petrovna rekla Varji, naj vzame leseno lopato in skida sneg s stezice, ki pelje k utici nad pobočjem. Utica je bila čisto trhla. Njeni leseni stebrički so posiveli, prekril jih je lišaj. Tatjana Petrovna je popravila zvonček nad vrati. Na njem je bil smešen napis: »Visim pri vratih – zvoni veseleje!« Tatjana Petrovna se je dotaknila zvončka. Zazvonil je z visokim glasom. Maček Arhip je nezadovoljno postrigel z ušesi in užaljeno odšel iz predsobe: vesel zven zvončka se mu je očitno zdel predzren.

Čez dan je Tatjana Petrovna, rdečelična, brhka, s potemnelimi očmi od vznemirjenja, pripeljala iz mesta starega uglasovalca, porusenega Čeha, ki se je ukvarjal s popravili petrolejskih in špiritnih kuhalnikov, igrač, harmonik in uglasovanjem klavirjev. Uglasovalec je imel zelo smešen priimek: Nevidal. Ko je Čeh uglasil klavir, je dejal, da je klavir sicer star, a zelo dober. Tatjana Petrovna je to vedela.

Ko je odšel, je Tatjana Petrovna previdno pogledala v vse predale pisalne mize in našla škatlo ličnih debelih sveč. Vtaknila jih je v svečnike na klavirju. Zvečer je prižgala sveče, sedla h klavirju in hiša se je napolnila z zvokom.

Ko je Tatjana Petrovna prenehala igrati in ko je ugasnila sveče, je v sobah zadišalo po sladkem dimu, kot od sveč ob novoletni jelki.

Varja ni vzdržala.

»Zakaj se dotikaš tujih stvari?« je rekla Tatjana Petrovni. »Meni ne dovoliš, a sama se jih dotikaš? In zvonca, in sveč, in klavirja – vsega se dotikaš. In tuje note si postavila na klavir.«

»Zato, ker sem odrasla,« je odgovorila Tatjana Petrovna.

Varji se je obraz zmračil, nezaupno jo je pogledala. Zdaj je bila Tatjana Petrovna najmanj podobna odrasli ženski. Vsa se je nekako svetila in je bila močno podobna tisti deklici z zlatimi lasmi, ki je izgubila

kristalni čevljiček na gradu. O tej deklici je Tatjana Petrovna pripovedovala Varji.

Še v vlaku je poročnik Nikolaj Potapov izračunal, da ne more ostati pri očetu več kot en dan in eno noč. Dopust je bil zelo kratek, potovanje mu je vzelo skoraj ves čas.

Vlak je pripeljal v mestece podnevi. Že na postaji je poročnik zvedel od znanega postajenačelnika, da mu je oče umrl pred enim mesecem in da se je v njihovo hišo vselila s hčerko mlada pevka iz Moskve.

»Evakuirana je,« je rekel postajenačelnik. Potapov je molčal, gledal je skozi okno, kjer so s čajniki tekli potniki, oblečeni v vatrane suknjiče in obuti v polstene škornje. V glavi se mu je vrtelo.

»Da,« je rekel postajenačelnik, »bil je dobrodušen človek. Pa ni dočakal, da bi spet videl sina.«

»Kdaj gre vlak nazaj?« je vprašal Potapov.

»Ponoči ob petih,« je odgovoril postajenačelnik, umolknil je in potem dodal: »Počakajte pri meni. Moja babnica vas bo napojila s čajem, nasitila. Ne splača se iti domov.«

»Hvala,« je odgovoril Potapov in odšel. Postajenačelnik je gledal za njim in zmajal z glavo. Potapov je šel skozi mesto k reki. Nad njo je viselo sivo nebo. Med nebom in zemljo je poševno naletaval redki snežec. Po blatni cesti so hodile kavke. Temnilo se je. Veter je pihal z nasprotnega brega, iz gozdov in izpihaval iz oči solze.

»Pa kaj hočeš!« je rekel Potapov. »Zamudil sem. In zdaj je vse to zame kot tuje – to mestece, ta reka in dom.«

Ozrl se je in pogledal na pobočje z mestom. Tam je bil sadovnjak, pokrit z ivjem, tam je temnel dom, a iz dimnika se je dvigoval dim. Veter je zanašal dim v brezov gaj.

Potapov je počasi stopil proti domu. Odločil se je, da ne bo vstopil v hišo, ampak šel samo mimo nje, morebiti bo zavil v sadovnjak in postal za hip v stari utici. Misel na to, da živijo v očetovi hiši tuji ljudje, ravnodušni ljudje, je bila neznosna. Najbolje je, da ničesar ne vidiš, da si ne zastrupljaš srca, da odpotuješ in pozabiš na preteklost!

»Pa kaj hočeš,« je pomislil Potapov, »z vsakim dnem si odraslejši, vedno bolj strogo gledaš naokrog.«

Potapov je prišel do doma v mraku. Previdno je odprl lesa, toda kljub temu je zaškripala. Bilo je, kot da je sadovnjak zatrepetal. Z vej se je usul sneg in zašušljal. Potapov se je ozrl. Proti utici je vodila očiščena stezica. Potapov je stopil v utico in položil roke na staro ograjo. Daleč, za gozdom, je motno rdečelo nebo – po vsej verjetnosti se je izza oblakov dvigala luna. Potapov je snel kapo in si potegnil z roko po laseh. Bilo je zelo tiho, samo spodaj, pod pobočjem so s praznimi vedri brenčale ženske, ki so šle po vodo k luknji v ledu.

Potapov se je z lakti oprl na ograjo in tiho rekel:

»Pa kaj hočeš?«

Nekdo se je previdno dotaknil Potapovega ramena. Ozrl se je. Za njim je stala mlada ženska z bledim, resnim obrazom, s toplo ruto na glavi. Molče je gledala Potapova s temnimi, pozornimi očmi. Na njenih trepalnicah in ličnicah se je topil sneg, ki je verjetno padel z vejic.

Pokrijte se,« je tiho rekla ženska, »prehladili se boste. In stopite v hišo. Tukaj ni treba stati.«

Potapov je molčal. Ženska ga je prijala pod roko in ga odpeljala po skidani stezici. Pri prekitem hišnem vhodu se je Potapov zaustavil. Krčevito ga je stisnilo v grlu, da je težko prišel do sape. Ženska pa je tiho spregovorila:

»To ni nič. In naj vam ne bo zaradi mene nerodno. Kmalu bo bolje.«

Zacepetala je z nogama, da bi stresla sneg z visokih galoš. V tem hipu se je v veži odzval, zazvenel zvonček. Potapov je globoko vzdihnil in si oddahnil.

Vstopil je v hišo, zamrmral nekaj nerazločnega, v veži slekel plašč, začutil slabotenj vonj po brezovem dimu in zagledal Arhipa. Arhip je sedel na divanu in zehal. Pri divanu je stala deklica, s kitkami in z veselim očmi gledala Potapova, a ne njegov obraz, temveč zlate našivke na rokavu.

»Pojdimo!« je rekla Tatjana Petrovna in spremila Potapova v kuhinjo.

Tam v vrču je bila hladna sveža voda, poleg je visela znana lanena brisača z všitimi hrastovimi listki.

Tatjana Petrovna je odšla ven. Deklica je prinesla Potapovu milo in ga gledala, kako se je umival, ko je slekel lahek vojaški suknjič. Potapova še ni minila zadrega.

»Kaj je tvoja mama?« je vprašal deklico in zdaj. To vprašanje je postavil samo zato, da je kaj vprašal.

»Ona misli, da je odrasla,« je skrivnostno zašepetala deklica. »A sploh ni odrasla. Še bolj je podobna deklici kot jaz.«

»Zakaj?« je vprašal Potapov.

Toda deklica ni odgovorila, nasmehnila se je in stekla iz kuhinje.

Potapov se ves večer ni mogel znebiti čudnega občutka, kot da bi živel v rahlem, toda zelo dolgotrajnem snu. V hiši je bilo vse tako, kot je želel videti. Prav tiste note so ležale na klavirju, prav tiste vitke sveče so gorele, prasketajoč in osvetljujoč majhen očetov kabinet. Na pisalni mizi so ležala njegova pisma iz bolnišnice, ležala so prav pod tistim starim kompasom, pod katerega je oče vedno polagal pisma.

Potem, ko so popili čaj, je Tatjana Petrovna spremila Potapova na očetov grob, ki je bil za gajem. Meglena luna se je že dvignila visoko. V njeni svetlobi so se medlo bleščeale breze in metale na sneg nežne sence.

Potem, pozno zvečer, ko je Tatjana Petrovna sedela za klavirjem in previdno prebirala tipke, se je obrnila k Potapovu in rekla:

»Meni se vendarle zdi, da sem vas že nekje videla.«

»Da, nemara res,« je odgovoril Potapov.

Pogledal jo je. Svetloba od sveč je padala postrani in osvetljevala polovico njenega obraza. Potapov se je dvignil, stopil po sobi od kota do kota in se zaustavil.

»Ne, ne morem se spomniti,« je rekel z zamolklim glasom.

Tatjana Petrovna se je obrnila, prestrašeno pogledala Potapova, a ni nič odgovorila.

Potapovu so postlali v kabinetu na divanu, toda zaspati ni mogel. Vsaka minuta v tej hiši se mu je zdela dragocena, zato je ni hotel izgubiti.

Ležal je in vlekel na ušesa tatinske korake Arhipa, tiktakanje ure in šepetanje Tatjane Petrovne – z varuško sta se nekaj pogovarjali za zaprtimi vrati. Potem so glasovi utihnili, varuška je odšla, toda pramen svetlobe pod vrati ni ugasnil. Potapov je slišal, kako šušljajo listi – Tatjana Petrovna je verjetno brala. Potapov je ugibal: morebiti ne leže zato, da bi ga lahko zbudila, ko bo treba na vlak. Hotel ji je reči, da tudi sam ne spi, toda ni se mogel odločiti, da bi jo poklical.

Ob štirih je Tatjana Petrovna tiho odprla vrata in poklicala Potapova. Premaknil se je.

»Čas je, vstati morate,« je rekla. »Smilite se mi, ker vas moram zbuditi!«

Tatjana Petrovna je spremljala Potapova na železniško postajo skozi nočno mesto. Po drugem zvonjenju sta se poslovila. Tatjana Petrovna je stisnila Potapovu obe roki in rekla:

»Pišite. Zdaj smo kot sorodniki. Ali ni res?« Potapov ni odgovoril nič, samo prikimal je. Čez nekaj dni je Tatjana Petrovna sprejela od Potapova pismo, ki ga je napisal na potovanju.

»Spomnil sem se, seveda, kje sva se srečala,« je pisal Potapov, »toda o tem vam nisem hotel govoriti tam, doma. Se spominjate Krima iz sedemindvajsetega leta? Bila je jesen. Stare platane v Livadijskem parku. Mračno nebo, blede morje. Šel sem po stezi v Oreando. Na klopi ob stezici je sedela deklica. Imela je po vsej verjetnosti kakih šestnajst let. Zagledala me je, vstala in mi šla naproti. Ko sva prišla drug do drugega, sem jo pogledal. Mimo mene je šla hitro, lahkotno, v roki je držala odprto knjigo. Ustavil sem se in dolgo gledal za njo. Ta deklica ste bili vi. Nisem se mogel zmotiti. Tedaj sem gledal za vami in občutil, da je šla mimo mene ženska, ki bi lahko spremenila vse moje življenje in mi hkrati dala neizmerno srečo. Razumel sem, da lahko vzljubim to žensko z vsem svojim bitjem. Tedaj sem že vedel, da vas moram najti za vsako ceno. Tako sem takrat mislil, toda kljub temu se nisem premaknil z mesta. Zakaj, tega ne vem. Od tistih dob sem vzljubil Krim in stezico, kjer sem vas videl samo za trenutek in izgubil za vedno. Toda življenje se mi je milostno nasmehnilo, srečal sem vas. In če se bo vse srečno končalo in če boste potrebovali moje življenje, bo to seveda lahko vaše. Da, našel sem na očetovi pisalni mizi odprto pismo. Vse sem razumel in se vam lahko samo oddaleč zahvalim.«

Tatjana Petrovna je odložila pismo, z meglenimi očmi je pogledala skozi okno na zasneženi sadovnjak in rekla:

»Moj bog, še nikdar nisem bila na Krimu. Nikdar! Toda ali ima to zdaj sploh kak pomen? Ali se mu splača dokazovati zmožnost? Njemu in meni!«

Zasmejala se je in si zakrila oči z dlanjo. Za oknom je gorela medla večerna zarja in nikakor ni hotela ugasniti.

JELENA VEČTOMOVA

IZ LENINGRAJSKIH BLOKADNIH
ZAPISKOV

Ponedeljek, 18. januarja 1943

Vsemu navkljub

Ob pol petih sem odšla spat. Nekdo trka na vrata. Ilja Gruzdev: »Jelena Andrejevna! Blokada je prebita! Kličejo nas po radiu!«

Skočila sem pokonci. Prebudila sem svoje. V plašču, brez vojaškega suknjiča, in kdove zakaj s tremi rokavicami v žepu, in kot se je pozneje pokazalo, brez nogavic, v polstenih škornjih, sem planila na ulico. Noč je bila svetla, snežena.

»Danes bo šlo brez dovolilnic. Kot da je velikonočna noč!«

Objela sva se, pozdravila drug drugega. Pristopil je Boris Četverikov. Na Italijanskem mostu nas je zaustavila patrolja. Preverili so dokumente in nam tudi čestitali.

Blokada je prebita! Pri radiu so vse spuščali v studio. Bledi, upadli, bleščeči obrazi. Poljubljamo se z Oljo Berggolc, Borjo Liharevom, Babuškinom. Iz zvočnikov se slišijo parole, pesmi, glasba – brez prestanka, potem spet govori pisateljev, borcev.

Treba je delati to, kar je zate najbolj preprosto – pri mikrofonu sem na hitro zložila dvanajst vrstic in prebrala:

»Prijetelj moj, tovariš za obročem!
Si slišal moj glas iz Leningrada?
Daj mi roko, prebita je blokada!
Poglej v obraz, raduj se s srcem!

Prelita kri poziva k maščevanju.
Na praporih polkovnih zastav.
Na veke ubijalcem ni oproščanja.
Prebita je blokada. Mi gremo.

Tovariš, mi gremo naprej!
Nazaj poti ni čez prepad.
Moj sinek – Leningrajčan – spi in ne ve,
kako je danes srečen Leningrad!«

Nastopili so še drugi. Bili so ganjeni. Gruzdev ni mogel zadržati solz, a ne samo on. V studiu je grela pečka. Uredniki glasbenih oddaj so jo kurili s treskami. Mi smo plesali, hodili po tihih preprogah in se, razumljivo, objemali: »Dočakali smo! Ni bilo vse zaman!« Da, ni bilo zaman.

V kabinet Širokova so kar naprej prihajali novi pisatelji, ranjeni borci, inženirji, glasbeniki. Ko so se zvrstili pri snemanju oddaje, so ostali v studiu in poslušali tovariše.

1943, 1944

Kot dopisnik sem takoj dobila nalogo odpotovati na oddajno točko in sestaviti poročilo o borcih, ranjenih v preboju.

Preboj je bil vsega skupaj na štirinajstih kilometrih, toda odprl se je svet, ki ga je bilo nemogoče objeti z očmi. V obkoljenem Leningradu je ostalo le štirideset pisateljev. Ni bilo elektrike. Pozimi enainštiridesetega leta celo časopisi niso izhajali – mi pa smo delali na radiu, brali v bolnišnicah in v vojaških formacijah. Niso vozili tramvaji – hodili smo peš, veliko, veliko kilometrov. Pa nismo zgubili smisla za humor. Ko je začel voziti prvi tramvaj, je nastal pregovor: »Če je čas, se pelji s tramvajem, če ga nimaš – pojdi peš.« Zaradi alarmov so se tramvaji kar naprej zaustavljali, potnike so pošiljali v bombna zaklonišča. Ne glede na bombardiranja in artilerijsko obstreljevanje in še posebej ne glede na budnost miličnikov, smo vendarle pospeševali korak čez prehodna dvorišča in razvaline.

V zaledenem Domu pisateljev smo celo v prvi, najstrašnejši blokadni zimi imeli literarne večere in ocenjevali nove rokopise. Hmeljniki je zbudil začudenje pri vseh, ko je nastopil kot v mirnem času v sami obleki, brez plašča, medtem ko so bile vse stene pokrite z ivjem.

Na mizicah pri vratih zaprtih trgovin so prodajali knjige. Imam knjižico Majakovskega z obžganimi platnicami – rešili so jo ob požaru Tiskarskega dvorca.

... Leningrajčani razkrivajo skrito duševno moč. Zdi se, da prevajalka A. Kuroševa piše pesmi. In kako mogočne! In te pesmi poznajo samo nekateri.

Ko sem se vrnila domov, je telefoniral P. V. Ševcov, komandant ladje Marti, podmornice za polaganje min. Njene zgodovine pa Jura* ni utegnil končati. Zato je Pubalt** na vztrajno zahtevo Višnjevskega izdal naročilo, naj zgodovino te ladje dokončam jaz. Ševcov je poslušal našo oddajo.

Neverjetna koncentracija volje samo ob misli: »Zmagati!« S Ševcovom sva se spomnila mornarja rdeče vojne mornarice Husainova. Bil je ubit v boju. Zlomilo mu je hrbtenico. Toda ko se je zaslišal nov alarm,

se je Husainov začel dvigati s palube. To je več kot – »Preden mrtvi padejo, naredijo korak naprej!«

Vsakdo izmed nas ima desetkratno zadolžitev. Jaz imam Pubalt, radio, zgodovino poklicne srednje šole, mestni komite pisateljev, biro propagande SP.

Petindvajsetega decembra sem vstopila v sobo pisateljske skupine v Pubaltu. L. Uspenski je videti celo v uniformi kot civilist. Pokazal je vse, kar je imel v žepih: cigaret-nico – veliko kovinsko škatlo in vžigalnik. Njegova ura gre po uralskem času, kjer živi zdaj njegova družina. Od nekod je pripeljal šofer dve majhni jelki – eno mi je skupina podarila za Serjožka.

Tretjega januarja so v Domu pisateljev pripravili jelko za naše otročičke. Neevakuiranih je približno vseh skupaj 10–12. Vsi so mirni. Toda E. V. Družinina jih je razveselila. Jelko je okrasila s svojimi rokami.

Pretresamo pisateljsko ustvarjalno delo. B. Timofejev je bral svojo pesnitev, V. Družinina smo brali dva večera. Električne luči je zmanjkalo – nadaljevali smo v temi. Čudovite verze je prebrala N. Krandijevskaja! V salonu je postavljena pečka. Okrog nje smo v kožuhih in plaščih.

Noč 18. januarja ne sme biti pozabljena. Radio ne umolkne. Vznemirjeni Leningrajčani na ulicah, osvetljenih z mesečino. Zdaj je treba samo pisati in pisati. Ne samo o suhozemski vojski in mornarici, ampak o ljudeh, ki se ukvarjajo z najbolj miroljubnim delom, o tistih, ki niso prenehali delati v našem mestu. Kako težko jim je delati! Vse v Litfondu nas zdravi ginekologinja R. M. Bekker – moške, ženske in otroke. Na srečo pa je bila prej krajevni zdravnik, kar pomeni – zdravnik za vse. Naj bo obstreljevanje še tako strašno, ona prihaja; s profila je podobna Danteju, v njenih ustih je vselej lepa beseda. Ne vem, kaj bolj pomaga: njen topli odnos do ljudi ali zdravila. Sama ima zlomljeno roko. Vseeno hodi – zdravi.

Čisto neznatni ljudje, brez kakega poklica, pomagajo Leningradu. Mama je s sosedami ustanovila zdravstveno postajo, kjer dežura.

Razen vojaških bolnišnic delajo civilne zasilne bolnišnice – rešujejo ljudi smrti, rešujejo ranjence na ulicah, po domovih, otroških vrtcih. Po šolah teče pouk, dela celo modni salon na Nevskem 12, dela celo otroška baletna skupina Obranta.

* Jurij Inge (1905–1941) – mož pisateljice in pesnice Večtomove, znan leningrajski pesnik in pisatelj. Junaško je padel v bojih za Tallinn-Kronstadt. V bojih s hitlerjevci je padlo okrog 400 sovjetskih pisateljev.

** Politična uprava baltiške flote.

Po prvi zimi je bilo važno vrniti ljudi k življenju, vdahniti jim pogum, jim pomagati pridobiti dostojen videz, saj smo preživeli zimo brez kurjave, skoraj brez vode, skoraj brez hrane. Težko je bilo celo obleki ohraniti dostojni videz, pospravljati stanovanja, umivati se. Kljub vsemu smo mesto obvarovali pred infekcijami. Ni bilo nobenih epidemij. Dekleta pri protiletalski obrambi, civilna milica, vodje prehrane, bolniški delavci – vsi so pazili na sanitetni red.

Kakor hitro je Fadejev zagledal pisatelje, je takoj dal ukaz: »Odlikovanja! Odlikovanja vsem! Treba se je obleči...«

Direktor 15. srednje obrtne šole V. I. Anaškin je vprašal mojstra Samarina: »Kaj bolj učinkuje na oslabelega človeka – solze ali pesmi?« In je odgovoril sam: »Pesmi!«

Bilo je v februarju 1942.

Nabrekli obrazi, počasni gibi obeh govnorikov. Dvorišče, zasuto s črnim snegom. Toliko bolj je bila to slutnja preloma. V začetku vojne je bila večina obrtnih šol evakuirana. Tiste, ki so ostale, so prestajale vse težave obkoljenega frontnega mesta.

V šoli je fantastično življenje. Podobni sencam so ljudje prihajali na repetitive. In zares je čudno – z vsakim dnem je stvar postajala živahnejša. Dijaki so gledali veselejše, čeprav so dobivali takšen dnevni obrok kot prej. In 23. februarja je stražne miličnike presenetil nenavaden prizor. Dijaki so s pesmijo na ustih korakali v šolo. Imeli niso niti šalov niti rut, zamotanih okoli glave. Čiste progice belih ovratnikov so obkrožale tanke vratove. Fantje so bili dostojno ostriženi. Korakali so v vrsti in peli. Peli! To je bilo tako nenavadno, da so jih miličniki pozdravljali z dvigom roke h kapi.

V jedilnici je igral orkester. Natakariče v belih čepicah so prinašale mikroskopske porcije prazničnega kosila iz trojne jedi.

Od tega dne je šola razvila živahno dejavnost, začela je obnavljati delavnice, delati.

Nekako tedaj – pozimi 1941/42, je komandir smučarskega oddelka Obrant dobil bojno nalogo:

»Ste vi baletni mojster?« ga je vprašal načelnik političnega oddelka, »tega se je treba spomniti. Takoj je treba organizirati agitacijski vod.«

V Leningrad je Obrant prispel ponoči. Mesto se je zdelo izumrlo. A prav tu bi moral najti ljudi, ki bi igrali, peli in plesali. Ob-

rant je odšel v Dvorec pionirjev, čeprav je vedel, da je dvorec »konserviran«. Kljub temu je tam ostala peščica ljudi, ki so ga varovali.

Prijatelji so pričakali komandirja pri pečici tako, kot da se ni nič zgodilo, kot da gre še vse po starem, kot tedaj, ko je še sam delal tu. Vso noč so se pogovarjali. Umirjeni, čudoviti ljudje – shujšani, v sivih vatiranih jopičih – so sanjarili o tistem času, zaradi katerega je mogoče vse prestopiti. Ko je baletna mojstrica Varšavskaja do konca poslušala, zakaj se je pripeljal Obrant, je trdo spregovorila: »Plesali bodo naši otroci!«

Zjutraj so odšli pedagogi iskat tiste, ki niso bili evakuirani. Otroke so pripeljali na sankah, tako so bili slabi. Poklicali so zdravniške iz bolnišnice, ki je bila v dvorcu. Ti so samo zmajevali z glavami. Komanda je sprejela otroke za gojence in jih odpravila v zasilno bolnišnico. Tam so si hitro opomogli. Pedagogi so začeli sestavljati učni program. Vera Mefodjeva, Valja Štejn, Feliks Morelj so postali člani agitacijskega voda. Delali so v armadi in nadaljevali z učenjem. Živel so v zaselku Ribackem. Zato se jih je prijel vzdevek Ribice. Kakšno nprstveno moč je treba imeti, kakšno neomajno vero v pomembnost lastnega dela, da ustvariš tak čudež.

Tovarna je že drugič gorela. Fašistična letala je nikakor niso hotela pustiti pri miru. Vžigalne bombe so neprestano padale na tovarniške zgradbe. Tik ob tovarni se je razprostiralo veselo delavsko mesto. Lesene družinske hiše z vrtniki bi lahko zdaj zagorele kot škatice vžigalic.

Dežurni gasilci še niso utegnili prispeti na svoja mesta, ko so fašisti že začeli viharno obstreljevati.

Iz barake, ki je stala poleg, so bežali borci komsomolskega polka. Kot trstikovci tenak politični vodja Averbah je kričal:

»Ne izgubljajte hladnokrvnosti! Rešujte strehe nad glavo!«

Po zraku so letali goreči koščki bombaža. Ogenj se je plazil k skladiščem za surovino. Grozil je, da bo sežgal vse mesto.

Borci so se razkropili po ulici. Živahno so se vzpenjali na strehe in delali žive verige, da bi si lahko podajali vedra z vodo. Delala je sama nezrela mladina – šolarji, vajenci.

Katja Volgina je ena izmed zadnjih zbežala iz barake. Brala je botanični učbenik in

sedela pri zasilni peči, ko se je začel preplah. Odložila je knjigo, se hitro oblekla, se ozrla, ali morebiti ni česa pozabila. V kotu na steni je visela kitara, okrašena z velikim sinjim trakom. Novi čevlji so se valjali pod mizo. »Oh, nisem jih pobrala!« je pomislila Katja, toda za zadrževanje ni bilo več časa. Zamahnila je z roko: »Potem!«

Pritekla je v temno ulico, takoj je zaslišala Averbahov glas, skočila k bližnji hiši, da bi dobila mesto v verigi. Tistim, ki so delali spodaj, je bilo laže, tistim, ki so stali više, je bilo vroče. Volgina je dvignila polno vedro vode, in ko ga je oddala, je opazila, da se tanke noge njene sosede kadijo. Nogavice bodo vsak čas začele tleti zaradi bližnjega ognja. Pljusnila je vodo na tanke noge in oddala vedro.

Postajalo je vedno bolj vroče.

Goreči bombaž so lovili, teptali, polivali. Na vsaki strehi so gasili po pet, šest ognjenih zbljev. Prebivalce mesteca so odpeljali. Njihovo premoženje je bilo treba rešiti za vsako ceno.

»Dekleta! Kaj se dogaja!« je kriknila Vasiljeva in celo odrevenela za sekundo. Ogenj je preskočil h komsomolski baraki. Tam ni ostal nihče. In tja nihče od njih ni mogel iti. Iti – to bi pomenilo zapustiti svoje mesto.

»Volgina! Tam so vendar še vse naše stvari...«

»Razumem, a to pomeni, da jih pustiš. Žal mi je za kitaro,« je zakričala in se nenadoma spomnila čevljev – novih, sivih z belimi našivki in šiljasto peto. Šlo ji je na jok. Čudoviti čevljički, o katerih je tako dolgo sanjarila in jih navsezadnje le kupila. »Pa naj zgorijo!« je pomislila in že začudila, da se ji je začela jopica dimiti. Potisnila je stran obnemoglo sosedo in se postavila na njeno mesto.

Močan blisk je švignil iz okna v baraki. Očitno je bilo, da je plamen že dolgo brodil in vrtal v baraki in da je zdaj planil čez streho.

S komsomolsko barako je bilo konec. Bombaž je padal na strehe vedno bolj redko. Gasilske ekipe so obvarovale tovarno in mestece. Ostalo je nepoškodovano, s črnimi sledovi saj in izlite vode.

Topovske granate so padale čisto blizu. Politični instruktor Averbah, vedno tako čist in eleganten, je šel mimo po ulici ves sajast, v raztrgani vojaški bluži.

Drug za drugim so borci prihajali k njemu, dokler se niso zbrali vsi. Leseno mestece je ostalo nepoškodovano. Poteptani vrtovi so dišali po mokri jesenski zemlji. Zdaj je bilo mogoče živeti, si oddahniti, delati. Obstreljevanje se je končalo. In lahko si zadihal v jutranji tišini.

»Počivat?« se je pošalil Averbah z dekletimi.

»A kam?«

Nikamor se ni bilo mogoče vrniti, in borci so se napotili k tovarni.

Bomba je prebila strop in poškodovala cevi centralne kurjave. Voda je vdrla v znani krojaški salon na Nevskem 12. Vedno bolj je tekla in zalivala skladišča in prikrojevalnico. Do pred kratkim je bila samo trgovina. Poliran les lesenih opažev in mavčne figure na stropu so se zrcalili v vodi, ki je že napolnila poslopje.

Skladišče in delavnica sta bila prej v Gostinem dvoru. Po požaru so delavke na svojih rokah privlekle semkaj bale z blagom. Tu jih je zalila voda.

Zdaj so se težke bale zlate trikotaže že potapljale v moten tok vode. Razrezani in ukrojeni kosi tkanine so plavali po vodi kot odpadli cvetlični listki. Tisto, kar naj bi postalo obleka, je razpadalo na sestavne dele. Delo zadnjih dni je bilo uničeno.

Marija Mihajlovna Školova, direktorica kombinata, in Natalija Viktorovna Voskresenskaja, poslovodkinja trgovine, sta takrat dežurali na stražnem stolpiču. Ko so jima sporočili, kaj se je zgodilo, sta zdrveli navzdol.

Vso noč, medtem ko je ekonom Frolov popravljaj razpokane cevi, sta skupaj s trgovsko pomočnico Frag vlačili iz skladišča težko, še ne premočeno trikotažo, reševali sta tisto, česar se voda še ni dotaknila.

Previdno, z zaledenelimi prsti so ženske ožemale ukrojene kose tekstila. In zjutraj, po naprespani noči, so skrivale drhteče roke v žepih plašča. Natalija Viktorovna je pričakala delavke z besedami: »Glavo pokonci, ne obupajte!«

Marija Mihajlovna pa je sama odveklala mokre bale domov. Njeno malo stanovanje je postalo pralnica. Na dolgih vrvicah so se sušili skrbno oprani kosi trikotaže, tako da se ni, hvala bogu, zdrgnila niti ena pentlja. Vse je bilo obvarovano.

»Madež na blagu je lahko odstraniti, sled na srcu nikdar,« je dejala stara blagajničarka in zmajala z glavo.

Položaj v mestu je postajal vedno težavnejši. Surovin ni bilo mogoče nabaviti od nikoder.

Krojaško delavnico bi bili lahko preprosto zaprli. Lahko bi se sklicevali na to, iz glavnega oddelka v upravi ne dobijo navodil. Kljub temu so ljudje nadaljevali delo.

Pokvarila se je centralna kurjava. Ni bilo elektrike. Voskresenskaja je primaknila tik k vratom dve mizici za prodajalko in blagajničarko. Pri nejasni svetlobi kratkega zimskega dne se je nadaljevalo delo.

V zaledenelih delavnicah je postalo nemogoče šivati. Stanovanje Marije Mihajlovne se je zdaj spremenilo v prikrojevalnico. Vodilna šivilja Jelizaveta Ivanovna Stulova je delala tu, ko je postala prikrojevalka. Krojačice so delale vsaka na svojem domu pri leščerbah. Neizčrpna življenjska sila je poganjala utrjene, shujšane ljudi.

Tramvaji niso vozili. Ljudje so se vpregali v sanke, nihče se ni hotel vdati. Stražnih mest niso hoteli zapustiti ne ob bombardiranju ne med močnim obstreljevanjem. V prikrojevalnico so privlekli pečke, Marija Mihajlovna pa je na saneh pripeljala muhaste vezilne stroje. Trikotažo so vozili z Rdeče zastave.

Prvovrstna vezilja – umetnica Košutina, je začutila, da postaja slepa. Tipaje se je pritožila do stanovanja na Suvorovskem prospektu, nato pa potrkala z oteklo roko na vrata Školove.

»Kaj storiti?«

»Si bova že domislili, domislili,« jo je vznemirjujoče prepričevala Marija Mihajlovna. Ta majhna ženska, komunistka in Leningrajčanka, je verjela, da se vedno najde izhod. Samo želeti si je treba to.

Košutino so spravili v zasilno bolnišnico in poklicali zdravnike. Vid se ji je zboljšal.

Spomladi je Marija Mihajlovna pisala svoji evakuirani hčerki: »Draga Belka! Pri nas je vse dobro.«

Kako si je želela, da bi hči vedela vse, toda stiskala je zobe, in globoka brazda se ji je zarežala ob ustnicah. »Naše delavnice so hoteli zapreti, mi pa zdaj razširjamo proizvodnjo. Pripelji se in boš videla!« Zamislila se je, gledajoč v ugašajočo žerjavico v zasilni pečici. »Svojo sliko ti bom poslala drugič.«

Kosmato ivje je prevleklo vse poslopje.

»Nikdar si nisem mislila, da bomo imeli pri nas stene delavnice pokrite s plišem,« se je šalila Stulova, ko je sprejemala naročila pri mojstricah.

Prvega maja dvainštiridesetega so sneli lesene opaže z izložbenih oken. Sonce je pokukalo skozi okno, začelo segrevati bele stene in vrste oblek na lesenih lutkah. Obleke pa ne visijo dolgo. Nikdar jih ne morejo dovolj prinesiti. Kroji so sicer skromni, a imajo vendarle različne oblike. Spomladi hočejo ženske obleči nove obleke, ne glede na obstreljevanje. Tako kot tankisti, ki so popravljali tank pod obstreljevanjem, so tudi delavke krojaškega salona vztrajale pri svojem delu, saj jim je prinašalo precej življenjske radosti. Vstopile so pripravljene v drugo blokadno zimo, celo delavnico jim je uspelo segrevati. Pri njih gori električna luč. One se ne vdajo.

V Leningradu deluje nekaj gledališč, filharmonija in nekaj ansamblov zabavne glasbe. Bila sem na koncertu A. S. Jegorove. To moram opisati.

Aleksandra Stepanovna se je vzpela na tovornjak, odpela ovratnik kožuščka in zapela pred borci. Bilo je tako tiho, da je po trdi in tenki ledeni skorji zašušljajl sneg, ki je padel z veje. Poslušalci je niso hoteli pustiti, da bi odšla. Ko se je Jegorova zjutraj prebudila doma v Leningradu, ni mogla spregovoriti niti besede. Glasu, ki se ga je spominjala armada, ni bilo več.

Na odločno zahtevo zdravnikov je morala molčati dva meseca. Hvala bogu, zdaj je spet na sceni, spet je v ledenih dvorinah, kjer sede blede, zabuhli ljudje, v plaščih in kožuhih, v polstenih škornjih, v rokavicah, kjer se sapa v oblačkih vije proti odru.

Majhna ženska – violinistka, z rokami, posinjelimi od mraza, dviga lok in lahka, poskočna glasba Sarasate vzletava, razgibava ledene stene dvorane za komorno glasbo. Leningrajčani pozabljajo na glad, hlad in bombardiranje.

Jegorova si je napudrala roke, da bi v dvorani ne videli, kako škrlatne so od mraza. Iz njenih ust se kadi para. Težko se premika. Toda to ve samo ona. In v tem ledenem hladu vzletava, poskakuje njen glas. In ljudje se smeji, poslušajo, gledajo visoko, vitko žensko v črni večerni obleki s slepeče belimi našivki. Postaja jim laže.

Ko je vojaški dopisnik vprašal Aleksandro Stepanovno, kakšno bojno nalogo je

imela v okupiranem Leningradu, je odgovorila:

»Ali mislite na to, kako sem se plazila pod obstreljevanjem? Ali kaj podobnega? Nikamor se nisem plazila. Nisem se prebila iz obroča. Tega ne zmorem, ne znam. Jaz sem umetnica.«

Avtomatično je ugasnila radio, ki je oddajal signal za zračni preplah. Nataknila si je rokavice in odšla ven. To je disciplinirana in natančna ženska, niti enkrat ni zamudila na delo ali odbila koncerta.

Hkrati z njo nastopa komponistka Vera Armand. Nekoč sta bili v bolnišnici pri mornarjih. Kapitan tretje stopnje je vprašal, kot da bi se opravičeval: »Ne boste užaljeni? Ali lahko zapojete samo za enega človeka? Ima meningitis, zaradi rane je apatičen, zdravniki priporočajo, da bi poskusili...«

Ko je Jegorova končala koncert v dvorani, je brala in pela samo za enega.

Ravnodušni bolnikov obraz je komaj opazno oživel. Potem se je nasmeš dotaknil ustnic, ranjenec se je zasmejal.

Ko si je opomogel, je dejal, da je bilo to srečanje zanj kakor čista studenčnica.

Kirurginja Ogloblina je končala medicinsko fakulteto pred tridesetimi leti. Bila je študentka znamenitih zdravnikov, postala je odličen diagnostik in je vzgojila na stotine zdravnikov. Ob prvem zračnem preplahu je odšla prenočevat v bolnišnico Erismana, od koder ni odšla nekaj mesecev. Preutrudljivo delo jo je zlomilo, zato se je morala zdraviti kar tam. Kakor hitro si je opomogla, je spet zavzela svoje mesto v operacijski sobi.

Ena izmed prvih bomb, težka celo tono, je padla na področje bolnišnice in ni eksplodirala. Zarila se je globoko v močvirno zemljo. Treba je bilo izkopati veliko jamo, »operirati« tla, podložiti pod tujek, ki je grozil s smrtjo in razdejanjem, sani, da bi ga lahko izvlekli. Ta operacija je zahtevala nekaj dni in noči dela.

Zdaj je okrog tega mesta ograja.

Ogloblina ni sodelovala pri odstranjevanju bombe, pač pa je bila za operacijsko mizo. V operacijski sobi so se razbila vsa stekla. Trikrat so bombe in topniške granate opustošile zgradbe, v katerih je delala Zinaida Vasiljevna. Namesto stekla so vstavili furnirane deščice, pozneje pa kamenje. Razbita je bila operacijska soba, uničeni so bile dragoceni instrumenti, aparature in

preparati – oskrbeli so drugo. A tudi ta je bila razdejana. Kirurgi so se preselili v tretjo. Medtem so popravljali prvo, toda ko se je Ogloblina nameravala preseliti tja, je topniški zadetek razdejal tudi to. Delo kirurgov se ni zaustavilo niti za en dan. Ranjence odnašajo na nosilih stran od obstreljevanja.

Amputacije, resekcije, odstranitve drobcev, vsakršne operacije potekajo v težkih okoliščinah, v boju kirurga s smrtjo.

Naključje je hotelo, da so po obstreljevanju pripeljali v bolnišnico ranjenega dečka, sina našega predstavnika v tujini. Deček je bil v Rotterdamu, ko so fašisti zverinsko bombardirali to mesto. Na poti domov ga je ves čas zasledovalo obstreljevanje in bombardiranje, kot da bi se sovražnik kot lovec podil za njim, da bi ga dohitel šele v Leningradu. Dečka je rešila Ogloblina.

Drugega dečka, Leningrajčana, je zadel drobec na stopnicah, ko je hitel v letalsko zaklonišče. Njegove mame ni bilo doma. Pritekla je v bolnišnico šele potem, ko ga je Ogloblina že operirala in ko njegovo življenje že ni bilo več v nevarnosti. Fantka pa je bilo strah:

»Mama, kaj je s kartami? Nisem jih vzela s sabo, zato so jih bombe uničile.« Mama mu je lahko odgovorila, da so živilske karte nepoškodovane.

Življenje so reševale tanke, mirne, prečudovite roke. Njih umirjenost je skoraj neverjetna. Takšni so bili Leningrajčani, delali so za vsako ceno, dihalo blokadni zrak, obvladovali svoje gibe, si z voljo podrejali vsakršen nemir.

Častna beseda, Leningrajčani si niso mogli jasno predstavljati tega dne. Nenadoma se je začel rafalni topovski ogenj in se ni zaustavil več kot dve uri. Sedil je kratek odmor – potem pa spet ves dan bobnenje. Padlo je Krasnoje selo in prodor je napredoval, napredoval...

Ko je radio sporočal, da je prebita blokada, sva šla s Serjožkom ravno iz otroškega vrtca. Zavila sva na Nevski prospekt, pohitela k Dvornemu trgu. Od vseh strani so se zgrinjali ljudje. Bilo jih je vedno več. Toda kako malo jih je bilo v primerjavi z mirnim predvojnim časom. Kako malo nas je ostalo v Leningradu!

Komaj sva stopila na trg, so že zagrmeli iz topov prvi streli raket z bengaličnim ognjem kot pozdrav uspešnemu preboju. Raz-

nobarvne zvezde so takoj osvetlile nebo. Serjožek je umolknil od navdušenja. Tedaj sva ravno stala med topom in vzpenjajočo se raketo, ki se je razletela v zlatih iskrah. Sergej je samo vprašal:

»Kaj pa je to, kar zavija tako kot grana-
ta?«

Kako žvižgajo topovske krogle, to ve. Deček je bil osupel. Očaran. Leningrad je bil svetel, bleščeč, zadimljen, ves v zvezdah.

»In če se tako velike zvezde ne obdrže na nebu, bodo menda tiste male, stalne zvezde, padle z neba?«

Stala sva sredi prazničnega mesta, tam, kjer sva tolikokrat bila z Jurijem.

V Moskvi so izdali Jurijevo izbrano delo, knjigo Časopis straže.

Na hitro jo je pripravil za tisk Zenkevič. Hvala mu! Prišel je telegram od Fadejeva: »Draga Lena, čestitam ti za zmago v Leningradu. Jurijeva knjiga je izšla o pravem času.«

ALEKSEJ TOLSTOJ

Ruski značaj

Ruski značaj, to je za kratko pripoved preveč širok pojem, toda kaj storiti – pravzaprav se hočem z vami pogovoriti o ruskem značaju.

Ruski značaj! Pa ga poskusi opisati... Ali naj pripovedujem o velikih junaških dejanjih? Teh je toliko, da se lahko zgubiš, saj ne veš, katerim bi dal prednost. Iz zadrege me je izvelkel neki moj prijatelj, ki mi je povedal kratko zgodbo iz svojega osebnega življenja. Kako je tolkel Nemce – o tem ne bom pripovedoval, čeprav nosi zlato zvezdico in ima polovico prsi v odlikovanjih. To je preprost, tih in navaden človek – kolhovník iz privolškega mesteca v Saratovski oblasti. Toda od drugih se razlikuje po krepki, harmonično razviti postavi in lepoti. Dogačalo se je, da si se zastrmel vanj, ko je lezel iz kupole tanka, saj se ti je zazdel kot pravi bog vojne! Skoči z oklepa na zemljo, sname čelado z vlažnih kodrov, si obriše z zguljenim rokavom umazan obraz in se ljubeznivo nasmehne.

V vojni postanejo ljudje boljši, saj se neprestano vrtijo okrog smrti, od njih odpadejo vse neumnosti, kot bolna koža po izdatnem sončenju, a v človeku ostane jedro. Razumljivo, ta ima jedro močnejše, drugi slabše, toda tisti, ki imajo jedro s pomanjkljivostjo, si prizadevajo, da bi bili vsaj dobri in zvesti tovariši. Moj prijatelj, Jegor Dromov, pa je bil že pred vojno resnega obnašanja, nenavadno je spoštoval in ljubil mater Marjo Polikarpovno in svojega očeta Jegora Jegoroviča. »Moj oče je trezno misleč človek: prvič, spoštuje sebe. Pravi mi: 'Ti sinek, boš veliko videl na svetu, prišel boš tudi v tujino, a bodi ponosen na svoj ruski rod'...«

Imel je nevesto iz iste vasice na Volgi. O nevestah in ženah pri nas govorijo veliko, posebno če je na fronti zatišje, če je zelo mrzlo in v zemljanki brli ogenj, potreskava pečica in so ljudje že povečerjali. Tu povedo take stvari, da zavzeto poslušáš. Začnejo na primer: »Kaj je to ljubezen?« Prvi reče: »Ljubezen nastane na osnovi spoštovanja...« Drugi: »Ni govora, ljubezen je navada, človek ne ljubi samo žene, temveč očeta in mater in celo živali...« »Fuj, no-rec!« reče tretji, »ljubezen – to je tedaj, ko v tebi vse kipi, ko hodi človek kakor pijan...« In tako filozofirajo uro, dve, dokler se ne vmeša podoficir in z ukazovalnim glasom ne določi samega bistva... Jegoru Dromovu je bržkone nerodno ob takih po-

govorih, samo mimogrede mi je povedal o nevesti, češ da je zelo dobra deklica, in če je rekla, da ga bo čakala, ga bo gotovo dočkala, čeprav bi se vrnil z eno nogo . . .

O vojaških uspehih tudi ni maral govoriti na dolgo in široko. »Takšnih stvari se je neprijetno spominjati!« Namrščil se je in si prižgal cigareto. O borbenih uspehih njegovega tanka smo zvedeli iz besed tankovske posadke. Posebej močno je presenečal poslušalce voznik Čuviljov.

«. . . Razumeš, komaj smo se s tanki postavili v vrsto, že zagledam, da leze izza hriba . . . Zavpijem: 'Tovariš poročnik, tiger!' 'Naprej,' zakriči, 'na vese plin!' . . . Pa zapeljem skozi jelov gozdček, se zamaskiram – peljem desno, levo . . . Tigrovo cev sem potegnil, da je bila kot slepa, udarila je mimo . . . In potem ga tovariš poročnik useka v bok – drobci letijo na vse strani! Pa kako ga je udaril po kupoli – razbil mu je rilec . . . Ko ga je udaril tretjič, je iz vseh lukenj tigra planil gost dim – plamen je zabuhtel iz njega sto metrov navzgor . . . Posadka je zlezla skozi rezervna preklopna vratca . . . Vanka Lapšin je zapel z mitraljezom, obležali so, brcali z nogami . . . Razumeš, za nas je bila pot očiščena. Čez pet minut zletimo v vas . . . Boril sem se na življenje in smrt . . . Fašisti se razbežijo na vse strani . . . Ogabno, razumeš, nekateri skačejo brez škornjev, v spodnjih hlačah, da prasnejo v smeh! Vsi tečejo k skednju. Tovariš poročnik mi da povelje: 'No, premaknite se k skednju.' Cev sem obrnil z največjo hitrostjo, zadel sem ob skedenj . . . Dragi moj! Po oklepu so zabobneli tramovi, deske, opeka, fašisti, ki so sedeli pod streho . . . In jaz sem to še malo zavrval z zemljo, drugi so dvignili roke – in Hitler je bil kaput . . .«

Tako se je vojskoval poročnik Jegor Dromov, dokler ga ni zadela nesreča. Med kurskim spopadom, ko so Nemci že močno skrvaveli in jim je šlo za nohte, je zadela njegov tank granata na hribčku sredi polja pšenice. Dva člana posadke sta bila na mestu ubita, od drugega zadetka se je tank vžgal. Voznik Čuviljov, ki je skočil skozi sprednja preklopna vratca, se je povzpел na tank in izvlekel poročnika, ki je že zgubil zavest. Na njem je gorel kombinezon. Komaj je utegnil Čuviljov odvreči poročnika, je tank eksplodiral tako močno, da je kupolo vrglo kakih petdeset metrov stran. Čuviljov je zajemal v prgišče prhko zemljo in jo metal na poročnikov obraz, na glavo, na ob-

leko, da bi pogasil ogenj. Potem je lezel z njim od jame do jame na obvezovalno postajo . . . »Zakaj sem ga odvedel?« se je vprašal Čuviljov. »Slišal sem bitje njegovega srca . . .«

Jegor Dromov je ostal živ in tudi vida ni zgubil, čeprav je bil njegov obraz tako zgojenel, da so se na nekaterih mestih videle kosti. Osem mesecev je ležal v bolnišnici. Delali so mu plastične operacije drugo za drugo, obnovili so mu nos, ustnice, veke in ušesa. Čez osem mesecev, ko so bile snete obveze, je pogledal svoj, zdaj pravzaprav ne več svoj, obraz. Medicinska sestra, ki mu je dala majhno zrcalce, se je obrnila stran in zajokala. Takoj ji je vrnil zrcalce.

»Še huje se dogaja,« ji je rekel, »s tem se da živeti.«

Toda medicinske sestre ni več prosil za zrcalce, samo pogosto si je otipaval obraz, kot da bi se navajal nanj. Komisija ga je potrdila za sposobnega za zaledno službo. Tedaj je odšel h generalu in rekel: »Prosim, dovolite mi vrnitev v polk.« – »Vi ste vendar invalid,« je rekel general. »Sploh ne, jaz sem samo spaka. To ni ovira, da ne bi spet postal popolnoma sposoben za boj.« To, da si je general med pogovorom prizadeval gledati stran, je Jegor Dromov opazil in se samo nasmehnil z lilastimi ustnicami, režečimi, kot razpoka. Dobil je dvajsetdnevni dopust, da se zdravstveno okrepi, odpotoval je domov k očetu in materi. To je bilo ravno v marcu tega leta.

Na postaji si je mislil vzeti konjsko vprego, toda prišlo je tako, da je moral iti peš celih osemnajst vrst. Okrog in okrog je še ležal globok sneg, bilo je vlažno, kislo, mrzel veter se je zaganjal v krajce njegovega plašča, s turbobno osamelostjo mu je žvižgal okrog ušes. V mestece je prišel, ko se je že večerilo. Zagledal je vodnjak, dolgo žrd na visokem drogu, ki se je pozibavala in škripala. V šesti koči od tod so živeli njegovi starši. Nenadoma se je zaustavil in potisnil roke v žepe. Zmajal je z glavo. Zavil je poprek proti domu. Do kolen se je pogreznil v sneg, se nagnil k okencu, zagledal mater – v mrki svetlobi privitega plamena v svetilki se je sklanjala nad mizo in se pripravljala k večerji. Še vedno je imela na glavi tisto temno ruto, še vedno je bila tiha, zadržana, dobra. Postarala se je, suha ramena so štrlela . . . »Oh, ko bi bil vedel, vsak dan bi ji bil moral pisati vsaj dve besedi . . .« Postavila je na mizo preprosto jed – skodelico mleka, kos

kruha, dve žlici in solnico – potem se je zamislila, obstala pred mizo in prekrizala suhe roke pod prsmi . . . Jegor Dromov je gledal mater skozi okno, razumel je, da je ne sme prestrašiti, ne sme se zgoditi, da bi ji obupano zatrepetal postaran obraz . . .

No, prav! Odprl je leseno, stopil na dvorišče in pod pokritim hišnim vhom potrkal na vrata. Mati se je odzvala za vrati: »Kdo je?« Odgovoril je: »Poročnik, heroj Sovjetske zveze, Dromov.«

Srce mu je poskočilo, z rama se je naslonil na podboj. Ne, mati ni spoznala njegovega glasu. Zdelo se je, da je tudi sam prvič zaslišal svoj glas, ki se je spremenil po vseh operacijah – bil je hripav, zamolkel, nejasen.

»Dragi moj, kaj bi rad,« ga je vprašala.

»Marji Polikarpovni sem prinesel po zdrav od sina, nadporočnika Dromova.«

Tedaj je odprla vrata, planila proti nje-mu in ga prijala za roke.

»Ali je še živ moj Jegor? Je zdrav? Dragi moj, stopi v sobo!« Jegor Dromov je sedel na klop pri mizi, ravno na tisto mesto, kjer je sedel tedaj, ko njegove noge še niso segale do poda. Včasih ga je mati pobožala po kodravi glavi in mu rekla: »Jej, ljubček.« Začel je pripovedovati o njenem sinu, o samem sebi, podrobno, kako je z njim, kaj je, pije, da v ničemer ne trpi pomanjkanja, da je vedno zdrav in vesel, skratka – o bojih, kjer je sodeloval s svojim tankom. »Povej mi – ali je hudo v vojni?« ga je prekinila, mu pogledala v obraz s temnimi, slabovidnimi očmi.

»Da, seveda, strašno je mati, vendar se navadiš.«

Prišel je oče, Jegor Jegorovič, ki se je tudi postaral v teh letih. Brada mu je bila kot z moko posuta. Ko je pogledoval gosta, je zacepetal na pragu z raztrganimi polstenimi škornji, si lagodno odvil šal, snel kratek kožuh, stopil k mizi in mu segel v roko. Ah, znana mu je bila ta široka, poštena očetova dlan! Nič ni spraševal, saj se je vedelo, zakaj je tukaj gost v odlikovanjih, sedel je in prav tako začel poslušati s priprtimi očmi.

Čim dlje je poročnik Dromov sedel neprepoznan in pripovedoval o sebi in ne o sebi, tem bolj nemogoče mu je bilo, da bi se razkril, vstal in rekel: Povejta mi, da sem spaka, mati in oče! . . . Sedeti za mizo svojih staršev mu je bilo prijetno in žaljivo obenem.

»No, pojdimo večerjat, mati. Pripravi kaj za gosta.« Jegor Jegorovič je odprl vrata starinske omarice, kjer so v kotičku na levi strani ležali ribiški trnki v vžigalni škatlici – poleg je stal čajnik z odlomljenim noskom – stal je tam, kjer je dišalo po krušnih drobtincah in čebulni lupini. Jegor Jegorovič je izvlekel steklenico vina – bilo ga je samo za dva kozarčka – vzdihnil, ker ga ne more ponuditi več. Začeli so večerjati kot v prejšnjih letih. A šele pri večerji je nadporočnik Dromov opazil, da mati posebno pozorno opazuje njegovo roko z žlico. Nasmehnil se je, mati je dvignila oči, obraz ji je bolešno zatrepetal.

Pogovorili so se o tem in onem, kakšna bo pomlad, ali bodo kolhozniki lahko opravili setev, pa o tem, da je treba v tem letu pričakovati konec vojne.

»Zakaj mislite, Jegor Jegorovič, da je treba v tem letu pričakovati konec vojne?«

»Ljudstvo se je razsrdilo,« je odgovoril Jegor Jegorovič, »šli smo preko smrti, zdaj ljudi ni mogoče več zaustaviti. Nemci so kaput.«

Marja Polikarpovna je vprašala:

»Niste povedali, kdaj bo dobil dopust, kdaj se bo pripeljal k nam za kratek čas. Tri leta ga nismo videli, Najbrž je postal pravi mož in hoši z brki . . . Tako se vsak dan vrti okrog smrti in verjetno je tudi njegov glas postal surov?«

»Da, gotovo se bo pripeljal, mogoče ga ne boste spoznali,« je rekel poročnik.

Ležišče so mu pripravili na peči; spoznal je vsako opeko, vsako špranjo in brunasti steni, vsako grčo na stropu. Dišalo je po ovčji koži, kruhu – po tistem prijetnem udobju, ki ga ni mogoče pozabiti do smrti. Marčni veter je zavijal nad streho. Za pregrajo je smrčal oče. Mati se je premetavala, vzdihovala in ni spala. Poročnik je spal z obrazom navzdol, tako da ga je imel v rokah: »Ali je mogoče, da me ni spoznala,« si je mislil, »ali me zares ni spoznala? Mama, mama . . .«

Zjutraj ga je zbudilo prasketanje drv, mati je previdno stopala sem ter tja pred kaminom: na napeti vrvi so viseli njegovi oprani obujki, pri vratih so stali očiščeni škornji.

»Ali ješ prosene mlince?« ga je vprašala.

Ni odgovoril takoj, zlezel je s peči, si oblekel bluzo, zategnil pas in bos sedel na klop.

»Povejte, ali prebiva v vašem mestecu Katja Mališeva, hči Andreja Stepanoviča Mališeva?«

»Lani je končala tečaj, zdaj je pri nas učiteljica. Ali bi jo rad videl?«

»Vaš sinček me je prosil, naj jo obvezno pozdravim v njegovem imenu.«

Mati je poslala ponjo sosedovo deklico. Poročnik se še ni utegnil obuti, ko je že prišla Katja Mališeva. Njene široke, sive oči so se bleščale, obrvi so se začudeno krčile, na licih je nastala prijetna rdečica. Ko je snela z glave pleteno ruto in jo spustila na široka ramena, je poročnik zastokal sam pri sebi: poljubil bi te tople, svetle lase! . . . Samo takšno si je predstavljal svoje dekle – svežo, nežno, veselo, dobro, tako lepo, kakršna je vstopila, da je postala vsa soba zlatá . . .

»Prinesli ste pozdrav od Jegora? (S hrbotom je stal proti svetlobi in samo kimnil z glavo, ker ni mogel govoriti.) Čakam ga dan in noč, tako mu povejte . . .«

Stopila je čisto k njemu, ga pogledala in odskočila, kot da bi jo narahlo udaril v prsi. Prestrašila se je. Tedaj se je odločil, da bo še isti dan odšel.

Mati je napekla prošenih mlincev s topljenim mlekom. Spet je pripovedoval o poročniku Dromovu, tokrat o njegovih vojaških uspehih, pripovedoval je trdo in odvrnil oči od Katje, da bi v njenem milem obrazu ne videl odbleska svoje spačenosti. Jegor Jegorovič si je prizadeval, da bi dobil kolhoznega konja, a sin je odšel na postajo ravno tako peš, kot je bil prišel. Vse, kar se je zgodilo, ga je hudo potrlo. Zaustavljal se je in se z dlanmi tolkel po obrazu, ponavljajoč si s hripavim glasom: »Le kako bo zdaj?«

Vrnil se je v svoj polk, ki je v globokem zaledju čakal na dopolnitev. Vojni tovariši so ga pričakali s takšno iskreno radostjo, da se mu je odvalilo s srca to, kar mu ni dalo niti spati, niti jesti, niti dihati. Sklenil je: naj bo tako, da mati še naprej ne bo vedela za njegovo nesrečo. Kar se pa tiče Katje – ta trn si bo iztrgal iz srca.

»Ljubi moj sinček! Bojim se ti pisati, ko ne vem, kaj naj si mislim. Pri nas je bil neki možak iz vaše enote – je zelo dober človek, samo obraz ima ogaben. Sprva je hotel nekaj časa ostati pri nas, potem pa je kar nenadoma odpotoval. Od tistih dob, sinček, ne spim ponoči – zdi se mi, da si pripotoval ti. Jegor Jegorovič me zaradi tega zmerja, pravi: "Ti starka si čisto zmešana: če bi bil naš sin, mar bi zamolčal . . . Zakaj bi tajih, če bi bil zares on – na takšen obraz, ki ga ima tisti, ki je prišel k nam, moraš biti samo ponosen.

Jegor Jegorovič me tolaži, a materinsko srce mi venomer šepeče: on je, on je bil pri nas! . . . Ta človek je spal na peči, na dvorišču sem odnesla njegov plašč, da ga očistim, pa ga stisnem k sebi, pa zajočem – on je, plašč je njegov! . . . Jegoroška, piši mi, za božjo voljo, pojasni mi, kaj je bilo. Ali pa je resnica, da se mi je zmešalo.«

Jegor Dromov mi je pokazal to pismo, meni, Ivanu Sudarevu, in ko je pripovedoval svojo zgodbo, si je z rokavom obrisal oči. Nato sem mu rekel: »Vidiš, značaji so se spoprijeli! Tepec si, tepček, čimprej piši materi, prosi jo, naj ti oprosti, ne imej je za norca . . . Potreben si ji! Takšnega, kot si, te bo še bolj ljubila.«

Še istega dne je napisal pismo:

»Dragi moji starši, Marja Polikarpovna in Jegor Jegorovič!

Oprostita mi grobost, resnično sem bil pri vas jaz, vajin sin . . .«

Nekaj pozneje sva stala skupaj na poligonu. K Jegoru Dromovu je pritekel vojak: »Tovariš kapetan, po vas sprašujejo . . .« Izraz na vojakovem obrazu je bil tak, čeprav je stal po vseh pravih službe, kot da bi imel namen oditi pijančevat. Odšla sva v naselje in stopila k hiši, kjer sva stanovala z Dromovom. Videl sem, da je izgubljal oblast nad seboj – venomer je pokašljeval . . . Mislil sem si: »Tankist je pač pravi tankist, samo živci so slabi.« Vstopila sva v sobo, on pred mano, in tedaj sem zaslišal: »Mama, dober dan, to sem jaz! . . .« In vidim, majhna stara ženica se mu je prižela k prsim. Ozrl sem se naokrog in videl, da je bila tam še druga ženska. Častna beseda, takšne lepote še nikdar in nikjer nisem videl, čeprav vem, da ni edina, da so tudi drugje lepa dekleta.

Spustil je mater, stopil k deklici in jaz sem že razumel, da je bil to pravi bog vojne z vso svojo viteško postavo. »Katja!« je spregovoril. »Katja, zakaj ste se pripeljali? Vi ste pričakovali drugačnega, a ne takšnega . . .«

Lepa Katja mu je odgovorila – in jaz sem slišal, čeprav sem bil že v veži, a slišal sem pač: »Jegor, sklenila sem, da bom z vami živelá večno. Ljubila vas bom, resnično ljubila. Ne odbijte me . . .«

* Da, vidiš, takšni so ti ruski značaji! Zdi se, da je nekdo čisto neznan človek, a pride kruta nesreča in potem se dvigne v njem velika moč – človeška lepota.

KONSTANTIN PAUSTOVSKI

Jutro zmage

Nāše čete so v Berlinu. Podira se in gori črna prestolnica Nemčije. Dim težkih požarov – zadnji dim vojne – se še vali nad izmučeno in osvobojeno Evropo. Toda globoko v Nemčiji, »v dolini, kjer šumi Laba«, so se že srečali zmagovalci, naši borci in ameriški vojaki, ter stisnili drug drugemu roko.

Niti enega človeka ni v naši državi, ki ne bi bil čakal tega dneva v štirih dolgih težkih vojnih letih, ki ne bi bil čakal te ure zmage z veliko napetostjo, z neuničljivo vero, z upanjem, da bosta nekoč prišla pravičnost in dan plačila.

Uresničile so se starodavne besede: »Spravi meč na njegovo mesto, zakaj vsi, ki primejo za meč, bodo z njim pokončani.« Zdaj je meč poteptan v prah in blato z jeklenimi gosenicami tankov.

Nehote sem se spomnil jutra pri Nikola-jevu na bregu Tiliguljskega zaliva avgusta enainštiridesetega leta. To je bilo v dneh naših prvih preizkušenj. Umikali smo se od Odese. Sovražnik je pritiskal. Za nami so gorele vasi in polja zoreče pšenice. Prah se je dvigal proti zenitu. Nebo je bobnelo od črnih letal. Goreča zemlja pod nogami je drhtela od eksplozij.

Toda nepričakovano je zjutraj na bregu zaliva nastala kratka, skoraj neverjetna tišina. Veter je odnesel prah, nad glavo se je odprlo bleščeče in čisto ukrajinsko nebo. Ogromno sonce se je dvigalo na vzhodu. Pele so stepske ptice, grenko in sveže je dišal pelin, daleč, prav daleč na jugu je zaspano šumelo v megli Črno morje. Moj sopotnik – vase zaprt, dokaj molčeč človek – je nepričakovano spregovoril:

»Takšno bo po vsej verjetnosti jutro naše zmage.«

In resnično je bilo takšno – tisto jutro na Labi, kjer sta se srečali zavezniški armadi. Borci so sneli čelade, si obrisali potna čela, se smehljali in poslušali že zdavnaj pozabljene mirne zvoke zemlje – žuborenje studenca, šelestenje vetra v travi, prhutanje ptičjih kril in lastne glasove, kot da so čisto drugačni, kakor so bili v vseh teh štirih vojnih letih. Sredi nepremične drevesne krošnje je trepetal le kakšen osamljen list, kot da bi se veselil in želel nekaj povedati. Treptanje lista pa je nenadoma postalo nenavadno opazno in srcu drago vsem tistim ljudem, ki so prestali štiriletno divjanje nenehnega železnega viharja.

Zmaga nam je vrnila čudovit občutek življenja v majhnem in velikem. V teh dneh

smo zares spoznali, kako se je stožilo zemlji po pametnih in dobrih človeških rokah. S kakšno močjo bo odgovorila našemu mirnemu človeku, če bo skrbel zanjo. Dala mu bo obilen sad in bogat razcvet.

Zdaj vemo – svet je rešen. Rešilo ga je veliko veliko trpljenje, kri, smrt naših smelih vojakov, ki so premagali samo smrt s svojo vero in možatostjo. Hvaležnost je uničila podlost.

Vse, s čimer je živel človek in kar ga je naredilo za človeka, je bilo »določeno, da izgine« – delo, umetnost, ljubezen, sreča, dostojanstvo, svobodna človeška misel, materialne dobrine in celo priroda. Vse!

V imenu česa je bilo vse to obsojeno na propad? V imenu česa je začel fašizem spreminjati zemljo v godljo iz krvi in blata? V imenu česa so morali milijoni in milijoni delavskih in sijajnih narodov umirati ali pa se spreminjati v sužnje? Zaradi idiotske sebičnosti izrodov in histerikov Hitlerja in Musolinija, ki sta podivjala od obsedenosti po oblasti. Dovolj je, če bi samo pogledal na ekranu ta dva fašistična norca, pa bi razumel njuno ničvrednost, podlost in njuno pokvarjeno bistvo.

Zmaga je prišla. Iz grenke preizkušnje so se svobodoljubni narodi prepričali, kaj je

strašna nevarnost nasilja in podcenjevanje človeka. Svobodoljubni narodi ne bodo dopustili, da bi se to zlo ponovilo. Za to imajo vse možnosti – in kar je poglavitno, dobro voljo.

Jutro zmage vzhaja nad zemljo. Sonce zmage osvetljuje neizmerne razvaline še pred nedavnim cvetočih držav, toda osvetljuje tudi prvi skromni trpotec, ki se je razcvel na razvalinah.

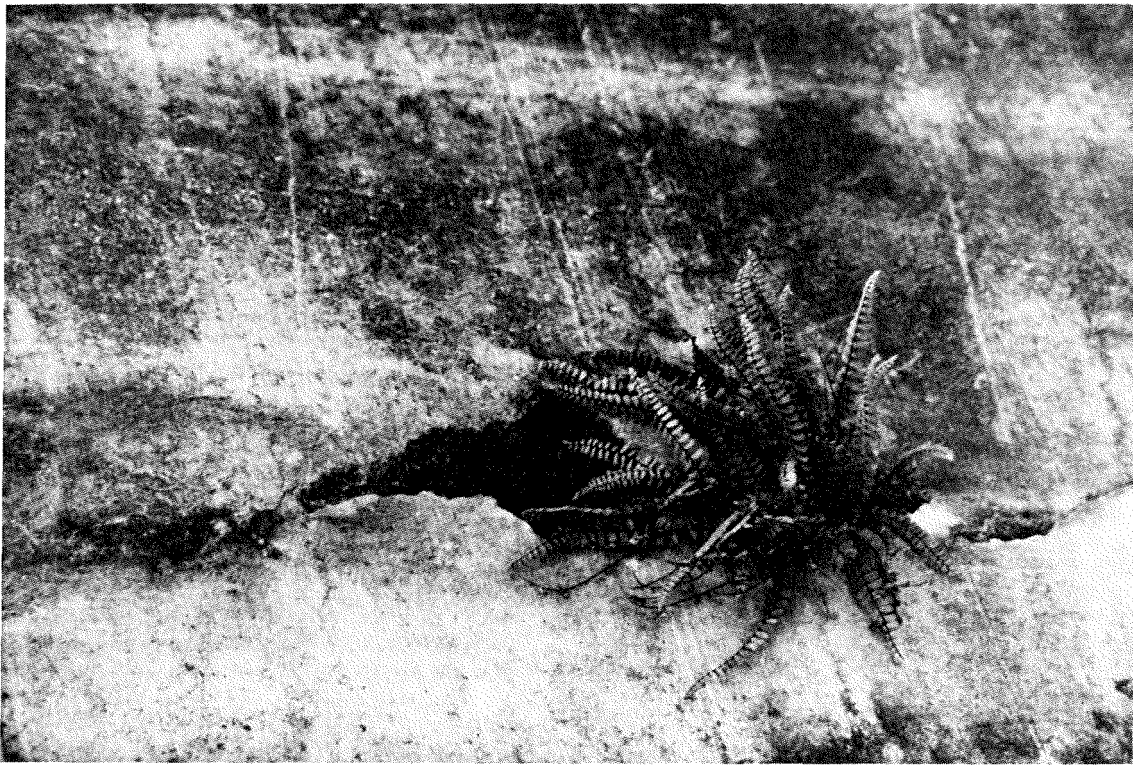
Življenje je zmagalo. Zmagal je svetel človeški razum. Mi se nismo izneverili – ker niso bile zaman velike revolucije, niso zaman živeli na svetu taki ljudje, kot so bili Lenin in Lev Tolstoj, Puškin in Dickens, Leonardo da Vinci in Pasteur, Roosevelt in Shakespeare. Zato ker nismo odrasli zaman v veliki državi, ki je dala vsemu svetu zgled človeškega duha in pravičnosti.

Članek,
objavljen po entralnem radiu 2. maja 1945.

Objave
E. A. Krečetova.

Tiskano po besedilu, ki ga hrani arhiv
Državnega komiteja radia in televizije
v Moskvi.

Prevedel Jurij Rojs

MAG.
BOŽIDAR JEZERNIK

Nacistična okupacija 1941–1945

Janko Tišler je zbral bogato spominsko gradivo in oblikoval predlog besedila, Branko Božnik in Jože Dežman pa sta pregledala arhivske vire in izbrala fotografije; Božnik je napisal besedilo za obdobje med obema vojnama in o prvih dneh druge svetovne vojne na jugoslovanskih tleh, Dežman pa preostali del. In tako je nastal Tržiški zbornik 1984, ki obravnava problematiko nemštva v Trzinu pred začetkom vojne in »obnovitvena« del, to je germanizacija tega mesta med nemško okupacijo.

Tržiški zbornik 1984 se razlikuje od številnih sorodnih izdelkov, ki izhajajo na Slovenskem bolj ali manj redno, zlasti po tem, da je v ospredju njegovega zanimanja vloga in pomen okupacijskega upravnega aparata, to se pravi birokracije, pri germaniziranju slovenskega mesta. To različnost duhovito napoveduje že naslovnica zbornika, ki spominja na znano razglednico, s katero je Komunistična partija Slovenije v letih pred drugo svetovno vojno opozarjala na fašistično nevarnost: med grozečimi podobami, ki prek Karavank stezajo roke po slovenskem ozemlju, lahko vidimo tudi karikaturu Adolfa Hitlerja z uradniškimi narokavniki in velikim peresom, naperjenim proti Trzinu. Toda kakor so opozorili avtorji že v uvodni opombi, njihova pripoved ni mogla v celoti uresničiti zastavljenega cilja, ampak je ostala omejena predvsem zaradi le delno ohranjenih virov za mnoga obravnavana vprašanja in zaradi načina pripovedovanja o naši preteklosti, (kakor se je razvilo pri nas), ki mnogim vprašanjem, s katerimi so se ukvarjali avtorji, ne posveča posebne pozornosti.

Če bi birokracija, trdoživa sopotnica države, pisala svoj življenjepis – ugotavljajo avtorji Tržiškega zbornika 1984 – bi se spominjali časa nemške okupacije v kar najlepši luči. Vendar pa je bil po zakonu notranjih protislovij to hkrati čas, ko si je birokracija sama žagala vejo, na kateri je sedela. Ali kakor je zapisal Heinrich Mann: »Človek lahko nekaj časa stoji na glavi... narod mogoče malo dlje... ampak potem se mora zvrniti.«

Ob prevzemu oblasti v Trzinu je bil eden od prvih ukrepov

nemških okupacijskih upravnih organov, da so se dodobra opremili s pisalnimi in razmnoževalnimi stroji, ciklostili, luknjači, spenjači, matricami, šilčki, sponkami, velikimi količinami papirja in formularji vseh vrst. S tem je bila postavljena trdna podlaga za papirnatotvorno. Na občane se je kmalu zgrnila množica objav, okrožnic, letakov, opozoril, s katerimi so jih obveščali o spremembah pri razdeljevanju živil, obveznih oddajah in podobnem pa raznih potrdil itd. Za eno od tržiških občin (Sv. Katarina) je iz leta 1942 ohranjenih dvajset razglasov, s katerimi je bilo občanom naznanjenih 41 zadev in ki so bili razobešeni na oglasnih deskah. Poleg teh pa so naslovili na občane še okrožnice, s katerimi so, na primer, trgovce in gostilničarje obvestili o spremenjenih pravilih poslovanja, starše otrok o obveznih cepljenjih, pozivali stranke na občino itd. Poleg vsega tega so razobešali še razne plakate in drugo propagandno gradivo.

Kako neživiljenjsko je bilo takšno papirnatotvorno urejanje razmer, nam avtorji zelo nazorno pokažejo na primeru Romana Prattes. Tržiški župan je že 13. maja 1941, to se pravi naravnost bliskovito, poslal okrožnico vsem gostilničarjem v Trzinu, s katero jim je prepovedal »oddajati alkoholne pijače (tj. vino, žganje ali pivo) gospodu Prattes Romanu starejšemu, slikarskemu mojstru iz Trzina«. Morebitnim kršilcem te prepovedi je zagrozil z zaprtjem lokala in odvzemom koncesije; toda dejstvo, da je bila avgusta 1942 poslana okrožnica z enako vsebino, dovolj zgovorno priča, da so prepovedi pač za to, da se kršijo. Zato je razumljivo, da tudi ponovljena okrožnica ni mogla obroditi sadu. In res, novembra 1942 se je Prattesova žena pritožila županu, da njen mož še vedno pije. Župan je naslovil na gostilničarje še tretjo okrožnico. Ker se je kmalu pokazalo, da tudi v tretje ne bo šlo, je decembra 1942 pisal zakrknjenemu pivcu osebno in ga opozoril, da je njegovo ravnanje »nevredno zavednega nemškega tovariša«, obenem pa mu je zagrozil še z zaporom, če se ne bo poboljšal. Prattes množica papirja sama po sebi, četudi zabeljena z grožnjami in trkanjem na njegovo

državljanstvo zavest, seveda ni mogla ozdraviti alkoholizma.

Delovanje občinskih upravnih organov na območju Tržiča med nemško okupacijo naj bi bilo po Smernicah za občinske komisarje, ki jih je izdal junija 1941 šef civilne uprave za zasedena ozemlja Koroške in Kranjske, usklajeno z občinskimi zakonom dravske banovine. Tako je bila občinska oblast strnjena v rokah občinskih komisarjev, tj. županov. Ti so sicer imeli ob sebi svetovalce (od dva do pet), vendar to ni moglo pokvariti vtisa, da je občina rajh v malem in župan njen firer.

Plače županov in drugih občinskih uradnikov so bile razmeroma dobre, nekateri uradniki pa so si znali poiskati še dodaten vir dohodkov. Tako je septembra 1943 eden izmed tržičkih uradnikov menda izjavil, da »kar je vojna, da vlada Nemčija, še nisem jedel črnega kruha«. Za prejeto plačilo pa so bili dolžni iztisniti za potrebe nemškega vojaškega stroja čimveč surovin, delovne sile in tudi končnih izdelkov. To svojo nalogo so izpolnjevali predvsem tako, da so razglašali najrazličnejše ukaze, popisovali ljudi, živino, pridelke, premično in nepremično premoženje, pobirali davke in druge dajatve, razdeljevali živilske in druge karte, nakazila, potrdila, dokumente, nadzirali zlasti kmete in manj industrijo in obrtnike, razdeljevali podpore, skrbeli za komunalno, družabno življenje itd.

Samo v Tržiču so za župana pripeljali trdnega nacista Huga von Kurtza, drugje so uradnike in župane poiskali med domačimi kulturbundovci in Slovenci, ki so veljali za »nemško misleče« (»deutschesinnig«). Med slednje so sodili predvsem premožnejši ljudje (gostilničarji, trgovci in posestniki), ki so jih bolj zanimali posli kot vprašanja nacionalne zavesti oziroma ki so bili zaradi svojih razrednih koristi pripravljeni pozabiti na svojo narodno samobitnost.

Birokratski aparat, ki so ga vzpostavile nemške okupacijske oblasti, je prvič posegel v vsakdanje življenje tržičkih občanov že 24. aprila 1941, ko je šef civilne uprave odredil takojšnjo zaplenbo živil vsake vrste, krme, živine, mila in drugih pralnih sredstev, prediva, čevljev in snjja, strojev, kovin in polizdelkov, motornih vozil

in novih koles, obročev iz kavčuka in plaščev za kolesa, bencina, mineralnega olja in petroleja ter industrijskega olja in masti. Z ukazom konec junija 1941 so vpeljali živilske karte in določili, katera živila je mogoče kupiti na karte in kakšne količine jih lahko kupijo v posameznem obdobju. Konec istega leta so uvedli tudi karte za oblačila. Poleg živil in obleke so tudi posamezne vrste drugega blaga (na primer gradbeni material, gorivo, milo, pralni prašek, zračnice itd.) lahko kupovali le z »becugšajni« (Bezugschein – nakazilo). Sredi leta 1942 so uvedli celo krmilne karte za pse. Takšen način oskrbe so nujno spremljali pogosti popisi ljudi, še zlasti ker so nekateri upravičenci šli v partizane in ker so hoteli preprečiti, da bi se s kartami oskrbovali tudi uporniki. Vse to je nalagalo uradništvu ogromno dela, saj ni bilo preprosto natančno ugotoviti števila upravičencev in nato razdeliti, na primer, na Kovor 1394 jajčnih kart, za Tržič 2854, za Sv. Ano 151 in Sv. Katarino 536.

Vendar še tako »popoln nadzor« in niti stroge kazni niso mogli preprečiti, da ne bi ljudje z veliko domišljije izumljali bolj ali manj izvirne načine, kako obiti odredbe o omejeni potrošnji; slabšanje oskrbe je vedno tudi spodbudno vplivalo na nastanek novih domislic. Kljub individualnim razlikam so se pri tem pripadniki nekaterih slojev laže znašli, zlasti kmetje in premožnejši meščani, najbolj pa so bili prizadeti delavci, ki so bili odvisni zgolj od svoje mezd in kart. To je povzročalo med prizadetimi veliko nezadovoljstva. Tako je v svojih dnevniških zapiskih večkrat dal duška jezi na »gospodo« tudi Janez Lederer. Sredi oktobra 1942 si je, na primer, zapisal: »Da bi rekel, da je tukaj kaj novega, bi ne bilo res, ker se je vse nekako navadilo teh novih razmer, samo to je pa le še po starem, da se uradniki radi puste podkupiti, naj bodo pod katero vladno hoče. Delavci smo reveži, pa naj se vlada spremeni vsako uro, bo imel gospod pravico, ti, ki se pehaš za vsakdanji kruh, nimaš nikake veljave. Ako je treba iti k vojakom, takrat te išče kar naprej, ako pa je treba kaj dobiti, ja, takrat si pa zadnji. Ko so bili bolj imenitni takrat v Begu-

njah zaprti, takrat so šli prositi zarje, ko pa so stali delavci pred puškami, se ni zmenil nikdo zanje. Strelji, ki padajo na naše delavske tovariše, jih nič ne zanimajo, ker si mislijo, saj je dovolj te delavske golazni. Tudi zdaj, ko delijo krompir, moramo vzeti delavci gnilega in črnega, ker nam g. Jeglič ne da izkaznic, da bi ga šli iskat na kmete. Gospoda pa dobi vse, kar hoče, in ga kmetje pripeljejo na dom.«

Toda pravilo, da se z materialnim in psihičnim pritiskom povzročeno nezadovoljstvo ne obrne zoper povzročitelja, ampak si poišče nadomestilo med tistimi, ki razpolagajo z manj družbene moči, je s polno močjo veljalo tudi v Tržiču med nacistično okupacijo. V dnevniških zapiskih Janeza Ledererja se to kaže, na primer, v tem, da s privoščljivostjo gleda, kako »gošarji« od časa do časa kakšnemu kmetu kaj poberejo, ali v hrepenenju po drugačnih časih, ko bo mogoče poplačati tržiškemu rojaku, ki je bil prijazen s tujci, Tržičane pa je zmerjal.

Nezadovoljstvo z življenjskimi razmerami med večino tržiških občanov pa so za svoje potrebe znali s pridom izkoristiti tudi nemški oblastniki. Ko je župan von Kurtz februarja 1943 govoril Tržičanom, je razmišljal tudi o tem, zakaj nekateri občani ne ovajajo pristavev narodnoosvobodilnega gibanja oziroma celo sodelujejo z njimi. V zvezi s tem je med drugim dejal: »Spet drugi imajo toliko masla na glavi, da morajo ob tem molčati. Takih trgovskih navad, kot so tukaj, ni niti med Židi. Clovek plača za 1 kg moke 5 RM, za 1 kg kave 180 RM in za 1 kg fižola 8 RM. Za prašiča se plačuje 1000 RM in več. Lahko bi vam ure dolgo govoril o teh razmerah. Niste neumni, in če ne boste teh surovin kmetov prijavljali, boste grenko plačali. Prišel bo dan in ura obračuna in takrat vas ne bom mogel zaščititi.«

Von Kurtz tržiškim občanom v tem svojem govoru ni povedal nič novega; vse to so imeli priložnost vsak dan preizkusiti. Z obnavljanjem njihovih vsakdanjih izkušenj jih seveda ni mogel razsvetliti. To pa tudi ni bil njegov namen. Ravno nasprotno: hotel jih je še enkrat žejne pripeljati čez vodo, čep-rav jim je laskal, da niso neumni. Krivdo za slabe razmere je

NADA GABOROVIC

zvrčal na kmete, ki pa za stanje nikakor niso bili odgovorni. Ne vojne ne okupacije niso zakrivali oni, ampak prav tista država, ki je obetala Tržičanom zaščito pred kmeti. Namesto odpravljanja vzroka je torej ponujal odpravljanje njegovih neizogibnih posledic. Namesto boja zoper nemškega okupatorja, ki je v Tržič prinesel med drugim tudi racionalno preskrbo in s tem razmeroma ugoden položaj kmetov, jim je ponudil kot rešitev boj zoper kmete. Vseh resda ni prepričal, vendar jih je precej glavnega nosilca nemške okupacijske oblasti sprejelo za svojega »zaščitnika«, od katerega so pričakovali ukrepe za izboljšanje razmer.

Takšna je na kratko povedana zgodba, ki jo pripoveduje Tržiški zbornik 1984, zgodba, ki jo poznamo iz zgodovine v tolikšnem številu variacij, ki pa je zgodovino pisje narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije na Slovenskem ni zmoglo velikokrat dovolj plastično in nazorno prikazati. Rečemo lahko, da je prebrani zbornik v tem pogledu eden uspešnejših dosežkov. Vendar pa se v njem – najbrž predvsem zaradi hitrice, s katero je bilo njihovo delo opravljeno – avtorji mestoma preveč prepuščajo virom in nam namesto zgodbe, izpeljane iz kritičnega pretresa virov, ponudijo kar citate same, namesto zgodovine – gradivo za zgodovino. Delu pa bi bilo zagotovo zgolj v prid, če bi bilo opremljeno vsaj z najnujnejšim kritičnim aparatom in če bi se pisci izognili nekaterim nepotrebnim samoumevnostim in občasni patetiki; za to v strokovnem pisanju namreč ne bi smelo biti prostora.

Z življenjem nad smrt

Pohod Štirinajste divizije je brez dvoma neizčrpen vir za slehernega ustvarjalca, ki ga mika medvojni čas, čas boja za življenje in preživetje. Po Gučkovem Pekočem snegu (izrazito zgodovinsko dokumentarnem delu) je *Soncu naproti*, s podnaslovom Pohod divizije, avtorja Janeza Vipotnika, v zelo kratkem časovnem presledku novo delo z isto tematiko. Seveda se deli razlikujeta po izhodiščih in zasnovi. Vipotnik si je svoje delo zamislil kot scenarij, iz katerega se bo rodil film. To vodilo pa ga je hkrati že utesnjevalo v ustvarjalnem razmahu, saj se je moral disciplinirati od prizora do prizora, če je hotel upoštevati zakonitosti scenarija. Črpati iz realnih zgodovinskih dejstev in ostati zvest sebi, svojemu ustvarjalnemu zagonu in hotenju, iskalstvu in umetniškemu pregnetenju ponudene literarne snovi vsekakor ni bila ne preprosta ne lahka naloga. Avtor je na začetku knjige zapisal, da so »osnova temu pisanju resnični dogodki, ki se prepletajo s fantazijo«, s čimer je opozoril na neogibno nujnost vključevanja žive, čiste pisateljske domišljije v zgodovinsko ozadje. Saj je le tako mogoče dati svoj lastni ustvarjalni pečat delu, se vzdigniti nad meje časa in prostora, pregledati preteklost iz drugačnega zornega kota, iz zgodovinske distance.

Vipotnik se je odločil za dvojni tisk, ki naj razloči realna zgodovinska dejstva od njegove pisateljske, ustvarjalne fantazije. Tako poteka dogajanje na dveh ravneh: kronološki prikaz pohoda divizije in v zvezi z njim filmsko najučinkovitejši trenutki, usodno pomembni zanjo, na eni strani, na drugi pa intimne zgodbe posameznih borcev, njihove usode in travme, sla po življenju, ljubezni, svobodi. Nekaj teh mozaičnih utrkov, ki presunejo bralca, je poznavalcem Vipotnikove knjige Oj ta mlinar že znanih. Vključitev v pričujoče delo gotovo ni naključna; s svojo plastičnostjo in povednostjo utegnejo polno zaživeti prav v filmskem mediju.

Pravi junak v tem scenarijskem besedilu pa je seveda kolektiv, celotna Štirinajsta divizija, vsak posameznik kot del celote, vsi skupaj v vseh svojih urah preizkušenj in trpljenja, s hrepenenjem, da bi dosegli, za kar so se obvezali in krenili na

Janez Vipotnik:
SONCU NAPROTI
Državna založba Slovenije
Ljubljana 1985
opremil Miha Vipotnik
strani 351

* * *

težko pot; da bi dospeli, kamor so morali dospeti. Ko preraščajo sami sebe, postajajo simbol narodnoosvobodilnega gibanja in boja, posebejajo boj za svobodo nasploh. Usodne okoliščine, neusmiljene razmere, sovražna sreča, ki jih spremlja od Sotle do Pohorja in tja na Koroško, terjajo nečloveške napore in žrtve. Kakor so najhujša preizkušnja za ljudi, so hkrati potrditev človeških zmogljivosti, porojenih v času, ko ne gre le za posameznikovo usodo, marveč za usodo njegovega naroda, za njegovo svobodno prihodnost.

Pisatelj izloči nekaj trenutkov življenja kulturnikov, ki spremljajo divizijo, tega junaka brez primere. Osvetli jih, sestavni del kolektivnega junaka, v tegobah in grozotah pohoda: pesnika Kajuha, plesalko Brino, fotografa Petka, po čigar zaslugi se je v sliki ohranil križev pot tega junaškega pohoda, legendarnega duhovnika Lampreta, pogumnega partizana, in slovitega Belaća, neuničljivega Špika, ki so krepili odločnost in pogum borcev.

Vsekakor se je domišljija bolje odrezala kot stvarni opisi poteka dogajanj, ki ostajajo bolj površinski, ponekod le nakazani, kot bi želeli zgolj voditi kamero, da si poišče sama izraz za to legendarno zgodovino, za človekov pohod k soncu, svetlobi naproti. Vendar se mora brez dvoma tudi scenarij napačiti ob moči ustvarjalčevega peresa, če naj njegova zamisel zaživi na platnu ali televiziskem zaslonu zares polnokrvno.

Knjiga vključuje tudi nemške dokumente, da bi s tem omogočila nasprotno vidike in primerjave. Gre za poročila nemških vodij operacij proti Štirinajsti diviziji med njenim pohodom prek Štajerske, ki so zelo zanimiva vsaj z vidika izgub, pripravljenosti in hvalisavosti o lastnih podvigih in junaštvu.

Vsekakor pa so pedantni Nemci postavili junaštvu Štirinajste nezavedno mogočen spomenik, ko so poročali nadrejenim o njenem pohodu, junaških prebojih, hrabrih podvigih, neodjenljivosti, zaradi katere so se sami morali večkrat umakniti ali odnehati, navajajoč pri tem neznosen mraz, neobvladljive zamete, surovost zime, kar vse pa partizanom ni smela biti

nepremostljiva zapreka in so prodirali, četudi s tolikšnimi žrtvami, cilju naproti.

Prav nemila zima, njeni kruti ugrizi, presenečenja, ki jih je skrivala, so v knjigi spretno izrabljeni in izjemen okvir podoobi, ki jo tkejo trenutki divizije na pohodu, popolna scena tragičnim prizorom, ki govore zgolj z nemim, negibnim molkom, medtem ko je njena odtujenost simbol za nacizem. Za skopo govorico boja zoper nadvlado človeka nad človekom, za vrednote svobode, upornega človekovega duha, ponižanega naroda, obsojenega na smrt, ki se je potrjeval skozi štiri dolga leta v danes že kar nepojmljivih okoliščinah z močjo, ki se je porajala v poniževalnih stoletjih in se udejanila v narodnoosvobodilnem boju, je avtor pokazal pravi posluš.

Tako trpljenje in boj Štirinajste, poistovetena s splošnim trpljenjem malega naroda, ki o njem odloča večji in nasilnejši, preraste v simbolizirano sporočilo temeljnega dejstva v obstoj slehernega naroda, da si namreč nima pravice prisvajati odločitve o drugem noben, še tako velik narod, nobena, še tako mogočna politika. Sestrada ni, premrli, nemškim zasledam in nepredvidljivi surovosti narave postavljeni iz oči v oči, se borci zavestno postavljajo po robu usodi svojega malega naroda, kakor jo je ukazal na začetku vojne Hitler; ne pristajajo na izbris, na zanikanje, na izničenje.

Skupaj s sovražniki in izdajalci izzvene strahopetnost, omahljivost, neodločnost kot nekaj najbolj zavrženega, obsodbe terjajočega; enako izmikanje, brezbriznost, pristajanje na vse. Boj za življenje naroda ne pozna alternativnih rešitev.

Pohod, vpet v našo polpreteklo, junaško zgodovino, je za dobrega režiserja in poznavalca izjemna možnost dopolnitve in razvitja nekaterih le nakazanih tragik, ki rastejo iz stvarnosti. Tako je mogoče tudi poglobiti dramatičnost trenutkov, resnično veličino trpljenja in smrti, zaokrožiti podobo, ustvarjeno iz žrtev in predanosti, zaveznanosti uporništvu, kot je ne premore zlepa kak drug narod na svetu.

Zaradi svoje resnične veličine, kakor spregovori o njej tudi Vipotnikova knjiga *Soncu na-*

proti (in kakor jo je predstavil Gučkov Pekoči sneg), bo hrabrost divizije ostala zgled plamen, ki »vekovke je preletel«, večnega junaštva brez primere. Tudi za prihodnje rodove, ko bodo merili zgodovino in tehtali njeno vrednost. Torej bo morebitnim filmskim ustvarjalcem naložena nelahka naloga, kako upodobiti pohod, da bo govoril za današnji in prihodnji čas, da ne bo okrnil zgodovine in nesrečnice. Pri tem jim bo Vipotnikovo scenaristično izpeljano delo vsekakor v oporo.

Branje tekoče napisanega besedila žal motijo tiskarski spodrsljaji, ki jih je kar preveč.

IVAN KRIŽNAR

Jeklo in ljudje

Januarja letos je izšla pri Kulturni skupnosti Jesenice peta knjiga jeseniškega zbornika Jeklo in ljudje. Večina objavljenih prispevkov v njem osvetljuje naravne danosti za življenje ljudi v gorenjskem kotu, zlasti za nastanek in razvoj železarskih Jesenic, posebej pa še prizadevanja kovinarjev za organizirani boj proti socialnemu izkoriščanju. Razveseljivo je, da se krog obravnavanih tem, ki jih ne le simbolično združuje naslov Jeklo in ljudje, ne širi le na nova področja, marveč raste tudi strokovna raven obravnav. Uredniški odbor širi krog sodelavcev in jih pri tem spodbuja k raziskovanju ključnih problemov, ki so v preteklosti opredeljevali življenje ljudi v teh krajih. Narava, prizadevanje ljudi, da si v njej ustvarijo čim boljše življenjske razmere, in boj med ljudmi, enih, ki hočejo izkoriščati druge, in drugih, da ne bi bili izkoriščani, ta prizadevanja delovnih ljudi, da bi si ustvarili enakopravno sožitje, so večne teme ljudi tudi v krajih med Mežakljo in Karavankami.

Zajetna knjiga s 490 stranmi besedila vsebuje še imensko kazalo ljudi, o katerih piše. Po uvodni besedi glavnega in odgovornega urednika Toneta Konoblja je vsebina razdeljena v sedem problemskih sklopov. Pri njihovi razporeditvi je očitna težnja, da se dá prvo mesto zgodovini železarstva, delavskemu gibanju in narodnoosvobodilnemu boju, namesto da bi se kljub posebnemu poudarku in obsegu tudi te sklope bolj organsko vključilo v zasnovo zbornika, da bi bralca vodili od spoznavanja nastajanja tal (geologije) prek arheologije, zgodovine železarstva in numizmatičnega opisa fužinarskih denarnih bonov, zgodovine delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja do povojnega razvoja in spominskih zapisov o nekaterih posebno prizadevnih družbeno dejavnih ljudi, ki so umrli v zadnjih letih.

Gre za zbornik 16 tematskih prispevkov in 5 spominskih zapisov. Med njimi so dokajšnje razlike glede obsega in ravni obravnave; gre za znanstvene razprave, zapise spominov in reportaže, interpretacije dokumentov in informativne članke. Obravnava ožjega območja omogoča piscem, da ostajajo pri konkretnostih, da nam pred-

stavljajo tudi vsakdanje življenje, da nam sem ter tja slikovito predstavijo človekova čustva in hotenja ter možnosti za njihovo uresničitev. Tudi živopisna vsebina in z veliko ljubeznijo do tega koščka slovenskega sveta in svoje stroke popisana tematika, pa tudi osebni ton globoko doživetega dogajanja v boju za socialno in narodno osvoboditev dajejo delu posebno privlačnost.

V uvodnem prispevku Rudarska in metalurška tehnologija v sredjem veku ter odnosi, ki jih ureja jeseniški rudarski red iz leta 1381 nam Janez Kopač opiše način in sredstva za pridobivanje železa in opredeljuje pravice, ki jih je takratnim »železarjem« dal tamkajšnji rudarski red.

V sklopu zgodovine delavskega gibanja nam Miha Klinar predstavi Predzgodovino kovinarskega gibanja na Jesenicah. Kot kritičen preučevalec začetkov delavskih društev popravlja in dopolnjuje brošuro Franja Federla Jesenice, ki je pred pol stoletja na nekoliko propagandističen način osvetljevala začetke delavskih društev in njihovo prizadevanje v boju za delavske pravice. Janez Meterc s precej splošnimi podatki in političnimi presojami našteva velike stavke jeseniškega delavstva. Majda Zontar v temeljiti študiji skrbno opisuje jeseniška društva, ki so razvijala kulturo, telovadbo in planinstvo pred prvo svetovno vojno. Prikaže, kako so rasle potrebe po društvenem življenju, predstavi interese in težnje posameznih socialnih skupin in idejne ter politične vzroke za spore med njimi. Povezavo delavskih kulturnih društev Svoboda in Enakost med svetovnima vojnama s sindikalno dejavnostjo, vpliv političnih strank na njihovo dejavnost, tokove v njih in pritiske Kranjske industrijske družbe nanje nam predstavi Jože Dežman. Poglobljeno razpravo o Čufarjevem pisanju, odzivih nanj in o tem, kako se v njih zrcalijo različni pogledi na družbo in literaturo, je za zbornik pripravil Cvetko Zagorski. Opozarja na to, da je Tone Čufar izpovedoval svoja doživetja in doživetja drugih v že takrat pomembnem delavskem središču, da je od črno-belega prikazovanja prehajal k vse bolj realističnemu predstavljanju člo-

veških likov in da je doživljal in obravnaval smisel za skupnost. Bolj kot človeško notranjo razklanost je prikazoval medčloveške donose. S svojim brezkompromisnim razglabljanjem nehumanosti se ni zameril le glasnikom meščanskih idej, ki pa vendar niso mogli izničiti njegovega izpovedovalnega umetniškega talenta, predvsem pa sposobnosti prikazovati vsakdanje življenje v nastajajočem industrijskem središču, marveč je izzval tudi proteste delavske aristokracije.

Zagorski postavi Čufarja v čas in predstavi takratno umetniško in politično življenje.

V ciklu prispevkov o narodnoosvobodilnem boju nas eden najbolj znanih predvojnih delavskih voditeljev Vencelj Perko v spominskem zapisu med drugim seznaja s 4. konferenco Komunistične partije Slovenije, ki je bila oktobra 1940 nad Šoštanjem in na katero že dalj časa opozarjajo zgodovinarji s Štajerske. Podrobneje govori o spreminjanju sestave jeseniškega okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije, o poti jeseniških prostovoljcev v aprilski vojni, o prvih aretacijah jeseniških komunistov po fašistični okupaciji in o razmerah v begunjskih zaporih ter o pobegu skupine jetnikov iz delavskega taborišča v Krautu na Koroškem. Ivan Jan nam reportažno in z opozorili na nekatere dogodke in dokumente predstavi decembrsko vstajo v gorenjskih vaseh in izdajo priprav na vstajo v Bohinju. Objavlja tudi nekaj dokumentov iz manj znanega Gregorčičevega arhiva. Prvoborec Franc Konobelj v zapisu Moji spomini na politično delo v Javorniškem rovtu doživeto opisuje življenje in delo partijskih in frontnih aktivistov – terenskih delavcev, od jeseni 1943 do osvoboditve, njihove skupne težnje in tovariško pomoč. Gre za doslej – vsaj meni znan – najpopolnejši opis postopnega pridobivanja sodelavcev Osvobodilne fronte in širjenja drugih odborov narodnoosvobodilnega gibanja v bližini močnejših sovražnikov oporišč na Gorenjskem. Šele dolgotrajno delo je tudi na območju, ki ga je nadziral okupator, omogočilo izvedbo mobilizacije. Nekoliko manj zanimivi so izvlečki iz takratnih dokumentov, zlasti zapisniki sej,

pretresljiva pa je vsebina zasebnih pisem med partizani. Jože Vidic v zapisu Zvesti Hipokratovi prisegi obravnava požrtvovalno in iznajdljivo dejavnost in najbolj kritične okoliščine, v katerih so se znašli zdravniki v gorenjskem kotu pod nemško okupacijo. Slikovito nam predstavi like dr. Jožeta Hafnerja, dr. Viktorja Marčiča, dr. Antona Slivnika, dr. Janeza Šarca, dr. Rada Debevca, dr. Janka Benedika in druge, ki so, zvesti svojemu poklicu, tudi v najtrših razmerah reševali človeška življenja.

V arheološkem oddelku zbornika nam Janez Meterc in Milan Sagadin predstavita jeseniško okolico v prazgodovini in zgodnjerejskem oziroma poznoantičnem obdobju in staroslovanska najdišča. Opozarjata na ugotovitve arheologov o večinomoma naključnih najdbah, na nekulturno ravnanje gradbenikov, ki so v Smokuču pri Zirovnici pri urejanju vaške kanalizacije in cestišča uničili večji del nekropole, in na nujnost sistematičnih arheoloških raziskav vsaj krajev pod Rebrom med Begunjami in Mostami.

Dr. Anton Ramovš nas v razpravi Geološke raziskave severnih Julijskih Alp in njihov biostratigrafski stroj seznaja z raziskovalnimi metodami in njihovimi ugotovitvami. Posebno skrb posveča triasnim kameninam, ki jih je tod nad 95 odstotkov.

V numizmatičnem razdelku knjige opisuje Dušan Prešeren nadomestni denar gorenjskih fužinarjev kot posledico težav, v katere so zaradi zaostajanja s sodobno tehnologijo zabredli gorenjski fužinarji. Z nadomestnimi denarnimi boni so sproščali svoja redna denarna sredstva za druge naložbe ter svoje delavce prisilili k nakupu blaga v svojih trgovinah. Borut Razinger nam v zapisu Zgodovina planiških značk predstavi 351 planiških značk, kolikor jih je bilo od leta 1934 izdanih ob smučarskih prireditvah v Planici.

Zbornik se končuje s spominskimi zapisi o kulturnih delavcih, umrlih v zadnjih letih, tega območja: o književniku, publicistu in raziskovalcu zgodovine Mihi Klinerju, novotokuju in preučevalcu zgodovine železarstva dr. Aleksandru Rja-

zancevu, novinarju, prevajalcu in pesniku Črtomiru Sinkovcu, vodji tehniškega muzeja Milošu Magoliču in prvem predsedniku uredniškega odbora zbornika Jeklo in ljudje Jožetu Podobniku.

Tudi V. zbornik Jeklo in ljudje je pomemben prispevek k zgodovini Jesenic in njene okolice in hkrati spodbuda za celovitejše raziskovanje preteklosti enega največjih slovenskih delavskih središč.

RAZISKOVALNE NALOGE ZGODOVINSKIH KROŽKOV IN SREČANJI MLADIH ZGODOVINARJEV NA TEMO: RAZVOJ LJUDSKE OBLASTI OD KOČEVskega ZBORA DO PRVE SLOVENSKE USTAVE

OSNOVNE ŠOLE

Zdenko Čepič, strokovni nosilec naloge, je pripravil razpis, ki je bil objavljen v Pionirskem listu in Glasilu Društva prijateljev mladine. Posveta z mentorji sta bila v Mariboru in Ljubljani. Dodatna napotila krožkom sta pripravila Božo Jezernik in Jože Dežman in so bila objavljena v Glasilu Društva prijateljev mladine.

Za vse, ki so se bali, da je ljudska oblast prezahtevno vprašanje za zgodovinske krožke v osnovnih šolah, je bil odziv presenetljiv. Naloge je do srede aprila 1985 oddalo 58 krožkov. Po vsebini, bogastvu uporabljenih virov, zbranega gradiva, domiselnih besedilih in oblikovanju so letošnje naloge pomenile enega od vrhov med bero dosedanjih razpisov. Že v nalogah Mladina v obnovi in izgradnji in Prva petletka, ki sta segali izven obdobja narodnoosvobodilnega boja, ter v prejšnjih razpisih iz obdobja narodnoosvobodilnega boja so si nekateri krožki pridobili veliko izkušenj, na katerih so gradili letošnje naloge. Prijetno je presenetilo nekaj krožkov, ki so se pojavili prvič ali po nekajletnem premoru. Prav zaradi srečanja v Murski Soboti se je odzvalo več krožkov iz Prekmurja.

V krožkih so sodelovali vsaj trije učenci, na mnogih šolah pa je izdelava naloge in njena predstavitev zajela celotno šolsko skupnost in tudi druge krajanje. V Osnovni šoli Milke Šobar-Nataše v Novem mestu je nalogo izdelalo 21 učencev 7. in 8. razredov, pomagali so jim likovniki, anketirali pa so tudi učence več petih in drugih razredov. Nalogo krožka iz Osnovne šole Spomenik NOB Cerkljevo, katere povzetek objavljamo, je naredilo 43 članov zgodovinskega krožka, člani krožka Organizacije združenih narodov in likovnega krožka. V krožku Osnovne šole Janka Premrla-Vojka v Kopru je sodelovalo 32 učencev, ki so zbrano gradivo predstavili na razstavi.

Krožkarji so bili večidel učenci osmih razredov, mentorji pa učitelji zgodovine, en krožek pa si je za mentorico izbral zgodovinarico, zaposleno v arhivu.

Mentorji so učencem uspešno svetovali pri izbiri teme. Večinoma so se odločili za preučevanje razvoja ljudske oblasti Osvobodilne fronte, krajevnih ljudskih odborov, za reforme, zadruge . . . Ko so si pripravili vprašanja, so začeli iskati odgovore. Našli so jih v časopisih, v arhivih, muzejih. Največ gradiva so zbrali pri živih pričah dogodkov. Prevladovale so fotografije, razne osebne listine. Učenci so se razkropili po domovih in se šli »pripovedno zgodovino«. Domala v vseh nalogah so zapisani pogovori učencev s sodobniki dogajanja. Že omenjeni krožkarji iz Novega mesta so zapisali blizu 30 pogovorov, nekateri drugi krožki ne dosti manj. Srečanje z generacijo dedov je bilo za marsikoga presenečenje, za veliko večino pa pozitivna izkušnja.

Iz nalog veje neposrednost, s katero so se mladi srečali s preteklostjo. Neobremenjeni s strahovi in samocenzuro, lastno odraslim, bi bili raziskovalni prijemi mladincev lahko spodbuda tudi za odrasle zgodovinarje. Člani nekaterih krožkov so zapisali, da so spoznali, da so bili odnosi med ljudmi v tistih časih bolj pristni kot dandanes.

Učenci enega od krožkov so zapisali:

Delovne hipoteze in naše misli ob raziskovanju.

»Širok naslov je kar prestrašil. Brskali smo po našem arhivu in prebirali raziskovalne naloge prejšnjih let. Obiskali smo Pokrajinski muzej v Novi Gorici in Muzej ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani. V obeh primerih smo se zanimali za ljudsko oblast, zlasti za naloge krajevnih ljudskih odborov oziroma mestnih ljudskih odborov.

Postajalo nam je vse bolj jasno, da se bomo morali opredeliti na ožji naslov. Po večdnevnem raziskovanju smo končno pristali pri podnaslovu o delovanju narodnoosvobodilnih odborov v posameznih krajih. Zanimali so nas predvsem širina dela teh odborov in pa posamezniki aktivisti. Le stežka smo prišli do zgodovinskega gradiva, zato je letošnja naloga bolj literarno obarvana. Ljudje, ki bi nam lahko pomagali, so ali veliko pozabili (starost) ali pa ne živijo več. Pri pripravi naloge o delovanju narodnoosvobodilnih odborov oziroma tematskih odborov Osvobodilne fronte smo bili presenečeni predvsem nad dobro organiziranostjo ilegalne oblasti in odgovornostjo njenih aktivistov. Njihova značilnost sta bili velika predanost delu in konspiracija. Za določene naloge sta vedela največ dva med seboj povezana aktivista ali pa trije. Opravljali so tudi kurirske naloge in sami prihajali do zaupnih ljudi, ki so jim posredovali določene podatke. Presenečeni smo bili predvsem zato, ker danes od svojih staršev ne slišimo pohval, ko pridejo z obiska na občini. Na vratih te ustavi neprijazen napis: Ne vstopaj brez poziva! Uradne ure: ponedeljek od 9–11. ure, sreda od 9–11. ure; malica od 9.30–10. ure. Ilegalna oblast v času narodnoosvobodilnega boja je bila del ljudstva, ljudje so jo imeli za svojo, sedaj pa je nad ljudstvom. Nekoliko bolje razumemo tudi pojem birokratizem, birokracija, birokrati. Politično delo je dobilo v naši predstavi drugačno sliko od dosedanje.

Mi pa lahko zapišemo:

Mladi kritiki, ki si želijo več humanizma in prijateljstva.

Člani komisije smo ocenili naloge in takole razdelili priznanja.

Zlata priznanja:

Osnovna šola Antona Aškerca, Titovo Velenje; Osnovna šola Milana Šuštaršiča, Ljubljana Bežigrad; Osnovna šola Spomenik NOB Cerklje, Cerklje; Osnovna šola 7. korpusa, Žužemberk; Osnovna šola Šmarje pri Kopru; Osnovna šola Milke Šobar-Nataše, Novo mesto; Osnovna šola Janka Premrla-Vojka, Koper; Osnovna šola Narodnega heroja Rajka, enota Dol, Hrastnik; Osnovna šola Janka Premrla-Vojka, Črni vrh nad Idrijo; Osnovna šola Srečka Kosovela, Sežana; Osnovna šola Ledina, Ljubljana Center; Osnovna šola dr. Jožeta Potrča, Ljubljana Center; Osnovna šola Draga Kobala, Maribor; Osnovna šola Jožeta Mihevc, Idrija; Osnovna šola 9. korpusa, Nova Gorica; Osnovna šola Milojke Štrukelj, Nova Gorica; Osnovna šola Marije Broz, Bistrica ob Sotli; Osnovna šola Daneta Šumenjaka, Murska Sobota; Osnovna šola Postojna; Osnovna šola Borisa Kidriča, Ajdovščina; Osnovna šola Padlih prvoborcev, Škofja Loka; Osnovna šola Bratov Juhard, Šempeter v Savinjski dolini.

Srebrna priznanja:

Osnovna šola Narodnega heroja Rajka, Hrastnik; Osnovna šola Toneta Tomšiča, Ljubljana Center; Osnovna šola Draga Bajca; Osnovna šola Ivana Kovačiča-Efenke, Celje; Osnovna šola Franca Kocbeka, Mozirje; Osnovna šola Gornji grad; Osnovna šola Toneta Čufarja, Ljubljana Center; Osnovna šola 9. SNOUB Milana Zidanška, Šmartno pri Slovenjem Gradcu; Osnovna šola Marjana Novaka-Jove, Ljubljana Vič Rudnik; Osnovna šola Staneta Žagarja, Kranj; Osnovna šola Radomeljske čete, Radomlje; Osnovna šola Oskarja Kovačiča, Škofije; Osnovna šola Blaža Kocena, Ponikva; Osnovna šola Revirski borci, Trbovlje; Osnovna šola Ivana Cankarja, Ljutomer; Osnovna šola Edvarda Kardelja, Murska Sobota; Osnovna šola Ivana Kovačiča-Efenke, Mirna peč; Osnovna šola Dušana Bordona, Koper; Osnovna šola 1. tankovske brigade, Koper, Dekani; Osnovna šola Gustava Šiliha, Titovo Velenje; Osnovna šola Škofja Loka.

Bronasta priznanja:

Osnovna šola Col; Osnovna šola Milke Kerin, Leskovec pri Krškem; Osnovna šola Antona Tomaža Linhart, Radovljica; Osnovna šola Vuzenica; Osnovna šola Lackovega odreda, Brezno-Podvelka; Osnovna šola Jožeta Hedeta, Šafersko; Osnovna šola Majde Vrhovnik, Ljubljana Center; Osnovna šola Prežihovega Vrance, Ljubljana Center; Osnovna šola Borisa Kidriča, Ljubljana Bežigrad; Osnovna šola Borisa Ziherla, Ljubljana Bežigrad; Osnovna šola Maksa Pečarja, Ljubljana Bežigrad; Osnovna šola Kozjanski odred, Planina

pri Sevnici; Osnovna šola 15. divizije Grm, Novo mesto; Osnovna šola 12. SNOUB, Novo mesto.

Posebno priznanje:

Osnovna šola Valentina Vodnika, Ljubljana Šiška.

Naloge sedmih zgodovinskih krožkov (Osnovna šola Antona Aškerc, Titovo Velenje; Osnovna šola Milana Šuštaršiča, Ljubljana Bežigrad; Osnovna šola Cerkno; Osnovna šola 7. korpusa, Žužemberk; Osnovna šola Šmarje pri Kopru; Osnovna šola Milke Šobar-Nataše, Novo mesto; Osnovna šola Janka Premrla-Vojka, Koper) smo predstavili na letošnjem srečanju gibanja Znanost mladini.

Zaključno srečanje mladih zgodovinarjev je bilo v Murski Soboti. Gostitelji so ga odlično organizirali. Pri postavljanju razstave so sodelovali člani krožkov. Po sprejetem dogovoru smo ukinili preverjanje znanja. Namesto tega smo pripravili pogovore po skupinah, ki so jih vodili člani komisije.

Nikakor tudi ne moremo mimo tega, da ne bi omenili, da smo v času, ko so potekale proslave, ki so stale na desetine milijonov, člani komisije prosjčili po uredništvih založb, da bi dobili knjižne nagrade za krožkarje.

Strokovna komisija je za delo naprej sprejela naslednje usmeritve:

1. Razpise zgodovinskih nalog bomo še naprej oblikovali tako, da bodo dostopni za najširši krog sodelujočih. Razpis naloge za prihodnje leto bomo pripravili z etnologi in tako prispevali k povezovanju obeh strok.

2. K sodelovanju bomo poskušali pritegniti šole na območjih, kjer krožki ne zaživijo (Gorenjska, Koroška, Bela krajina). Morda bodo pri tem sodelovali zunanji mentorji, spodbuda za delo pa bi bilo tudi organiziranje zaključnih srečanj na teh področjih.

3. Priporočili bomo krožkom, naj svoje delo čimbolj popularizirajo v svojem okolju (pri pouku lokalne zgodovine, z razstavami, posebnimi številkami šolskih glasil ipd.).

4. Na zaključnem srečanju bomo organizirali pogovore po skupinah, ki jih bodo vodili sami pionirji. Naloge bomo predstavili na razstavi. Najboljše naloge smo predstavili tudi na srečanju gibanja Znanost mladini.

5. Nosilec naloge bo v sodelovanju s komisijo pripravil oceno nalog, ki jo bomo posredovali mentorjem na uvajalnih seminarjih.

SREDNJE ŠOLE

Na 19. srečanju mladih raziskovalcev in inovatorjev Slovenije, ki jih združuje gibanje Znanost mladini, so zgodovinarji letos sodelovali tretjič. Prvo leto z eno nalogo, drugo leto s štirimi in letos z desetimi. Izboljšala se je tudi kakovost besedil. Zgodovina si torej tudi v gibanju Znanost mladini utira pot. Zdenko Čepič domneva, da je čedalje večje zanimanje za zgodovino morda reakcija na njen skromen delež pouka v srednjih šolah.

Razpis za zgodovinarje je bil tudi letos tak kot za osnovne šole.

Avtorji štirih poslanih nalog se niso držali razpisane problematike. Tako je Evgenija Pulko (Srednja naravoslovna šola Miloša Zidanška, Maribor) napisala Mi vstajamo (revolucionarno gibanje v ptujskem okraju 1908–1945), Saša Javorič iz iste šole pa Pohorski bataljon (delovanje bataljona od septembra 1942 do 8. januarja 1943). O Stavki v tovarni usnja Šoštanj leta 1935 je pisala Mojca Ferk (Center srednjih šol Titovo Velenje), o Zletu Svobod v Celju 7. julija 1935 pa Alenka Kirn, Sabina Bastl in Igor Inkret (Srednja družboslovna šola Celje).

Avtorji teh nalog so se odločili za preučevanje najpomembnejših (najbolj populariziranih) poglavij iz revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja svojih območij z željo, da bi sami spoznali, kaj se je v resnici dogajalo. Spoznali so revolucionarje in junake kot ljudi iz mesa in krvi, niso pa se mogli kritično spoprijeti z nekaterimi mitološkimi vsebinami, ki so jih srečali v virih in literaturi. Ena od dijakinj, je na primer, zapisala, da je nekdo prijel mrtvega borca za brado in ga vrgel na kamion. Dijakinja je trditev zapisala, ker ji je pripovedovalec izredno čustveno in sugestivno opisoval dogodek. Ni pa se vprašala, če je tako dejanje fizično sploh možno izvesti na tak način.

Tako učenci osnovnih šol kot dijaki so veliko pozornosti posvetili nasilju, trpljenju; to se jim je po njihovih izjavah tudi najbolj vtisnilo v spomin. Na vprašanje, ali so kdaj pomislili, da zgodovina ni granitna kocka, iz katere se cedijo kri in solze, niso znali odgovoriti.

Za teme šestih srednješolskih nalog, katerih avtorji so se držali razpisane problematike, so izbrali podobne naslove kot osnovnošolci. Martina Ožbot in Simon Bizjak (Srednja družboslovna, ekonomska šola, Nova Gorica) sta pisala o volitvah v krajevni narodnoosvobodilni odbor Ajdovščina 7. oktobra 1945, Mojca Krapež, Nataša Batagelj in Nataša Nardin (Srednja gradbena šola Veno Pilon, Ajdovščina) o organizacijskih pripravah in zasedanju prve slovenske vlade v Ajdovščini, Marjeta Poznič in Ksenija Ričko (Center strokovnih šol Titovo Velenje) o krajevnem ljudskem odboru Pesje, Barbara Hvalič in Jana Pavlin (Srednja družboslovna, ekonomska šola, Nova Gorica) o volitvah v krajevne ljudske odbore 16. novembra 1947 na območju prejšnjega Solkana, Kromberka-Lok, Ajševice, Geza Grabar in Jožica Želodec pa o razvoju ljudske oblasti v Prekmurju od leta 1943 do 1947, prve slovenske ustave.

Razen dveh dijakinj 3. in ene 4. letnika so vsi avtorji nalog iz prvega in v drugem letniku.

Med več sto učenci, ki sodelujejo v zgodovinskih krožkih v osnovnih šolah, se jih bo v prihodnje nedvomno nekaj odločilo tudi za sodelovanje v gibanju Znanost mladini. Upamo, da se jim bodo v večjem številu pridružili tudi mentorji.

Jože Dežman

Razvoj ljudske oblasti na Cerkljanskem

OD KAPITULACIJE ITALIJE
DO LETA 1947

Po padcu fašizma se je organizacija Osvobodilne fronte na Primorskem intenzivno pripravljala na kapitulacijo Italije. Na Bovškem in Idrijskem so bili julija in avgusta 1943 aktivisti nenehno na terenu, utrjevali so odbore Osvobodilne fronte in pripravljali ljudi, da bi vsak vedel, kaj storiti in kje je njegovo mesto.

Spomini na kapitulacijo Italije

V Cerknem so za kapitulacijo Italije izvedeli 8. septembra zvečer. V zvoniku so bili zvonovi in zaplapolala je slovenska zastava. Aktivisti in tudi drugi vaščani, kot na primer Marija Kumar, Danica Bevk, Gabrijela Bevk, Metod Mlakar, Vincenc Jemec, Vencel Peternelj, Luka Mlakar, Jože Bevk, Janez Peternelj in Jernej Lahajnar, so imeli polne roke dela. Poskrbeti je bilo treba za hrano, zbirati in oddajati orožje itd.

Na vprašanje: »Kako so pričakali kapitulacijo«? so vsi odgovorili, da so bili zelo srečni. Nekateri sploh niso verjeli, da je kaj takega mogoče.

Dne 9. in 10. septembra so v cerkljanskih trgovinah prodali zelo veliko blaga, ker so vsi delali zastave. Ko ni bilo več blaga, so za to uporabili kar papir. Čeprav je bila italijanska vojska veliko številnejša od jugoslovanske, se je peščica aktivistov zelo pogumno obnašala.

Italijanska vojska je dobila ukaz, da se mora ob morebitni kapitulaciji in umiku ustaviti na stari meji. Prav zato so okrepili svoje enote na Primorskem. Na Bukovem so delovali tile aktivisti: Andrej Brovč, Franc Hvala, Janez in Pavle Brišar. Ob padcu fašizma so okrog trideset fašistov hoteli prisiliti, da se jim vdajo. Vendar so se upirali, tako da so odšli po pomoč. Ko so se vrnili, so ugotovili, da so fašisti že odšli.

Franc Tavčar iz Labinj je bil na dan kapitulacije Italije pri Abramcu v Orehovski grapi. »Tam smo se lepo oblekli, nato pa smo se z Vrh Križa odpeljali z avtom v Cerkno, kjer so nas pričakovali ljudje in nas obsuli s cvetjem. Sprejel nas je direktor obmejne straže. Naročili so mu, naj odidejo mirno, brez orožja.«

Prav tako so deloma razorožili Italijane v Idriji in Idrijskih Krnicah.

VOLITVE OBČINSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA ODBORA ZA CERKLJANSKO

Prvi narodnoosvobodilni odbori so na področju izgradnje ljudske oblasti orali ledino. Ne le zato, ker so svoje naloge prevzeli po zlomu fašistične Italije, ki Slovencem ni dopuščala nikakršne možnosti odločanja, marveč tudi zato, ker so prvič v zgodovini slovenskega naroda delovali kot ljudska predstavništva in kot izvrševalci volje in interesov ljudstva. To pa je v razmerah osvobodilnega boja pomenilo, da je bilo treba ljudstvo pozvati k odrekanju, žrtvovanju, tveganju življenja, da bi bili z zmago nad fašizmom šele položeni temelji gospodarskega, družbenega in kulturnega razvoja. Opravili so ogromno delo! S svojimi gospodarskimi komisijami so organizirali vojno gospodarstvo, ki je zahtevalo maksimalno racionalnost in neizčrpno samoiniciativnost. Reševali so množico vedno znova porajajočih se drobnih in velikih problemov, od obnove požganih domov, obdelovanja zemlje do skrbi za sirote; skrbeli so za nadvse natančno evidenco premoženjskega stanja prebivalstva, za delovanje žag, mlinov, klavnic, delavnic; skrbeli so za prvo in nadaljnjo pomoč prizadetim med vsako ofenzivo; za redno delovanje šol in kulturno življenje nasploh. Njihova prva in glavna skrb pa je bila oskrba vojske in vseh njenih ustanov.

Iz gradiva o delu rajonskega
narodnoosvobodilnega odbora za
Cerkljansko, Anica Štucin

Prve volitve oktobra 1943

V začetku oktobra je narodnoosvobodilni rajonski odbor Osvobodilne fronte za Cerkljansko na podlagi navodil pripravil volitve. Izvedene so bile v nedeljo 10. oktobra 1943 dopoldne. Prvič so lahko volile tudi ženske in mladina od osemnajstega leta starosti. Gabriel Peternejl je o poteku volitev poročal takole:

»Volitve so bile tajne na 13 voliščih in so potekale v najlepšem redu. Volilne komisije so bile sestavljene iz dveh članov terenskega odbora Osvobodilne fronte vasi, kjer je bilo volišče, in delegata, poslanega iz Cerknega z vsemi potrebnimi navodili. Ker čas ni dopuščal, ni bilo mogoče izvesti nikakrš-

ne volilne kampanije, zato na volitvah ni bilo take udeležbe, ki bi jo sicer pričakovali. Če upoštevamo, da so bile volitve izvedene že tretji dan po sprejetju direktivi, in pomoto v razglasu o zapisu volitev, ki je omenjal le volivce do 60. leta starosti – pomoto, ki je bila naknadno popravljena – je število 1107 oddanih volilnih glasov vsekakor dobro.«

Na prvi seji, ki je potekala v slovesnem ozračju, sta odbornike pozdravila Jakob Štucin-Cvetko in Jože Primožič-Miklavž. Odborniki so bili izvoljeni kot zastopniki ene ali več vasi. Tako so bili zastopani vsi predeli Cerkljanskega. Kaj je bil kdo po poklicu, spolu ali socialnem izvoru, pri izbiri kandidatov ni bilo odločilno, zato je bil socialni sestav narodnoosvobodilnega odbora odsev socialnega sestava prebivalstva tega območja, ki je bilo večidel kmečko, pretežno z malimi in velikimi kmetijami.

Delo občinskega narodnoosvobodilnega odbora se je močno prepletalo z delom gospodarske komisije, zato je danes težko razmejiti članstvo obeh odborov. Nekateri zastopniki vasi so bili tudi člani gospodarske komisije. Dokumenti o njeni sestavi se niso ohranili.

DELO PRVEGA IZVOLJENEGA ORGANA LJUDSKE OBLASTI NA CERKLJANSKEM

O delu in nalogah narodnoosvobodilnega odbora je prvi predsednik krajevnega narodnoosvobodilnega odbora za Cerkljansko Gabriel Peternejl-Tišlerček, s partizanskim imenom Lipe, povedal tole:

»Narodnoosvobodilni odbori so na osvojenem ozemlju Cerkljanskega legalno delovali od ustanovitve do osvoboditve. Delo so prekinili le ob vdorih sovražnika. Ljudstvo jih je priznavalo kot predstavnike svoje oblasti in se je disciplinirano ravnalo po njihovih navodilih in odredbah. Sedeži narodnoosvobodilnega odbora v Cerknem so bili: v prostorih sedanjega krajevnega urada, v hiši Gabrijele Bevk, Cerkno 85, v občinski klavnici skupaj z gospodarsko komisijo (zaradi nevarnosti pred bombardiranjem), v stari sodnji, med ofenzivami pa v raznih hišah.

Člani narodnoosvobodilnega odbora so svoje naloge dobro opravljali. Udeleževali so se vseh sej. Od odborov Osvobodilne fronte so prevzeli zbiranje prispevkov za

narodnoosvobodilno vojsko v obliki davčnih dajatev in prostovoljnih prispevkov. Kasneje so ob podpori odborov Osvobodilne fronte izvedli več posojilnih kampanj. V cerkljanskem rajonu se je poleti 1944 zbralo okrog 500.000 lir posojila Svobode. Obveznice so tiskali v tehniki Porezen. V sodelovanju z gospodarsko komisijo so narodnoosvobodilni odbori skrbeli tudi za nepreskrbljene družine borcev, internirancev in revežev. Z organizacijo medsebojne pomoči je bila kljub mobilizaciji vseh moških obdelana vsa zemlja.

Prebivalstvo se je preživljalo izključno z lastnimi gospodarskimi viri vse do osvoboditve, obenem pa je oskrbovalo mnoge partizanske brigade, vojaške in civilne ustanove. To je bilo mogoče le zaradi dobre organizacije gospodarstva in velikega razumevanja vsega prebivalstva.

Izjavo hrani Mestni muzej Idrija,
Oddelek NOB v Cerknem

Fotografska priloga

* * *

Iz zelo obširnega gradiva (zapisnikov) smo proučevali samo določena izbrana področja delovanja narodnoosvobodilnih odborov za Cerkljansko. Posebej smo se omejili na proučevanje gospodarstva, šolstva, socialnega skrbstva, zdravstva, kulture, elektrifikacije in spremljali reševanje teh problemov tudi v prvih povojnih letih.

Gospodarstvo:

»Gospodarski referent naj izvede popis živine in prevoznih sredstev.« Do konca meseca tega ni izvedel, ker se prebivalci niso odzvali na poziv. Zato naj bi od sedaj naprej za to skrbeli člani gospodarske komisije. Napeljali naj bi tudi vodo v klavnice zaradi snage. Po končanem popisu so člani gospodarske komisije in živinorejci sklenili, da jim bodo živinorejci oddajali maslo v določenem roku. »18. t. m. se bo pričelo pobiranje obveznih davkov. Poiskati je treba prostor za novo bolnico. Takoj naj se pošlje živinozdravnika za bolno živino.«

Iz zapisnikov krajevnega
narodnoosvobodilnega odbora
Cerkno, 19. avgust 1944

Šolstvo:

»Šole naj se odpro v najkrajšem času. Ker je učiteljev malo, se bo poučevalo le v krajih, kjer je več otrok. Zaradi pomanjkanja učiteljev naj se skličejo tudi sposobni dijaki ter zavedni duhovniki... V Orehku, Ravnah, Želinu, Gorjah, kamor je dodeljen le en učitelj na dve vasi, bo pouk tri dni na eni in tri dni na drugi vasi. Pouk bo šest dni v tednu.«

Iz zapiskov občinskega
narodnoosvobodilnega odbora za
Cerkljansko, oktober 1943

Kulturne prireditve:

Od kapitulacije Italije do konca vojne je bilo na Cerkljanskem veliko kulturnih prireditev. Samo tistih mitingov, na katerih je sodelovala ali pa jih samostojno pripravljala šolska mladina, je bilo leta 1944 kar 79.

Obnova:

Cerkno je bilo med vojno strahovito porušeno, zato so na sejah narodnoosvobodilnega odbora že konec 1944 sklepali o obnovi domačij, javnih poslopij, cerkva, narodnega doma. Za ta dela je bilo treba veliko lesa...

Dne 4. novembra 1945 so ustanovili Obnovitveno zadrugo za Cerkljansko. Leta 1946 so intenzivno obnavljali domačije v cerkljanskih vaseh, tudi vaše mlekarne, ceste, na primer iz Cerkna v Novake, iz Cerkna v Trebenče, urejali apnenice, na primer v Labinjah in Poljanah. Precej počasi pa so se obnavljale domačije v Cerknem, zato so poskrbeli, da so ljudje čimprej dobili gradbena dovoljenja.

SKLEP

Pred vojno je bilo Cerkno pod fašistično Italijo. Kulturni razvoj je bil zaradi poitalijančevanja zavrt. Gospodarsko se kraj ni razvijal, saj v vseh petindvajsetih letih italijanske okupacije ni bil zgrajen niti en industrijski objekt. Več dela so imeli trgovci in obrtniki zaradi številne vojaščine.

Med vojno je Cerkno prispevalo velik delež k narodnoosvobodilnemu boju. Tako središče kot okolica sta bila ob koncu vojne večidel porušena, gospodarsko pa povsem izčrpana.

Po vojni so se v prvih letih ljudje z veseljem lotili obnove, tako gospodarske kot kulturne. Obnovljene so bile stanovanjske hiše, nastajala so nova podjetja, in sicer Opekarna (se ni obdržala), Mizarnica (sedaj v sklopu Slovenijalesa), Rempod (sedaj tovarna Eta), Avtoprevoz (sedaj Avtoprevoz Tolmin). Nekaj časa je delovala tudi majhna tovarna žebļev, ki pa se ni obdržala. Obnovljena je bila kmetijska zadruga Mlekarna (danes v sklopu krajevne zadruge Idrija).

Obnovili so kulturno-prosvetno dejavnost: prosvetna društva, ki so bila posebno aktivna prva leta po vojni, osnovne šole v Cerknem in po vaseh. Zelo pomembna je

bila ustanovitev nižje gimnazije; to je omogočalo nadaljnje šolanje nadarjene mladine. Ustanovljena je bila glasbena šola, ki deluje še danes. Nekaj let je v Cerknem delovala elektrogospodarska šola, ki je s kadri prispevala k rasti tovarne Eta.

Po prvem zagonu je Cerkno s Cerkljanskim začelo zaostajati za razvojem drugih krajev, saj so se zametki industrije spopadali s težkimi kadrovskimi in finančnimi problemi.

Z razvojem tovarne Eta, v veliki meri z domačimi, po vojni izšolanimi strokovnjaki, pa je Cerkljansko doživelo velik razvoj in dobilo sedanjo podobo.